HERKES İÇİN MİTOLOJİ

ESKİ İNANIŞA GÖRE, ŞAMANLAR ŞİFA VERME, ÖLÜLERLE İLETİŞİM KURMA VE ÖTE DÜNYAYA YOLCULUK ETME YETENEKLERİNE SAHİPTİRLER.

EMEGENLER YANİ DEVLER, İNSANLARIN KURDUĞU MEDENİYETE DÜŞMAN VE YIKICI VARLIKLARDI.

TÜRK MİTOLOJİSİ 101

GÖK TANRI'DAN ŞAMANİZM'E, GÖK YELELİ BOZKURTTAN KUTSAL HAYAT AĞACINA, TÜRK MİTOLOJİSİ HAKKINDA BİLMENİZ GEREKEN HER ŞEY

BİR ÇIRPIDA TÜRK MİTOLOJİSİ

SELMA ÇOLAK

say

TÜRK MİTOLOJİSİ 101

GÖK TANRI'DAN ŞAMANİZM'E, GÖK YELELİ BOZKURTTAN KUTSAL HAYAT AĞACINA, TÜRK MİTOLOJİSİ HAKKINDA BİLMENİZ GEREKEN HER ŞEY

Selma Çolak 1992 yılında Bilecik'te doğdu. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamladı. Lisans hayatının bir dönemini Kopenhag Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat bölümünde mitoloji dersleri alarak geçirdi. Bu dönemde mitolojiye olan ilgisi arttı. Bu ilgiyi akademik hayatıyla birleştirme kararı alarak Türk mitolojisi çalışmalarına başladı. Lisans eğitiminin ardından Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde hazırladığı "Türk Destanlarında Kadın Kahramanın Yolculuğu" başlıklı yüksek lisans teziyle akademik yolculuğuna başladı. Akademik hayatını desteklemek için çeşitli uluslararası etkinlik ve organizasyon projelerinde çalıştı. Şu an Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmakta ve Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde doktora eğitimine devam etmektedir.

Selma Çolak

TÜRK MİTOLOJİSİ 101

GÖK TANRI'DAN ŞAMANİZM'E, GÖK YELELİ BOZKURTTAN KUTSAL HAYAT AĞACINA, TÜRK MİTOLOJİSİ HAKKINDA BİLMENİZ GEREKEN HER ŞEY

say

Say Yayınları
Herkes İçin *Mitoloji*

Türk Mitolojisi 101: Gök Tanrı'dan Şamanizm'e, Gök Yeleli Bozkurttan Kutsal Hayat Ağacına, Türk Mitolojisi Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey / Selma Çolak

Yayın hakları © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılan kısa alıntılar hariç yayınevinden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0971-6
Sertifika no: 44233

Yayın koordinatörü: Sinan Köseoğlu
Editör: Eda Okuyucu

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 674 93 54
Matbaa sertifika no: 45501

1. baskı: Say Yayınları, 2023

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari
www.instagram.com/sayyayinlari

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Giriş 9

BÖLÜM 1: YARATILIŞ 17

Kaos ve Kozmos 18
Türkler Yaratılışı Nasıl Anlattı? 20
Söz ile Yaratım 25
Sonsuz Uçuş 28
Kutsanan Toprak 30
Erlik İnsanın Peşinde 31
Kuşların Gagasında Dünya 35

BÖLÜM 2: TÜRKLERİN KÖKENİ 37

Türklerin Köken Mitleri 38
Ağaç Ana 41
Gök Yeleli Bozkurt 45
Göksel Işık 48
Toprak, Su, Hava, Ateş 51
Nuh'un Oğlu Yafes 53

BÖLÜM 3: EVREN TASAVVURU 57

Göğün ve Yerin Şekli 58
Dünyanın Göbek Delikleri 62
Yerüstü Dünya 64
Orta Dünya 66
Yeraltı Dünyası 69

BÖLÜM 4: TANRILAR PANTEONU 73
Gök Tanrı 75
Kayra Han 78
Ülgen 80
Utkuçı 83
Yayık 84
Suyla ve Karlık 86
Umay 88
Erlik 92
Diğer Kutsal Varlıklar 96

BÖLÜM 5: KÜLTLER 99
Yer-Su 100
Kutsal Dağ ve Taş 102
Orman ve Av 106
Dünyanın Merkezi Ağaç 108
Ülgen'in Armağanı Ateş 114
Sudaki Kutsal Ruhlar 118
Güneş ve Ay 122
Hava Olayları 124

BÖLÜM 6: HAYVANLAR 127
Töz, Metamorfoz, Kurban 128
Kurt 131
Geyik 133
Ayı 135
Boğa 137
At 139
Kartal 141
Kuşlar 143

BÖLÜM 7: KÖTÜLER VE KÖTÜLÜK 145
Kötülüğün Kaynağı Erlik 147
Yeryüzünde Dolaşan Kötü Ruhlar 150

İyelerin Tehlike Haline Gelmesi 153
Al Ruhundan Alkarısına 155
Hastalığa Sebep Olan Ruhlar 158
Kötücül Devler 160

BÖLÜM 8: DÜNYANIN SONU 165

Bir Son, Bir Başlangıç 166
Göktürk Kitabeleri'ndeki Yok Oluş: Göğün Çökmesi 169
Kalgançı Çak 172
Türklerin Tufanı Yayık 175

BÖLÜM 9: KAHRAMANLAR 179

Bilge Ozan Kahraman Dede Korkut 181
Kadın Kahramanlar 185
Lider Kahraman Oğuz Kağan 190
Kültürel Kahramanlar 199

Sonuç 205
Teşekkürler 209
Notlar 211
Dizin 237

GİRİŞ

Mythos Yunanca "söz" demektir. Bu kelimeden türeyip dilimize "mitoloji" olarak geçen kelime "mit bilimi" anlamına gelir. Mitolojiyi bir araştırma, bilim alanı olarak gören modern yaklaşımdan önce mitler uydurma, yalan yanlış sözler olarak görülüyordu. Modern yaklaşımlar ise mitlerin toplumlar için çok daha fazlasını ifade ettiği görüşündeydiler. Mitler için ortak bir tanım bulmak çok zordu, ancak mitlerin farklı işlev ve özelliğine vurgu yaparak pek çok tanımlama yapıldı. Antropolojik bir yaklaşımla, ilkel insanların bilimsel akıl yürütmeyi bilmedikleri zamanlarda yaptıkları hisse ve hayal gücüne dayalı açıklamalar olduğu, doğa olaylarını açıklamak için kurgulandıkları, bilinçaltının dışarı vurumu olan sembolik anlatılar oldukları gibi pek çok noktaya dikkat çekildi.

Mitin en kapsayıcı tanımı, din tarihi ve felsefesi alanının önemli isimlerinden Mircea Eliade'ye[1] aittir. Eliade'ye göre mitler kutsal öykülerdir. Bir yaratılıştan bahsederler. Evren, evrenin düzeni, onun içindeki parçalar hakkındaki *nasıl oldu, neden oldu* gibi sorulara cevap verirler. Ancak verilen bu cevaplar, cevapları veren topluluk[2] için *uydurma* değil, aksine gerçek ve kutsaldır. Günümüz aklıyla kabul ettiğimiz rasyonel açıklamalardan farklıdır. Örneğin, bugün nasıl depremlerin sebebinin bilimsel bakış açısıyla yer hareketleri olduğunu biliyorsak, mitolojik zamanın Yunan halkı için bunun sebebi Poseidon'un üç dişli mızrağını yere vurması, İskandinav halkları için hileci Loki'nin yeraltındaki bir mağarada çektiği ıstırap, Altay Türkleri için dünyanın merkezine boylu boyunca bağlanmış bir balığın ya da dünyayı boynuzları üzerinde taşıyan bir öküzün hareket etmesiydi.

Mitoloji okumalarına başlamanın ilk adımı, mitolojik zamanın gerçekliğinin bugünün gerçekliği kadar açıklayıcı ve tatmin edici olduğunu kavramaktır. Zaten zaman içerisinde bu

kutsal öykülerin etrafında ritüeller, âdetler gelişmeye başlar. Şifalı oldukları düşünülür, adeta bir dua gibi kullanılırlar. Tüm bunlar mitlerin halklar için son derece gerçek, kendilerine sorumluluk veren, kutsal yönü çok güçlü anlatılar olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kutsal olmaları, yaratılıştan bahsetmeleri, tanrılar ve yüce varlıkları konu edinmeleri, insanlarda bıraktıkları güçlü etkiler, kutsal bir öykü olarak yayılmaları bakımından tüm dünya halklarının mitlerinde ortak bir çerçeve görülür. Ancak anlattıkları hikâyeler, ait oldukları topluma göre şekillenmiştir. Mitik tecrübe milletlere özgü olduğundan Türk mitolojisi, Çin mitolojisi, Yunan mitolojisi, İskandinav mitolojisi, Mısır mitolojisi, Hint mitolojisi gibi adlandırmalar yaparız.

Bu kitap da Türk halkına özgü, seçme mitik hikâyeleri bir araya getirdi; bu mitlerin arka planındaki inanç özelliklerini göstermeye çalıştı. Peki Türkler kimdi ve ben kimin hikâyesini anlattım?

Türkler Orta Asya'da boylar şeklinde örgütlenmiş halklardır. Bu boylardan bazıları büyük devletlere evrilmiş, büyük devletlerin kurucu unsuru olmuşlardır. Örneğin, Hun devletinde Wu-sun ve Ting-Ling boyları öne çıkıyordu. Ardından, yine aynı bölgede Kao-che ve Kanglı boyları tarih sahnesinde yerini aldı. Göktürklerin atası olduğu söylenen bu halk yerini Tölös boylarına bıraktı. Tölös boyları ise, bize çok tanıdık gelen Dokuz Oğuz boyları ile birlikte Göktürklerin kurucu halkları oldular. Uygurlarda Karluklar ve Dokuz Oğuz boyları; Karahanlılar'da Oğuzlar ve Kıpçaklar devletin temelini oluşturdular.[3]

Türk boylarının ve devletlerinin ismi değişiyordu, göç ettikleri için yerleri de değişiyordu, ancak her biri ortak bir mirasın taşıyıcısıydılar. Altay halklarının günümüzde koruduğu mitler, Güney Sibirya bölgesini çok önceleri terk edip Anadolu'ya gelmiş Türklerin de mitleriydi.

Dolayısıyla "Türk mitolojisi" tamlamasındaki "Türk" ifadesi yalnızca şu an Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan Türk vatandaşlarını ifade etmiyor. Çok daha geniş bir anlamla arkaik zamanlarda birlikte yaşamış, ortak bir coğrafyadan çıkıp yayılmış, ancak tarihsel ve kültürel olarak birbiriyle ilişkili olan tüm Türk halklarını[4] kastediyor. Bu yüzden kitap içinde çeşitli halklara ait mitlere yer vermem, aslında "Türk" mitolojisi anlatıyor olmanın doğal bir sonucu.

Türkler yazan bir millet değildi; fakat anlatan, kolektif hafızalarını sözle aktaran ve bu aktarma biçimlerini estetik ve işlevsel olarak kullanabilen bir milletti. Onlar hakkındaki yazılı bilgilere Türklerin diktiği yazıtlardan, Eski Çin kaynaklarından, farklı milletlerin Türklerden bahsettiği tarih kitaplarından, savaş anlatılarından, seyahatnamelerden ve diğer kayıtlardan sınırlı da olsa ulaşılabiliyordu. Ama mitlerle ilgili bilgilerin büyük bir kısmı sözlü anlatılardaydı, onları da sabit tutmak mümkün değildi çünkü dilden dile dolaşıyorlardı. Bu durum, zor tarafları olmasına rağmen aslında yararlıydı: Yazılı belgeler kaybolabilirdi ama anlatılar sözlü olarak bugüne kadar aktarılabilmişti. Dolayısıyla Türklerin ilk yurdu olan Orta Asya ve özellikle izole Altay bölgesinden yapılan derlemeler, Türklerin mitlerini öğrenmemizdeki en büyük paya sahip.

Bu bölgede çalışmalar on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başladı. Vasili İvanoviç Verbitskiy, Wilhelm Radloff, Andrey Viktoroviç Anohin ve Grigori Nikolayeviç Potanin gibi isimler başta olmak üzere pek çok araştırmacı bölgeye gidip izlenimlerini ve gözlemlerini yazdılar. Bölgede yaşayan Türk halklarının kültürleri ve özellikle dinleri Batılı araştırmacılar için merak konusuydu. Örneğin Radloff, Orta Asya ve Sibirya kültürü hakkında folklor, lehçe ve metin derleme çalışmaları başta olmak üzere neredeyse her alanda Türk sahası çalışmalarına öncülük etti. Böylece ona "Türkoloji'nin babası" unvanı verildi.

Bu ilginin sebeplerinden biri de misyonerlik faaliyetleriydi. Türk mitleri hakkında önemli derlemeler yapan Verbitskiy, Rusya'nın o dönemki Hıristiyanlaştırma politikalarına hizmet etmek için bölgeye giden, uzun yıllar halkın arasında yaşamış bir misyonerdi. Böylece farklı amaçlarla sahadan veri toplayan araştırmacılar Türk mitolojisinin bilinmeye başlamasını sağladılar. Bu derlemeler, teknolojinin de yardımıyla günümüzde hâlâ devam etmekte. Derlemelerle ve diğer kaynaklardaki bilgilerle Türk mitolojisi hakkındaki değerlendirmeler günümüzde yeni yaklaşımlar ve kuramlarla birlikte çoğalıyor, yeni tartışma alanları açıyor. Türk mitolojisi yalnızca akademide değil, akademi dışında da ilgi odağı haline geliyor.

Akademik alanda Türk mitolojisi ile ilgili son derece önemli ve ciddi üretimler devam ediyor, makaleler, kitaplar hazırlanıyor, disiplinler arası tartışmalar yapılıyor ve alan genişliyor. Ancak bu kitap projesiyle tanışınca konu hakkındaki akademik üretimler ve genel okuyucu kitlesi arasındaki mesafeyi fark ettim. Akademik disipline ve araştırma geçmişine sahip olmayan okurlar için akademik alanda iz sürmek zordu. Hâl böyle olunca konunun meraklıları konuyla ilgili okumaktan vazgeçebilirlerdi. Daha kötüsü, dağınık ve kaynağı belli olmayan, belki de ideolojik, sansasyonel bilgiler içeren internet siteleri başta olmak üzere diğer kaynaklara yönelebilirlerdi. Tam da bu amaçla bu kitabı akademik dünya ve genel okur arasında asılı bırakmak istedim. Çünkü bu ilgi alanının okurları bu kitaba en dış çerçevede bir popüler kültür kitabı olarak yaklaşacaklar, kitabın içinde konu hakkında kaynaklardan süzülerek hazırlanmış temel bilgilere akıcı bir metinle ulaşabilecekler, okumalarını genişletmek isteyen meraklı okurlar kaynakları görüp daha akademik bir alana erişmek için bu kitabı bir köprü olarak kullanabileceklerdi. Hassas bir dengede durmasını amaçladığım bu kitabın yaratım süreci böylece başlamış oldu.

Her yaratımı bir düzen, bir sistem takip eder. Bir şey fikir olarak var olmaya başladıktan sonra düzen kurulması gerekir. Bu düzen pek çok gücün bir araya gelmesiyle, birbiriyle çarpışmasıyla ve sonunda dengelenmesiyle kurulur. Özellikle karşıt güçler bu dengenin kurulmasının olmazsa olmazıdır. Bu kitabın meydana gelmesinde karşıt güçler yazar ve editördü. Editörüm Eda ve ben bazı noktalarda anlaşarak, bazı noktalarda çarpışarak elinizdeki bu kitaba bir düzen sağladık.

En hızlı hemfikir olduğumuz nokta nasıl bir dil kullanacağımızdı. Bu kitap, mitolojiye ilgi duyan herkesin okuyabileceği bir kitap olması amacıyla hazırlanacaktı. Dolayısıyla genel okur kitlesinin yabancı hissedebileceği akademik dünya dilini kullanmadım. Bu sebeple hikâyelere odaklı, bilgi verirken dahi hikâye dilini yakalamaya, okuru zaten bildiği bir hikâyeyi okuyormuş gibi hissettirmeye çalıştığımız bir dili tercih ettik. Net ve açık kelimeler, yaygın olarak bilinen ifadeler kullanmaya gayret ettim;[5] ancak elbette konunun doğası gereği kullanmam gereken terminolojik kavramları açıklayarak okura kolaylık sağlamak istedim. Bu dille Türk mitolojisine dair temel bilgileri verip okurların zihninde genel bir *Türk mitolojisi* çerçevesi çizmeyi amaçladım.

Elbette bu kitabın okurları arasında daha fazla bilgiye ulaşmak isteyen ya da kitabı okurken herhangi bir konu hakkında heyecanlananlar olabileceğini tahmin ettim. Onları kaynaklara yönlendirmek, konu hakkında daha fazla bilgi ve tartışmanın varlığından haberdar etmek, bu kitabın diğer bir sorumluluğuydu. Ama bu sorumluluğu kitabın akışını ve sistemini bozmadan yerine getirmeliydik. Doğrusu kitabı oluşturan iki güç olan editör ve yazarın anlaşmakta zorlandığı tek nokta not ve kaynakça sistemiydi. Akademik kurallara bağlı kalmaya yemin etmiş bir araştırmacı yazarın ve okuma tecrübesinin en iyi şekilde gerçekleşmesini amaç edinmiş profesyonel bir editörün konu üzerinde anlaşması bayağı uzun sürdü.

Nihayetinde metin içinde numaralandırmalar yapıp konuyla ilgili yararlandığım kaynakları, hikâyeleri hangi kaynaktan okuduğumu, fikrin kime ait olduğunu, önemini, verilen bilgi hakkındaki tartışma ve yorumları, kitabın içinde veremeyeceğim ek bilgileri, vurgulanması gereken, okurun özellikle ilgisini çekmek istediğim ve okuru heyecanlandıracağını düşündüğüm noktaları kitabın sonundaki notlar bölümüne eklemeye karar verdik. Metin içinde doğrudan verdiğim bazı anlatı parçalarının künye bilgisini herhangi bir açıklama yapmaksızın yine notlar bölümüne numarasıyla yerleştirdim. Böylece siz okurları muhtemelen alışık olmadığınız sistematik dipnot/kaynakça gösterimi sayfalarında yalnız bırakmadık, yazar olarak sesimi oraya da taşımış olduk.

Bölüm başlıkları ve bunların sıralaması mitoloji konulu kitapların genel dizilişiyle paralel. Yaratılış ile başlıyor, yaratılıştan sonra kurulan düzende evrenin parçalarının nasıl yaratıldığından ve özelliklerinden bahsederek devam ediyor, ardından bu düzenin nasıl yerle bir olacağını anlatıyorum. Mitolojik zamanın sonu burada geliyor. Ancak ben bu bölümden sonra bir de "Kahramanlar" bölümü ekledim. Çünkü *mythoslar*, yani kutsal anlatılar yerlerini zamanla *eposlara,* yani kahramanlık anlatılarına bırakır. Ben de hem bu geçişi örneklendirmek hem de kahramanlık hikâyeleri üretmede dünya kültürleri arasında çok özel bir yere sahip olan Türk destan kültürüne bu kitapta mutlaka yer vermek istedim.

Biçimsel özellikleriyle takip edilmesi kolay ve sade bir şekilde yapılandırmaya çalıştığım kitabın içeriğinde de aynı motivasyonla hareket ettim. Yapmak istediğim şey sadece Türk mitolojisinin bütün anlatılarını uygun başlıklarla sıralayıp kitaba yerleştirmek değildi. Konuyu örnekleyeceğini düşündüğüm farklı hikâyeleri bir bağlam içinde bir araya getirdim. Anlatıları alt başlıkların mesajına uygun olarak, alt başlıkları da bölümün mesajına ve bağlamına uygun olarak seçtim, aktardım ve sıraladım.

Son olarak, yukarıda bahsettiğim Türk mitolojisine duyulan ilginin öznelerinden olan *Türk Mitolojisi 101* kitabının okurları olan sizler için bir noktayı vurgulamam gerektiğini hissediyorum: Şu ana kadar farklı milletlerin mitolojik hikâyelerini okumuş, ama Türk mitolojik hikâyeleri okumamış olabilirsiniz. Elbette bu, küresel dizi-film sektöründen tekstil sektörüne kadar her alanı etkileyen popüler kültürde belli milletlerin mitolojilerinin öne çıkması ve dolayısıyla bilinirliklerinin artmasından kaynaklanıyor. Yunan ve Mısır mitolojilerinden ve son dönemlerde oldukça popüler olan İskandinav mitolojisinden birkaç hikâye ve ismi hemencecik hatırlıyor olabilirsiniz. Dolayısıyla mitolojik hikâyelerden beklentileriniz en çok bilinen bu sistemlere göre şekillenmiş olabilir, ki bu Türk mitolojisini okumaya başlayacak bir okur için büyük bir risktir. Bu riskten sıyrılmak için yapılacak şey, bu kitabı Türk mitolojisini merkeze alarak okuma yapmanız. Bu yüzden siz sevgili okurlara Türk mitolojik düşüncesinin nasıl işlediğini anlamaya çalışmanızı, eski Türk düşüncesinin temellerine yoğunlaşmanızı, bu sistemi oluşturan kişilerin nasıl düşündüklerine nüfuz etmeye çalışmanızı, kısacası Türk mitolojisini referans almanızı öneriyorum.

BÖLÜM 1

YARATILIŞ

"Nasıl var olduk?" sorusu insanın ilk sorduğu soru, bunun cevabıysa açıkladığı ve aktardığı ilk bilgidir. İnsan, tüm varlıklar için en önemli anın "yaratılış" anı olduğunu bilir. Çünkü kendi varlığı başta olmak üzere evrenin, dünyasının ve diğer varlıkların var olma anı kutlu bir andır. İnsanın anlattığı en eski hikâyeler de bu kutlu an ile ilgili hikâyelerdir.

Yaratılış anını konu alan mitlere, "evrenin kökeni ve evrenin doğumu" anlamına gelen *kozmogoni mitleri* denilir. Bu mitler evrenin nasıl ve neden var olduğuna, nasıl düzenlendiğine, mevcut sisteminin nasıl işlediğine dair bilgiler veriyordu. Modern insanın bilimsel yollar ve teorilerle çözmeye çalıştığı, bugün büyük bir patlamayla (*Big Bang*) başladığını kabul ettiği yaratılış anı, bilemediğimiz kadar eski zamanlardan beri insanın meselesiydi. Ancak eski dönemlerin insanının yaptığı açıklamalar, modern insanın algıladığı biçimde "bilimsel" değildi ve aslında rasyonellikten epeyce uzaktı. Ama kozmogonik mitoslar, mitolojik zamanda yaşayan topluluklara, bu toplulukların inanç sistemlerine, tasavvurlarına uygun olarak verilmiş, tatmin edici, harika cevaplardı.

Kozmogoni mitlerindeki cevaplar, fiziki, coğrafi, dini ve kültürel olarak birbirinden farklı insan toplulukları tarafından verildiğinden çok çeşitliydi. Bu bölümde, Türk mitolojik düşüncesinin "ilk var olma anı"nın nasıl açıklandığını ve ardından insanın nasıl ortaya çıktığını göreceğiz. Başlangıçtan beri var olan "bütünlük" yaratılışla parçalanırken yeni evren düzeninin nasıl kurulduğuna şahit olacağız.

KAOS VE KOZMOS

Yaratılışın Kutsal Hikâyelerinin Ortaya Çıkışı

Mitolojide *kaos* yokluğu ve bilinmezliği ifade ederken *kozmos* bu bilinmezliğin yok edilmesiyle getirilen düzeni ifade eder. Yaratılış mitleri, kaostan kozmosa geçişin ilk hikâyeleridir. Evren yaratılmadan önceki yokluk hali kaos halidir. Kaos şekil almaz, bir kalıba sokulmaz, durdurulamaz, yoğun bir madde gibidir. Bu yüzden genelde suyla özdeşleştirilir. İnsanın fiziksel olarak anne karnında yoğun bir sıvının içinde bulunması ve burada gelişip dünyaya gelmesi, suyu insanın bilinçaltındaki en ilkel kavramlarından biri haline getirdi. İnsan, her zaman kaostan çıkmak, yani var olmak, doğmak ister. Kozmos işte bu var olma evresidir. İnsan sürekli buraya ulaşmak ve burada kalmak amacındadır. Çünkü kozmosun şekli bellidir ve bir sistemi vardır; tanımlanabilen, kontrol edilebilen bir varlıktır. Bu düzene ulaşma isteği en eski hikâyeler olan mitlerden başlayarak destanlarda, halk hikâyelerinde, masallarda ve efsanelerde hep karşımıza çıkar, çünkü hepsi bir "kaostan kozmosa geçme" çabasının hikâyesidir.

Kozmogonik metinlerde durgun ve kaotik hali harekete geçiren bir mekanizma vardı. Bilinmezliğin ardından gelen bir ışık veya bir söz, bir hareket yaratma mekanizmasını harekete geçirirdi. Böylece bu bilinmez kaos yerini düzene bırakırdı. Bu aslında insan bilincinin de kaostan kozmosa geçişini sembolize ediyordu. İnsan bilince sahip olmanın, bilmenin ve bildiğini aktarmanın zaferini kutluyordu. Bu hikâyeler, anlaşılmaz ve karmaşık olanın artık insan tarafından gözlemlendiğini, anlaşılıp anlamlandırıldığını gösteriyordu. İnsan evrenin sırlarını artık çözebiliyordu.

Yaratılış hikâyelerinin kutsallığı ve insanlar için ifade ettiği önem doğal olarak evrenseldi. İnsan var olmaya başladığı anı, hangi durumda ya da coğrafyada olursa olsun kutlayacaktı. Bu yüzden farklı milletlerin kozmogoni mitlerindeki bazı sembollerin aynılığı, bazılarının tekrar edilmesi ve pek çok mesajın benzerliği

bu evrensel kutlamanın ortak öğeleriydi. İnsanlığın yaşadığı en temel tecrübeleri, her topluluk kendi kültürüne özgü biçimde aktarıyordu. Hikâyelerin niceliği, niteliği, uzunluğu veya yoğunluğu milletlerin kendi tecrübelerine göre değişiklik gösteriyordu ama hepsi kutsaldı.

Yaratılış anlatıları, yaratma ve yaratılma anını hatırlatır. Bu mitleri okuyan, dinleyen insan bu kutsal ana döner, bir nevi rahatlar ve kutsal bir şekilde iyileştiğini hisseder. Bu yüzden yaratılış hikâyeleri, belli durumlarda şifa olması amacıyla hastalara okunurdu.

Toplumlar tarıma, ormana, denizciliğe, bozkıra dayalı farklı medeniyetler oluşturdular. Elbette, toplumların bir fenomeni açıklama biçimleri, etkileşimde oldukları ve hayatlarına en çok etki eden doğa unsurlarına bağlı olarak değişiyordu. Biri toprağı "ana" bilirken diğeri denizi, bir diğeri ise göğü bu konuma yerleştiriyordu. Ölülerini "ana kucağına" farklı şekillerde gönderiyorlardı. Tufan ya da dünyanın sonu mitlerini anlatırken, başlarına gelebilecek en kötü olayı hayal ederken farklı yollar izliyorlardı.

İnsan dünyanın neresine giderse gitsin, yaratılışı dilinden düşürmüyordu. Türkler de hem hareketli oluşları hem de güçlü anlatı gelenekleriyle ünlü bir milletti. Nerede olurlarsa olsunlar hikâyelerini anlattılar, yeni hikâyeler oluşturdular; en önemlisi ise arkaik hikâyeleri bugüne ulaştırmayı başardılar, hem de büyük bir çeşitlilikle.

TÜRKLER YARATILIŞI NASIL ANLATTI?

Orta Asya Bozkırları, Gök Tanrı ve Şamanizm

Türkler atlarını farklı coğrafyalara sürdüler, hayat tarzları ve düşünce dünyaları değişti. Ama hikâyeleri hep yanlarındaydı, onları oradan oraya taşıdılar. Tanıştıkları diğer kültürlerin söylencelerini de kendilerininkine katıp çoğalttılar. Yaratılış mitosunu hiç unutmadılar ama hikâyeleri çeşitlendi. Birçok yaratılış efsanesi anlattılar; böylece seslerini modern zamanlardan duyduk.

Bazı Türk topluluklarının kültürleri, Güney Sibirya ormanları ve orman hayatının gerektirdiği yaşam koşullarıyla şekillendi. Orman ve ağaç imgeleri, evrenin ve insanın yaratılışı hikâyelerinde önemli bir yere sahip oldu. Bugün bile bu bölgedeki Türklerin anlattıkları hikâyelerin oldukça arkaik özellikler taşıdığı görülür. İzole yaşamlarının da etkisiyle hâlâ çok eski zamanlardan izler barındıran bu hikâyeleri taşıdıkları için modern insan onlara minnettar oldu.

Uçsuz bucaksız bozkırlarda atlarını süren, hayvanlarını otlatan göçebe Türkler ise sonsuzluk ve enginlik hissi veren yaratılış mitosları anlatıyorlardı. Orta Asya'nın bitmek bilmeyen bozkırlarında oradan oraya göçen topluluklar başlarının üstünde uzanan göğü koruyucuları bildiler, ayak bastıkları topraklara ve onun getirdiklerine saygı duydular.

Hayat şartlarının değişmesi, göçler, toprak işgalleri, yeni kültürlerle ve dinlerle karşılaşma sonrası anlatıların birbirinden etkilenip karışması ve değişmesi dünyadaki her millet için geçerliydi. Elbette ilk kez karşılaştıkları değerleri taşıyageldikleri mirasın üzerine koyacaklar, böylece halihazırda sahip oldukları anlatıları doğal olarak güncelleyip değiştireceklerdi. Türkler bu konuda hem farklı kültürlerin getirdiği yeniliklere kucak açmışlardı hem de çok dinamik bir anlatım geleneğine sahiplerdi; sürekli üretiyor ve ürettiklerini sözlü kültüre katarak sonraki kuşaklara aktarıyorlardı. Ama bu çeşitlilik içinde inanca dayalı bazı unsurların nere-

den geldiklerini, aslında kime ait olduklarını ve Türk inanç sistemindeki yerlerini tespit etmek zorlaştı. Bu sebeple, yüzyıllar sonra mitos okuyucuları ve araştırmacıları çeşitli fikir ayrılıklarına düştü.

Türkler hakkında bilinenler arasında belki de en çok vurgu yapılan, bugün uzaklaşmış olsak da hâlâ bazı izlerini taşıdığımız için bizi heyecanlandıran ve "hayat tarzı" olarak nitelendirdiğimiz özellikleri göçebe oluşlarıydı. Çoğumuzun ezbere ve çoğu zaman sadece yüzeysel olarak bildiği bu özellik, Türkler hakkında anlatılan hikâyelerin neden sayıca fazla, konsept olarak çeşitli, öne çıkan motifler bağlamında farklı olduğu sorularının anahtarıydı. Altay Dağları'ndan çıkıp dört bir yana dağılarak buralara uyum sağlayan Türkler, anlatılarda birtakım bütünleşme ve kabul süreçlerine giriştiler. Bütün bu etkileşim sorununa rağmen, Türk mitolojik hikâyelerine önyargısız ve dikkatli bir şekilde bakan gözlerin görebileceği, Türk topluluklarının temel mirası hâlâ taşıdıklarına işaret eden ortaklıklar vardı.

Yaratılış mitosları kutsal bir açıklama taşırdı ve toplumun dini sistemi için tutarlı, kabul edilebilir olmalıydı. Ancak Türklerin eski dininin açıklanması ve tanımlanması, araştırmacılar tarafından çokça tartışılan ve pek çok fikir ayrılığının yaşandığı bir konudur. Araştırmacılar, Şamanizm, animizm, totemizm, monoteizm inanç sistemleri ile Mani ya da Budizm'in etrafında dönüp durdular fakat kesin bir fikir birliğine varamadılar. Peki Eski Türk dini neydi? İnanç sistemleri nasıldı? Esas tanrı kimdi ve neredeydi?

"Tanrı" kelimesi farklı söyleyiş biçimleriyle bugün hâlâ Türk milletlerinde varlığını koruyor. Türkiye ve Azerbaycan Türkleri *tanrı*, Altay Türkleri *tengri* veya *tengeri*, Şorlar *tengri*, Haḳaslar *tïgïr* veya *ter*, Tuvalılar *deer*, Çuvaşlar *tura*, Yakutlar *tangara*, Moğollar *tenger*, Buryatlar *tengeri* veya *tengri*, Kalmuklar ise *tenger* şekilde kullanır.[1]

Türklerin tanrısı gökteydi ve Gök Tanrı *(Kök Tengri)* olarak adlandırılıyordu. Türkler tanrılarına seslenirken kullandıkları

"tengri" sözcüğüyle hem göğün kendisini hem de Gök Tanrı'yı ifade ediyorlardı. Tanrı gökyüzü ile özdeşleşmişti. Bu yüzden göğe yakın yerler kutsal sayılırdı. Dağlar göğe doğru, yani tanrıya uzandıkları için insanların tanrıya yakınlaşabildikleri yegâne yerlerdi. Tanrıya burada kurban verilirdi. Dini törenler kutsal bir dağda ve genellikle bir ağaç altında yapılırdı.

Türkler için belki de en önemli dağ Ötüken Dağı'ydı. Altay Dağı ise bugün bile kutsallığından söz edilen, çeşitli gizemli vakaların gerçekleştiği ulu bir dağ olarak önemini koruyor.

Gök Tanrı dini Türklerin asıl diniydi. Ne Şamanizm ne totemizm ne de animizm[2] tek başına Eski Türk dinini açıklamak için yeterliydi. Ancak araştırmacılar din kadar kurumsallaşmamış, bu yüzden "inanç biçimi" olarak adlandırılan bu kavramları ve Türk dünyasına büyük etkileri olmuş Mani ile Budizm'in etkilerini görmezden gelemediler. Genel yargı, Türklerin en başından beri tek tanrılı bir sisteme sahip oldukları, diğer sistem ve dinlerin ise bu ana dine eklemlendiğiydi.

Türkler eski dinlerine Hun zamanından beri sahipti. Pek çok Çin kaynağında Hunların tek bir tanrıya ibadet ettikleri, yılın belli dönemlerinde bir araya gelerek ona kurban sunup dua ettikleri anlatılıyordu. Bu eski inanç Göktürkler zamanında da devam etti. Göktürklerin en önemli mirası sayılan *Göktürk Kitabeleri*'nin de gösterdiği gibi yerin ve göğün sahibi, dünya üzerinde olan bitenle ilgili tek yetkili gökte bulunan tanrıydı ve her şeyi o yaratmıştı.

Oğuzlar da gökteki tek tanrıyı tanıyorlardı. İbn Fadlan[3] *Seyahatname*'sinde Oğuzların kötü bir muameleyle karşılaştıklarında ya da olumsuz bir şey gördüklerinde ellerini kaldırarak "Bir Tanrı!" dediklerini aktarır.

Gök Tanrı dışında, Türklerin inanç sistemi denilince akla gelen ama üzerine hâlâ çeşitli tartışmaların sürdüğü bir başka önemli dini sistem Şamanizm'di. Şamanizm, *şaman* ya da *kam* denilen ve

bazı özel yeteneklere sahip kişilerin etrafında şekillenen bir inanç sistemiydi. Bu sisteme göre, bu "yetenekli" kişi kutsal varlıklar, tanrılar ve insanlar arasında iletişim kurabiliyordu. Bunun için bir tür trans veya yoğun duygu haline geçmeliydi. Ayrıca şaman, hastaları ruhsal ve fiziksel olarak iyileştirebiliyordu, şifacıydı. Yani becerilerini halkın yararına kullanıyordu.

Kamlık dini, Şamanizm'in Orta Asya'da Türkler tarafından uygulanan biçimine verilen isimdi.

Bazı araştırmacılar Şamanizm'i Türklerin inanç sistemine dahil ederken, diğer bir kısım araştırmacı ise Türklerin başından beri Gök Tanrı inancına ve monoteist bir tanrı algısına sahip olduklarını, Şamanizm uygulamalarının Türklerin dini olarak değerlendirilemeyeceğini savunur.[4] Şamanizm bazılarınca bir din dahi sayılmaz. Türkler bu sistemle sonradan karşılaşmış, etkilenmiş olabilirlerdi. Hatta Türklerin zaten kendi inançlarında var olan doğaya saygı göstermek, yer-su gibi doğaya ait öğelere kutsallık atfetmek, ölen ataların ruhlarına saygı duymak gibi değerler Şamanizm'le bazı noktalarda kesişiyordu. Fakat Şamanizm ve Türkler arasında kurulan bu güçlü yakınlık, araştırmacıların yanlış yorumlarından kaynaklanıyordu.[5]

Belki de Türk inanç sistemi hem gökle ilişkili bir tanrıyı hem de diğer kutsal ruhları içeren bir sistemdi. Belki de halk ve yöneticiler farklı farklı dini anlayışlara sahipti ya da belki de aynı zaman dilimi içerisinde halk arasında inanç farklılıkları vardı. Araştırmacılar bu ihtimalleri de göz ardı etmeyip tartıştı. Örneğin, *Göktürk Kitabeleri*'nde yaratımı tek bir tanrının gerçekleştirdiği yazıyordu. Yani devletin tanıdığı ve üst tabakanın sahip olduğu din anlayışı monoteist yapıya yakındı ama halk arasında Şamanizm'e dayanan ritüeller hâlâ devam ediyor olabilirdi.[6]

Türklerin dini hakkındaki farklı tespitler yaratılış mitlerinde tasdik ediliyordu. Örneğin, ilk yaratıcının kim olduğu hakkında farklı

mitler farklı bir kutsal güce işaret ediyordu: Gök Tanrı, Kayra Han, Ak Ene, Ülgen, Üç Kurbustan… Yaratıcı bazen yaratımı doğrudan kendisi başlatıyordu, bazen başka bir kutsal varlığa bilgi vererek katkı sağlıyordu, bazen de yaratıcı sistemi kurup başına yine kutsal bir yönetici atıyordu. Türkler "her şeyin üzerindeki bir tanrı" tasavvur ediyorlardı ama farklı zamanlarda ve yerlerde anlatılan yaratılış hikâyelerinde isimler değişiyordu.

Türklerin yaratıcısıyla ilgili sormamız gereken başka bir soru daha vardı. Yaratıcı kadın mıydı yoksa erkek miydi? Yaratıcı tanrı bazı metinlerde dişil özellikler gösteriyordu: Beyazdı, kavranamaz ve kaotikti, anaydı. Evrenin ilk yaratıcısının "dişil" düşünülmesi diğer milletlerin mitolojik hikâyelerinde de kendine yer bulan eski bir motifti. Kozmik yumurtanın çatlamasını sağlayan varlığın dişi olduğu, kozmogoni mitine sahip halkların pek çoğunda ortak noktaydı. Hint anlatımlarındaki yaratım ve koruma ile aynı zamanda yok etme özelliklerini birlikte barındıran Mahadevi, Mayaların ilk yaratıcısı Nilüfer Ejderi ve Yunan mitolojisinde kaosu bitiren Gaia, yaratımı başlatan dişi karakterlerdendi.[7]

Türk mitolojik sisteminde yaratımı başlatan dişil güç ataerkil düşüncenin yavaş yavaş ağırlığının artmasıyla geri planda kalmaya başladı; ama tamamen silinmedi. Yeryüzüne indi. Yeryüzündeki doğa unsurları bu kutsal dişinin parçasıydı. Özellikle dış etkilere daha az maruz kalmış, daha az değişmiş ve orman ile avcılık kültürünü korumuş halkların yakın dönemde derlenen anlatılarında bile mağara, ağaç veya orman gibi yerlerle ilgili anlatılarda onların "ana" olarak düşünüldüğü görüldü.[8]

Türklerin yaşayış biçimleri, araştırmacıların bazı konularda farklı düşünmelerine yol açsa da aynı zamanda büyük bir anlatı zenginliği oluşturmuştur. İçlerinde çok çeşitli semboller, motifler bulunan mitoslar bir merkezden çıkıp Orta Asya ve çevresine selam verirler.

SÖZ İLE YARATIM

Ak Ene'nin Tanrı Ülgen'e Verdiği Yaratma İlhamı

Verbitskiy'nin aktardığı bu yaratılış efsanesine göre,[9] başlangıçta sonu gelmeyen uçsuz bucaksız sulardan başka hiçbir şey yoktur: ne yer ne gök ne de deniz… Tanrı Ülgen bu bilinmez suların üzerinde uçup durur, fakat konacak bir yer bulamaz. Bu sırada ilahi bir sesin ona seslendiğini duyar:

"Kutsal bir ilham ile nasılsa gönlü doldu,
Kayıptan gelen bu ün, ona bir çare buldu.
Göklerden gelen bir ses, Ülgen'e buyruk verdi;
'Tut önündeki şeyi, hemen yakala!' dedi."

Daha sonra Ülgen'in önüne denizden bir taş parçası fırlar. Ülgen hızlıca taşı yakalar; artık üzerinde durabileceği bir yer vardır. Şimdi sıra dünyayı ve diğer âlemleri yaratmaktadır.

Tanrı Ülgen, dünyayı yaratmaya başlamak ister ama bunu nasıl yapacağını bilmez.

"Bir dünya istiyorum, bir soyla yaratayım!
Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım!
Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım!"

Ülgen uçsuz bucaksız suların üzerinde süzülürken ona "Taşı yakala!" emrini veren o ilahi ses tekrar duyulur ve suların içinden çıkan Ak Ene kendini gösterir:

"Yaratmak istiyorsan sen de bir şeyler Ülgen,
Yaratıcı olarak şu kutsal sözü öğren!
De ki hep, 'Yaptım oldu!' Başka bir şey söyleme!
Hele yaratır iken, 'Yaptım olmadı!' deme!"

Ak Ene "ak, beyaz ana" anlamına gelir ve önceleri yaratıcıya ilham veren kuvvetken, sonraları mitolojide su tanrıçası olarak görülür.

Sözün yaratıcı gücünü Tanrı Ülgen'e öğrettikten sonra Ak Ene yine bilinmez sulara gömülüp yok olur. Tanrı Ülgen bu öğüdü hemen kullanır ve âlemleri yalnızca emir vererek yaratmaya başlar:

"Ülgen yere bakarak 'Yaratılsın yer!' demiş,
Bu istek üzerine denizden yer türemiş.
Ülgen göğe bakarak 'Yaratılsın gök!' demiş,
Bu buyruk üzerine üstünü gök bezemiş."

Ardından Ülgen, dünyayı sabit kılmak için dev balıklar yaratır. İki balığı dünyanın yan taraflarına destek olacak şekilde, bir diğerini de adeta dünyanın ortasından geçen bir çubuğa gerilmiş gibi, başı kuzeye bakacak şekilde yerleştirir.

Ülgen'in balıklarının hareket etmesi ya da yönlerinin değişmesi tufanlara sebep olurdu. Özellikle merkezdeki bir çubuğa sıkıca bağlanmış gibi duran büyük balığın başı kuzey yönünden kayarsa su kontrolden çıkar, tüm dünyayı sular kaplardı. Bu yüzden Tanrı Ülgen bu balığın başına bekçi olarak Mandı Şire'yi verdi. Balığın başı ne zaman birazcık yerinden oynasa Mandı Şire onu düzeltirdi.

Ak Ene'den yaratıcı sözleri öğrendiği andan itibaren Tanrı Ülgen durmaksızın yaratır. Bu büyük yaratım tam altı gün sürer. Yedinci günde Tanrı Ülgen, Altın Dağ denilen ulu dağda istirahate çekilir.

Altın Dağ, ay ile güneşe değecek kadar yüksektir. Dağın etekleri dünyaya bir adam boyu kadar yakındır ama dünyaya değmez. Göklere yakın, dünyanın üzerinde asılı gibi duran ulu bir dağdır.

Tanrı Ülgen tam bir gün uyur. Uyandığındaysa yarattıklarına şöyle bir bakar: Dünya gibi dokuz (kimi kaynaklara göreyse doksan dokuz) farklı dünya daha yaratmıştır. Bu dünyaların her birinin bir yeryüzü bir de cehennemi vardır. Ülgen hem bu dünyalara hem de cehennemlerine birer sorumlu atar.

"Dünyamıza gelince, dünyalar düzeninde,
En küçük olanıdır, insan yaşar içinde.
İnsanın dünyasına derler Kara-Tengere,
İdare eder onu, kutsal büyük May-Tere.
Dünya cehennemine, toptan Kara-Teş derler,
Kerey-Han adlı biri, onu idare eder."

Yaratılan dünyaların en büyüğü, "tanrıların yerleşkesi" olarak da bilinen Han Kurbustan Tengere'dir. Yöneticisi Mangızın Matmas Burkan'dır. Cehennemine Mangız Toçiri Tamu denilir ve sorumlusu ise Matman Kara'dır. Yaratılan dünyaların ortancasına Ezre Kurbustan Tengere denilir. Yöneticisi Türün Musıkay Burkan'dır. Cehennemine Tüpken Kara Tamu denilir ve yöneticisi de Matman Karakçı Han'dır. Yaratılan dünyaların en küçüğü ve insanların yaşayacağı dünya Kara Tengere'dir. Ülgen, dünyanın idarecisi olarak kutsal May Tere'yi, Kara Teş adlı cehenneminin idarecisi olarak ise Kerey Han'ı atar.

SONSUZ UÇUŞ

Tanrı Kuday ve İnsanoğlunun Sonsuz Uçuşu

Bir diğer Altay yaratılış mitinde bu kez insanoğlu Tanrı Kuday ile birlikte su üzerinde uçar. Henüz hiçbir şey yaratılmamıştır. Tanrı ve insan sonsuz sular üzerinde hiç yorulmadan, dinlenmeden uçarlar.

"Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer
Ne gök vardı ne de ay, ne güneş ne de bir yer.
Tanrı uçar dururdu, insan oğluysa tekti,
O da uçar, dururdu, sanki Tanrı'yla eşti.
Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı."

Hiç sonu gelmeyen bu sonsuz uçuş, bir gün insanoğlunun böbürlenip tanrıyı alt etmek istemesiyle sona erer. Tanrıyı alt etmek isteyen insanoğlu rüzgâr çıkarır, denizi köpürtür. Ama sonra köpürttüğü denizlere kendisi düşer. Boğulurken tanrıdan yardım ister: "Kurtar beni, ey Tanrı!"

Merhametli tanrı bu çağrıya kulak verir ve insanoğlunu kurtarır. Bu olaydan sonra insanoğlu uslanmış gibi görünür. Tanrı ise söz ile yeri yaratmaya karar verir:

"Tanrı bir gün buyurdu: 'Yaratılsın katı taş!'
Denizlerin dibinden nasılsa çıktı bir taş.
Taş birden yüzerekten geldi Tanrı'nın önüne,
İnsanı da alarak çıktı taşın üstüne."

Artık tanrı ile insanoğlunun konacak bir yerleri vardır. Ardından Tanrı insanoğluna denizin dibinden ona toprak getirmesi için emir verir. İnsan diplere dalar ve toprağı getirir. Tanrı toprağı sulara saçar ve yeryüzünü yaratır.

Tanrı insandan tekrar toprak ister. İnsan yine denizlere dalar ama bu kez aklında bir kurnazlık vardır: Topraktan kendi payına düşeni ağzında gizleyecek, kendi toprağını kendi yaratacak ve sahip olacaktır. Böylece insan, denizlerden çıkıp geldikten sonra bir miktar toprağı tanrıya verir. Tanrı emri verir, toprak büyümeye, genişlemeye, karalar haline gelmeye başlar. Elbette insanın ağzındaki toprak da tanrının bu emrine uyar. Büyür, insanın ağzına sığmaz olur; öyle ki insan neredeyse boğulur. Boğuk sesiyle tanrıya yalvarır: "Tanrım ne olur beni kurtar!"

Tanrı yine merhamet edip "Tükür!" der insana. İnsan ağzındaki toprağı tükürür ve bir kez daha boğulmaktan kurtulur. Tükürdüğü topraksa o zamana kadar dümdüz olan yeryüzünde dağları, tepeleri ve eğimli arazileri oluşturur. Tanrı insanın hilekârlığından da kötülüğünden de yeryüzü şekillerinin bu hale gelmesinden de hiç hoşlanmaz. Böylece tanrı insanı lanetler.

"Gerçek Kurbustan diye adlandırırlar beni,
Erlik, şeytan diyerek adlandırsınlar seni!
Benden suç saklayanlar senin halkın olsunlar!
Günahkâr olanlarsa senin malın olsunlar!
Senin suçundan kaçan gelsin kul olsun bana,
Günahından gizlenen gelip sığınsın bana!"

Böylece insanın ilk hali *Erlik* ismini alarak şeytana dönüşür. Onun bundan sonraki mekânı yerin altındaki karanlıklar olacaktır. Yanına da ancak dünya üzerinden kendisi gibi günahkâr ve kötü düşünceli insanlar gidecektir. Mücadele işte burada başlar.

KUTSANAN TOPRAK

Beyaz Yaratıcının Köpükle Karşılaşması

Yakutların yaratılış mitine göre, Ürüng Ayıı Toyon her şeyin en başından beri büyük, uçsuz bucaksız bir denizin üzerinde durmaktadır. Bir gün suyun üzerinde bir köpük fark eder. Köpüğe yaklaşır ve ona kim olduğunu sorar. Köpük, "Ben bir şeytanım," der, "Bu suların en dibinde yaşarım". Bu cevabı Ürüng Ayıı Toyon'u şaşırtır. Çünkü denizlerin dibinde böyle bir yer olduğundan haberi yoktur. Köpüğe "Madem öyle, gidip oradan bir toprak parçası getir," der. Şeytan hemen denizin dibine dalar ve bir avuç toprakla döner. Yaratıcı toprağı eline alıp şöyle bir bakar. Eline değen ve yaratma enerjisiyle dolan toprağı uçsuz bucaksız denizlere doğru savurur. Bir avuç toprak büyür büyür... Dört bir yanı kaplamaya başlar. Ezilip büzülür, katılaşır, başka başka yer şekillerine bürünür.

Ürüng Ayıı Toyon, Yakutların yaratıcı tanrı/tanrıçasıdır. Bugünkü Türkçede "beyaz yaratıcı" anlamına gelir. Eski Türkçede *ürüng* "beyaz", *ayıı* "yaratıcı", *toyon* ise "tanrı" demektir. Evreni yaratan Beyaz Yaratıcı, hem yaratımdaki işlevi hem de kelime anlamı bakımından Altay yaratılış mitindeki Ak Ene ile benzerlik gösterir.

ERLİK İNSANIN PEŞİNDE

İnsan Yaratıldı ve Kötülükten Kaçamadı

Tanrı Ülgen, insanı yaratmanın sırrını bilen ya da bir kaynaktan öğrenen kutsal kişidir. Yaratılış mitlerinde ve efsanelerinde bir olay veya süreç sonunda insan bedeni ortaya çıkarılır, ama bu sırada kötülüğün temsilcisi Erlik rahat durmaz; hep insanın peşindedir. Ülgen ne zaman insan yaratmaya başlasa, adeta insanın kokusunu alan Erlik'i kapısında bulur. Erlik ya insanı kendi safına katma peşindedir, ya kendinden bir parça vererek onunla bağ kurmaya çalışır ya da bir şekilde ona zarar verir. Belki de verdiği en büyük zarar, insanın varoluşsal olarak "iyi olma" şansını elinden almasıdır.

Rivayetlere bakıldığında Erlik'in başarılı olduğu da söylenebilir. Böylece, Türk mitolojik sisteminde insanın içinde kötülüğün de bulunması ve insanın her bakımdan iyi olamayacağı gerçeği, insanoğlunun Ülgen'in veya Erlik'in safını seçebilecek bir iradeye sahip olması açıklık kazanır. Bu, Türk düşüncesindeki temel "iyi-kötü" dikotomisinin insana yansımasıdır.

Bir rivayete göre, Tanrı Ülgen dünyayı yarattıktan sonra etrafta dolaşırken bir ağaç gördü. Bu ağaç çok büyüktü, dalları göğe uzanıyor ama yapraksız, çıplak bir şekilde öylece duruyordu. Bu görünüşten tanrı hiç hoşlanmadı. "Bitsin, dokuz dalı da!" diye buyurdu. Ağaç hemen cılız gövdesinden dokuz budak çıkardı. Sonra şöyle dedi:

"Dokuz kişi kılınsın, dokuz dalın kökünden,
Dokuz oymak türesin, dokuz kişi özünden."

Böylece tanrı, kutsal sözleriyle kuru bir ağaç dalından insanı yarattı.

Dokuz, Türkler için kutsal rakamlardan biridir ve pek çok kaynakta birçok farklı şekilde karşımıza çıkar: Yaratılışta dokuz farklı

âlem yaratılır. İnsanlık dokuz ağaç dalından yaratılır. Ülgen'in ve Erlik'in dokuzar kız ve erkek çocuğu vardır. Oğuzlar dokuz boya ayrılır. Dokuz, birçok halk anlatısında da tekrarlanan bir motiftir.

Ülgen insanı yaratırken biraz gürültü yapmıştı tabii. Sesleri duyan Erlik de soluğu Ülgen'in yanında aldı, bu gürültü de neyin nesidir, diye sorup soruşturdu. Ülgen "Bunlar benim halkımdır," diye cevaplayınca, Erlik "Bu ulusu bana ver, ne olur, Tanrı!" diye yalvarmaya başladı. Tanrı elbette insanı Erlik'e teslim etmedi. Fakat Erlik insanı elde etmek için plan yapmaya hemen oracıkta başlamıştı bile.

Sonraları Erlik insanların yaşadığı yeri buldu. Onları kandırıp kötülüğe sevk ederek bir nevi cennetten kovulmalarına sebep oldu. Bu olay, Türk mitolojisindeki ilk insanlardan olan Eci ile Törüngei'nin hikâyesinde adeta Âdem ve Havva hikâyesinin bir yansıması olarak karşımıza çıkar.

Bir başka anlatıda ise Tanrı Ülgen yine etrafı gözlerken su üzerinde bir şeyin yüzdüğünü fark etti. Bu bir toprak parçasıydı ve üzerinde de bir kil parçası vardı. Tanrı bu iki parçadan ilk insanı yaratmaya karar verdi:

"İnsanoğlu bu olsun, insana olsun baba,
Görünmeye başladı, insan gibi bir şekil,
Birden insan olmuştu, toprak üstündeki kil."

Böylece ilk insan şekil almaya başladı; tanrı bu ilk insana "Erlik" adını verdi. Onu yanına aldı ve yoldaş edindi. Erlik yaratıldıktan sonra keyfine baktı, gezip tozdu, eğlendi. Ama yavaş yavaş içinde hırs ve kıskançlık oluşmaya başladı: O da Tanrı gibi olabilirdi, neden ondan eksik kalsındı, yeni yaratıldı diye eksik kalması gerekmezdi ya... Bu düşüncelerle Ülgen'e düşman kesildi.

Tanrı Ülgen, Erlik'teki bu değişiklikleri fark etti ve onun artık ıslah olmayacağına kanaat getirdi. Mandı Şire adını verdiği yeni bir varlık yarattı ve onu bundan sonra yaratacağı insanların atası

ve koruyucusu olarak atadı. Sonra etleri topraktan, kemikleri kamıştan yedi kişi daha yarattı, nefesiyle de can ve akıl verdi.

Erlik ise Tanrı Ülgen gibi dünyalar ve insan yaratma hırsını korumaya, Ülgen'in başına da türlü türlü işler açmaya söz vermiş gibiydi.

Erlik'in en başından beri içinde taşıdığı bu hırs farklı farklı hikâyelerde de yer alır. Bunlardan birinde[10] Ülgen, *Nom* adlı kitabının da yardımıyla insanı yaratmaya başladı. Altın bir fincanın içine bir çiçek yerleştirdi. Fakat Erlik bu çiçeğin bir parçasını çaldı ve kendi başına insanı yarattı. Bu davranışa çok öfkelenen Ülgen "Senin yarattığın halk *kara kayış kuşaklı kara kavim* olsun!" diyerek hem Erlik'e hem de yaratılan insana lanet etti.

Sonra da ak kavmi yaratacağını söyledi: "Benim yarattığım ak kavim güneşin doğduğu, senin yarattığın kara kavim ise güneşin battığı yere gitsin," diyerek insanları daha en başından aydınlık ve karanlık olarak ikiye ayırdı. Erlik'in yarattığı kara kavim, sonraları şaman davulunu icat eden ve ilk ayini düzenleyen kavim oldu.

Şamanizm'de şamanlar kime ve nasıl hizmet ettiklerine göre "ak şaman" ve "kara şaman" olarak ikiye ayrılırdı. Ak şamanlar büyüsel güçlerini daha çok sağaltım ya da diğer toplumsal ihtiyaçları gidermek için kullanırlarken kara şamanlar Erlik'in hizmetindeydi. Erlik'le olan her türlü ilişki kara şamanlar tarafından yürütülürdü.

Erlik'in insan yaratılırken yaptığı hileler bununla sınırlı kalmadı. Yine bir gün Ülgen sarayında insan vücutları yaratıyorken Erlik, Ülgen'in evine sızmayı başardı ve bu vücutlara kendi canından üfledi.

Erlik ile başından beri kaçınılmaz bir bağlantısı olan insanlığın ödediği bedelse yaratılıştan gelen iyilik ve temizliği kaybetmekti.

Tatarlara ait bir söylencede[11] insanoğlunun saflıktan uzaklaşıp kirlenmesi şöyle açıklanıyordu: İnsan yaratıldığında yaratıcı ona ruh verip canlandıramadı ve büyük tanrı Kuday'a başvurması

gerekti. Yarattığı ilk insanın başına bir köpek dikti ve insana ruh bulmak için Kuday'a gitmek üzere yola çıktı.

Erlik bu durumu fırsat bilerek yeni yaratılmış insanın yanına gitti, ancak karşısına yaratıcının insanı korusun diye bıraktığı köpek çıktı. Erlik, o zamanlar derisinin üzeri tüylerle kaplı olmayan, çıplak olarak yaratılmış köpeğe altın tüylü ve tüm bedeni kaplayan bir post vermeyi vaat ederek köpeği kandırdı. Böylece insan vücudunun yanına giden Erlik onu tükürükleriyle kirletti.

Bir zaman sonra evine dönen yaratıcı tanrı insanın vücudunun kirlendiğini fark etti; öyle ki artık temizlenmesi mümkün değildi. O zaman tanrı pislik bulaşmış insan vücutlarının dışını içine çevirdi. Böylece Erlik'in bulaştırdığı pislik ve onun temsil ettiği kötülük insanın içine hapsoldu. İşte o zamandan beri insanın kötülüğü dışından görülmese de içinde daima saklıdır.

Bazen insanın bu kötülüğü o kadar şiddetli hale gelirdi ki kozmosun dengesi bozulurdu. Bir Azerbaycan efsanesinde, gök ile yerin birlikte yaratılmasının ardından sırasıyla hayvanların, bitkilerin ve insanların yaratıldığı söylenir. Fakat insanlar yaratıldıktan sonra çoğalmaya, bulundukları yere sığmamaya ve kavga etmeye başladılar. Kavgalar o kadar şiddetlendi ki o zamana kadar birleşik olan yer ve gök ayrıldı.

KUŞLARIN GAGASINDA DÜNYA

Kaz, Kuğu, Balıkçıl ve Ördek

Yaratılış efsanelerinde Erlik'e ya da tanrıdan sonra yaratılmış varlığa verilen denizin dibine dalıp toprak çıkarma görevi bazı anlatılarda kuşlara verilir.[12] Radloff'un derlediği efsanede tanrı ve insanın birer kaz gibi denizin üzerinde süzüldükleri anlatılır. Bazı anlatılarda bu durum benzetmeden öteye geçer, yaratıcıya eşlik eden gerçekten bir kuş türüdür.

Lebed Tatarları, su dışında hiçbir şeyin olmadığı bir zaman diliminde, tanrının su getirmesini isteyerek suyun üzerine bir kuğu gönderdiğini anlatırlar. Kuğu su almak için suya dalıp çıktı, fakat gagasına küçük bir toprak parçası yapışmıştı. Hemen bu parçayı fırlatıp attı; attığı toprak büyümeye ve yeryüzü oluşmaya başladı. Ardından tanrı ikinci kuşu da gönderdi. Bu kuş gagasıyla toprakları karıştırdı ve yeryüzü şekillerini oluşturdu.

Başlangıçta sadece bir deniz, bir şaman ve şamanla birlikte denizin üzerinde uçan kuğular, balıkçıllar ve çeşit çeşit kuşlar vardı. Hiç durmadan dinlenmeden uçarlardı. Şaman konacak bir yer yaratmak için balıkçıla denizin dibinden toprak çıkarmasını emretti. İki kez gagası boş dönen balıkçıl üçüncü dalışında bir parça çamur getirdi. Bu çamurdan bir ada yaptılar, böylece uçtuktan sonra konabildikleri bir yer edinmiş oldular.

Bir Yakut yaratılış efsanesinde ise balıkçılın şansı hiç de yaver gitmemiştir. Tanrı bir dünya yaratmaya karar verdi ama elinde toprak yoktu. Kırmızı boyunlu balıkçılla bir yaban ördeğini yanına çağırdı. Verdiği emir yine benzerdi: "Denizin dibine dalın ve toprak getirin." Yaban ördeği ilk dalışında başardı. Fakat balıkçıl bir avuç toprak bulup getiremedi. Bu durum tanrıyı çok sinirlendirdi: "Seni gidi kurnaz kuş seni! Ben sana yaban ördeğinden daha kısa ve daha az kuvvetli bir gaga mı verdim sanki? Seninki onunkinden hem kuvvetli hem de uzun. Nasıl oluyor da yaban ördeği denizin

dibinde çamur buluyor da sen bulamıyorsun? Bu olacak şey mi?" dedi. Böylece tanrının gazabına uğrayan balıkçıl, her şeyi deniz üstünde yapmak, karaya asla çıkamamakla cezalandırıldı.

BÖLÜM 2

TÜRKLERİN KÖKENİ

Etnogoni, yani köken mitleri, bir topluluğun nereden geldiğini açıklayan mitlerdir. Bu topluluk, bir millet kadar büyük ya da bir aile kadar küçük olabilir. Önemli olan, topluluğun kökenine dair kutsal bir açıklama sunulmasıdır. Bu kutsal hikâye, onu anlatan halkı her zaman olumlu bir konuma yerleştirir. Tanrısal olanla ilişkilendirir, övünç kaynağı olan sıra dışı bir olaya işaret eder, halkın ilk atasını yeniden hatırlatır ve kutsar. Ortak bir köken hikâyesine sahip olanlar, kutsal hikâyenin onlar üzerinde bıraktığı hislerle birbirlerine daha da yaklaşır, aidiyet duyguları sağlamlaşır, kutsal bir kökene sahip kendi halklarına karşı sorumluluklarının farkına varırlar.

Türk mitolojisinde köken mitlerinin ayrı bir öneme sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü zamanında Türklerin atalarıyla kurduğu bağlantı dini bir bağlantıydı. Atalarının ruhlarının her zaman yanlarında olduğuna inanıyorlardı. Peki ya ilk ata? Elbette onun yeri çok ayrıydı. Soylarının türediğine inandıkları hayvan ya da nesneyle ilgili rivayetleri anlatmakla kalmamış, onu cisimleştirme yoluna gitmişlerdi. Bayraklarında, mızraklarının uçlarında, süslemelerinde, uğur ve korunma nesnesi olarak kıyafetlerinde taşımış, evlerinin bir köşesinde yer ayırmışlardı.

Türkler boylar şeklinde örgütlenmiş, çok geniş bir alana yayılmış halklardan oluşuyordu. Bütün bu farklı boyların farklı köken hikâyeleri vardı. Bu bölümde işte bu boyların soylarını dayandırdıkları hikâyeleri; Türklerin dinamik kültürünü yansıtan ve mitik anlatıların kültürün değişimine nasıl ayak uydurduğunu gösteren hikâyeleri okuyacağız.

TÜRKLERİN KÖKEN MİTLERİ

Kutsal Atayı Arayış

Kozmogoni (evrenin yaratılışı) ve antropogoni (insanın yaratılışı) mitleriyle varoluşuna dair pek çok soruya cevap bulan insan merak etmeye ve sorular sormaya devam etti. Evrenin ve insanın nasıl yaratıldığı gibi insanlığın tamamıyla ilgili olan mitlere belirli insan topluluklarının, yani kavimlerin nereden geldikleriyle ilgili olan mitler –etnogoni mitleri– eklenmeye başladı. Nereden geldikleri, soylarının nereye dayandığı ilkel kavimler için çok önemliydi, çünkü soy kütükleri hem manevi olarak hem de fiziksel olarak ne kadar güçlü ve özel olduklarının bir göstergesiydi. Ortak bir tarihe sahip olan kavimler birbirlerine daha sıkı tutundular. Kökenlerinin dayandığı atanın kim olduğu bilmek ve bunu tekrarlamak onlara güç veriyordu.

Güney Sibirya'nın ormanlık alanlarında kültürlerinin temellerini atan, sonrasında bozkırlara yönelerek yaşam şartlarını değiştirip kültürünü zenginleştiren Türk kavimleri için de artık kendi köken hikâyelerini anlatma zamanı gelmişti. Kendine özgü bir kültür dairesi oluşturmuş, Türkçe ya da Türkçenin çeşitli lehçelerini konuşan bu kavimlerin nereden geldiklerini açıklamaları gerekiyordu. Bu açıklamalarda sıra dışı ve kutsal bir yön vardı. Kökenin bağlandığı yer kimi zaman tanrı, kimi zaman tanrısal bir varlık, kimi zaman ise çok güçlü bir hayvan ya da özel bir bitkiydi.

Türklerin köken mitleri güçlü imgelerle örülmüş ciddi anlatılardı çünkü inanç sistemlerinin yapı taşlarından ikisi olan atalar kültü ile doğa kültü, köken açıklamalarıyla doğrudan ilgiliydi. Atalarına hürmet ve çekince ile yaklaşan Türklerin anlatıları mitik ecdatla başlıyor, ardından boy, soy, uruk ve hatta bir ailenin atalarına kadar geniş bir yapılanma gösteriyordu. Öyle ki, Türkler mitolojik zamanda oluşmuş mitik soy bilgilerini destanlarla efsanelere, sonra da yazılı kaynaklara taşımıştı. Atalarının ruhu her zaman

onlarla birlikteydi. Bu yüzden mezarlarına ayrıca bir önem veriyor, onları koruyorlardı.

Ataların mezarlarının açılmasının cezası ölümdü. Bunu yapan bir kişi değil bir devletse, bu bir savaş sebebiydi. Hatta bazı kaynaklara göre, Hun hükümdarı Attila'nın Bizans'a savaş açmasının sebebi, Avrupa Hun Devleti'nin hükümdar ailesinin mezarının talan edilmesiydi.[1]

Türkler, mitik ecdatlarının yanı sıra ölen atalarının ve aile büyüklerinin hatıralarını da canlı tutma eğilimindeydiler. Atalarını andıran tözler yapıp onları evlerindeki bir köşeye yerleştiriyor, onları memnun etmek için adlarına kurbanlar kesiyorlardı.

Aynı zamanda, doğa kültü denilen doğa unsurlarının iyi ya da kötü yaptırım gücüne sahip oldukları inancını taşıyorlardı. Bu yüzden güçlü ve koruyucu buldukları hayvanların da tözlerini yapıp evlerine yerleştiriyorlardı. Şamanlar da kurt, geyik ve kartal gibi hayvanların resimlerini ayinlerde kullandığı davulunun üzerine çiziyordu; fiziksel boyutları aşan yolculuklarında şamanlar bu hayvanların özelliklerinden yararlanmak istiyorlardı.

Töz, bir topluluğun hangi hayvandan türediğini ifade etmek ya da o topluluğun atalarının hatırasını muhafaza etmek için yapılan heykelcikler, çeşitli kumaşlardan yapılan temsili nesnelerdir. Bugünkü Türk lehçelerinde "kök, asıl, menşe" anlamlarına gelir.[2]

Bazı Türk kavimleri soylarının kutsal bir ruh tarafından korunduğuna inanıyordu, bazıları ise soylarını gökteki tanrılara bağlıyordu. Örneğin, Altaylı bazı soylar Ülgen ve Erlik'in oğullarından birinden geliyordu.

Doğrudan tanrılara bağlanmayan köken açıklamalarında ise bir inanç silsilesi takip ediliyor, gökteki tanrıyla dolaylı da olsa bağlantı

kurulması garanti ediliyordu. Basitçe şöyle bir sıralama yapılabilir: gökteki tanrının kutsallığı; bu kutsallığın yeryüzüne indiği kutsal mekân; gök ile yer arasında ilişki kuran bir unsur; bu kutsallığın tezahür ettiği bir hayvan; insanoğlunun bunlarla kurduğu yakın ve saygılı ilişki; kendi kökenlerini bunlara bağlama; bu bağlantıyla birlikte kendi soyunun tanrısal bir yönü olduğunu açıklama, güçlü hissetme. Bu silsilede kutsallığı yeryüzüne taşıma vazifesi gören aracı varlık, o kavmin kültürel örgüsüne göre değişiklik gösteriyordu.

Güney Sibirya bölgesinde yaşayan Türk kavimleri ormanların etrafında şekillenip gelişmişti. Ormanlarla çevrililerdi ve ormanın kendilerine verdikleriyle ya da kısıtlı alanlarda yaptıkları tarımla hayatlarını sürdürüyorlardı. Doğal olarak bu kabilelerin merkezinde ağaçlar bulunuyordu; bu yüzden soylarının dalları göğe uzanan, kökleri de yeraltına inen ağaçlardan türemiş olabileceğini düşündüler.

Bozkırlara uzanan maceraları sonunda düşünce dünyalarında değişiklikler yaşayan Türk kavimleri, dümdüz bozkırların ortasında yükselen yüce bir dağı tanrıyla bağlantı kurdukları mekân olarak görmeye başladılar. Çünkü bu dağlar ya da dağdaki mağaralar, gökte ikamet eden tanrının görünmesinin muhtemel olduğu yerlerdi. Dağlarda yaşayan uzman avcılar, sanki konuşur gibi göğe bakarak uluyan, bozkır âleminin en tehlikeli ve görkemli hayvanı olan kurt da tanrının dünyadaki maddi görünüşüne layık görüldü.

Farklı dinlerle tanışan kavimler zaman içinde göçebe özelliklerinden sıyrıldılar ve hem dini hem de sosyal bazı değişiklere gittiler. Özellikle "ışık dini" olarak bilinen Maniheizm çok etkili oldu. Bu dinin etkisi altında gelişen köken açıklamalarında gökten inen bir ışık ön plandaydı, üstelik Türklerin eskiden kalma dağ ve ağaç kültü ile birleşmişti.

Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra da kökenlerine dair bu hikâyelerinden vazgeçmediler ama bu anlatıları İslami bir çehreye büründürdüler. Şimdi soylarının Âdem'e ve Nuh peygambere dayandığını anlatmaya başlamışlardı.

AĞAÇ ANA

Er Sogotoh'un Sorularının Cevabı

Kavimler kökenlerinin ne olduğunu sorguladıklarında buldukları ilk cevap "ağaç"tı. Ormanlarda çok büyük olmayan gruplar halinde yaşayan, avcı-toplayıcı hayat tarzına sahip Türklerin mitolojik kökenlerinden birinin ağaç olması elbette doğal bir açıklamaydı. Çünkü orman içinde yaşayan halklar için ağaç en ilkel tapınaktı. Yaşamları ormana ve ormanın bileşenlerine bağlıydı; bu yüzden onları memnun etmeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Böylece, ağaçlar ve bütün halinde orman üzerinde olumlu etkiler yaratmak için büyüsel pratikler geliştirdiler. O dönemlerde bu büyüsel faaliyetler kadınların elindeydi. İşte tam da bu yüzden bitki kökenli mit anlatılarında ormanın kendisi ve bitkiler karşımıza dişil olarak çıkar, soy da dişi bir anaya dayanır.[3]

Ağaç, bir dünyanın ve evrenin merkezidir (*Axis mundi*). Farklı boyutlarla iletişimin gerçekleştiği, mitolojik hadiselerin meydana geldiği, enerjisi yüksek bir doğal unsurdur.[4]

Ağaçlar şekil itibarıyla akrabalıkları ve soyları andırır. Ağacın gövdesinden çıkan dallar ayrı ayrı aileler gibidir ama kökleri ortaktır. Yeraltındaki bu kökler de ölmüş atalarla ilişkilendirilir. Ağaçlar mevcut soyları ve ataları temsil ettiği kadar, gelecek nesillerle de bağlantılıdır çünkü doğumdan, çocukların ve hamilelerin korunmasından sorumlu olan tanrıça Umay ile birlikte faaliyet gösterirler. Bu yüzden Yakut kadınlar çocuk sahibi olmak için kutsal ağaca yalvarırdı. Çocuğu olmayan kadınların bir ağaçtan veya bir ağaç yoluyla çocuk dilemesi Türk coğrafyasının tamamında görülen, yaygın bir gelenekti.

Türkler hayatın başlangıcıyla, dolayısıyla kendi başlangıçlarıyla ilgili soruların cevaplarını ağaçta bulabileceklerini düşündüler.

Yakutların Er Sogotoh anlatısı[6] da nereden geldiğini soran ilk insanın hikâyesiydi. Gerçekten de ilk insan, aradığı cevabı kutsal bir ağacın kökünde bulmuştu.

Er Sogotoh isminde bir er vardı. Ne anası vardı ne de babası. Yerden mi yoksa gökten mi geldiği bilinmiyordu. Yalnız başına yaşayıp gidiyordu.

Er Sogotoh çok iri ve güçlüydü. Boyu on karış uzunluğunda, omuzları beş karış genişliğinde; bacakları bir ağaç gibi kalın, kolları ağacın dalları gibi uzun, beli bir çam ağacı gibi kuvvetli, gözleri ise bir at dizgini gibi yuvarlaktı. Kocaman ağaçları kolayca kökünden söküp atabilecek kadar güçlüydü. Sözü gök gürültüsü, nefesi rüzgâr, sesi fırtına, gözleri şimşek gibiydi.

Bu yalnız er kışın hiç gelmediği, ağaçların yapraklarını dökmediği bir yerde yaşardı. Hayvanlarla dolu bir orman, olanca canlılığıyla uzanan çayırlar, berrak sular, hiç kurumadan akan nehirler… Er Sogotoh, bu güzelliklerin içinde sularda yıkanarak, ormanlarda avlanarak vakit geçirirdi.

Atları saymakla bitmezdi. Otlağının ortasında bir evi vardı ki hem korunaklıydı hem de masası, sandalyesi, çatalı, kaşığı her şeyi değerli malzemeden yapılmıştı. Evinin önünde büyük bir ağaç yükseliyordu. Bu kutsal bir ağaçtı, Aar Mas deniliyordu. Dallarının ortası ancak göğe denk geliyordu, zirvesi ise dokuz kat göğü geçiyordu. Bu kutsal ağacın dibinde ölümsüzlük suyunun fışkırdığı bir kaynak vardı. Buradan su içen yaşlılar, kuvvetten düşmüş hayvanlar hemen gençleşip sağlıklarına kavuşuyorlardı.

Evin güneyinde sıra sıra dizilmiş genç kızlara benzeyen bir kayın ormanı, batısında genç adamlara benzeyen başka bir orman vardı. Kuzeyde büyü yapan şamanlara benzeyen titrek kavaklar dikiliydi. İçlerinde yaşlı bir şamana benzeyen[7] söğüt ağaçları vardı.

Böylesi eşsiz bir hayat yaşayan ve hiçbir eksiği olmayan Er Sogotoh on dokuz yaşına geldiğinde içinde bir huzursuzluk hissetmeye başladı. Çünkü kendisi hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Anası babası kimdi, nereden gelmişti, etrafındaki her şey çift halinde yaratılmışken o neden yalnızdı? Kafasında bu sorularla

kutsal ağacın yanına gitti. Üç kez saygıyla başını eğip ağacı selamladı ve sorularını sormaya başladı.

"Ey kutsal ağaç! Yurdumun iyesi, ninem! Beni sen büyütüp eğittin. Beni korudun, bana çeşitli nimetler verdin. Fakat şimdi ben ne yapacağımı bilmiyorum. Büyük bir acı içindeyim, kendimi, kaderimi ve geleceğimi bilmek istiyorum. Sözlerimi işit! Anam!"

Er Sogotoh'un bu sözlerinden sonra bulutlar kararadı. Gök gürüldedi, şimşekler çaktı, yıldırımlar düştü. Öyle bir yağmur yağdı ki etrafı sel aldı. Bu tufanın ardından ağaç yerinden kımıldamaya başladı. Ağacın kökünden beyaz saçlı, iri memeli Ana Tanrı göründü ve şöyle dedi:

"Ey çocuk şimdi dinle. Senin baban Er Toyon'dur (Aar Toyon) annen ise Kübey Hatun'dur. Seni göğün üçüncü katından dünyaya insanların atası olman için indirdiler. Seni ben aldım büyüttüm, ama şimdi uzun bir yolculuğa çıkmanın zamanı geldi. Haydi hemen toparlan ve güneye doğru git. Bu zahmetli yolculukta mutluluk ve başarı seninle olsun!"

Ana Tanrı köküdeki hayat suyundan Er Sogotoh'a uzattıktan sonra ortadan kayboldu. Er Sogotoh hemen hazırlıklarını yaptı, biraz et pişirip azık hazırladı ve yola düştü.

Yolda karşısına demirden bir dağ çıktı. Bir okla dağı parçalayarak kendine geçecek kadar bir yer açtı. Ardından Ateşli Kan Nehri çıktı karşısına. Atının uçma yeteneğini kullanmasıyla buradan da geçip kurtuldular.

Sonra toprakla göğün birleştiği noktada bulunan bir ülkeye geldi. Burası Kara Han'ın ülkesiydi. Kara Han, Ulu Toyon'un soyundan geliyordu, Han Tangara'nın akrabasıydı.

Ulu Toyon, ateşi göklerden insanlara getiren tanrı olarak anılır.[8]

Kara Han, eşi, on oğlu, on kızı ve çok sayıda dostunun dahil olduğu kalabalık bir toplulukla yaşıyordu. Ancak son zamanlarda bu ailenin başına talihsiz bir olay gelmişti. Kara Han'ın eşi kötü bir rüya görmüş ve başlarına kötü bir şey geleceğini anlamıştı. Tam rüyasını etrafındakilerle paylaşırken büyük bir çatırtı duyuldu ve bir atlı evlerine yaklaştı. Cehennem katından Buura Dohsun isminde bir Abaası kapılarına gelmişti. Kara Han'ın kızına talip olmuş, eğer kızı almazsa yurtlarını yerle bir edeceğini, aileyi yok edeceğini, zorla da olsa kızı alacağını söylemiş, karar vermeleri için onlara kısa bir süre verip gitmişti.

Yakut destan geleneğinde ana konu Ayıı ve Abaası toplulukları arasında geçen mücadelelerdir. Ayıı halkı tanrılarla münasebeti olan ve iyiliği temsil eden halktır. Abaasılar ise alt dünyada, yani cehennemde yaşayan kötülüğün temsilcisi halktır.

Kara Han'ın ailesi Abaası'nın tehdidinden dolayı tedirgin bir haldeyken Er Sogotoh onların yanına vardı. Olan biteni öğrenen Er Sogotoh hiç vakit kaybetmeden Buura Dohsun ile mücadeleye tutuştu. Mücadele çok çetin geçiyordu fakat Er Sogotoh damarlarındaki tanrısal kanın da yardımıyla iyice güçlenmişti. Düşmanını yenip onun kalbini ve ciğerini güneşe ve aya kurban olarak adadı. O sırada Abaası Buura Dohsun'un kalbinden bir parça koptu ve kara bir kuzguna/kargaya dönüştü. Er Sogotoh'un soyunun peşini hiç bırakmayacağını, onların başına bela olacağını söyleyerek uçup gitti.

Bu zaferin ardından etraf şenlik havasına büründü. Kara Han kızını Er Sogotoh ile evlendirdi. Yakut Türkleri işte bu çiftten türedi. Fakat Er Sogotoh'un öldürdüğü Abaası'nın kötülüğü hiç bitmedi; insanlara musallat olmaya, Er Sogotoh'un soyuna zarar vermeye devam etti.

GÖK YELELİ BOZKURT

Türklerin Hem Anası Hem Atası

Orman kültür dairesinde yaşayan ve ağacı inançlarının, kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin merkezi bilen Türk halkları, zaman içinde zorunlu bir değişimin eşiğine geldiler. Hem nüfusları çoğalıyordu hem de artık hayvanları yönetme yetisine sahiplerdi. Evcilleştirip bir araya topladıkları bu hayvanların sayısı da gittikçe artıyordu. Bu durumda ormanda ikamet etmeye devam etmeleri imkânsız hale geldi; ormandan çıkıp bozkıra yönelmenin zamanı gelmişti. Bundan sonra bozkır etrafında geliştirecekleri kültür daireleri içinde bozkırın en güçlü hayvanı olan kurdu kutsal görecekler, onu bir yol gösterici olarak benimseyeceklerdi.

Bozkırda tanrıyla bağlantısı en güçlü hayvan kurttu. Renginin boz ya da gök olması onun tanrısallığının bir göstergesi sayılıyordu. Dolayısıyla Türklerle kurt arasındaki bağlantı çok güçlüydü.

Türklerin kökeni hakkında bize bilgi veren en eski kaynaklar Çin kaynaklarıdır. Çinlilerin resmi tarih kayıtları olan ve MÖ önceki son yüzyılda başlayıp MS yirminci yüzyıla kadar uzanan ve oldukça uzun bir dönemi kapsayan hanedan yıllıklarının bazı bölümlerinde Türklerle ilgili bilgiler, önemli isimlerin biyografileri yer alır. Bu kaynakların bazılarında Türklerin kökenin kurt olduğu söylenir, bununla ilgili efsaneler bulunur.

Türklerin şarkıları kurt ulumalarına benzerdi çünkü bir kurdun soyundan geldiklerine inanıyorlardı.[9]

Kurt ile kurulan bu güçlü bağlantı Hunlara kadar uzanıyordu. Savaşlara giderken Hun bayrağında altından bir kurt kafası bulunurdu, muhafızlarına "kurt" anlamına gelen *fu-li* denilirdi[10] ve açıkça kendi kökenlerini kurda dayandırıyorlardı. Bu kurt bazı

rivayetlere göre erkek, bazılarına göre ise dişiydi. Yani bozkurt, Türklerin hem anası hem de atası sayılıyordu.

Bahsedeceğimiz iki rivayetten[11] ilkinde tanrı yeryüzünde erkek bir kurt olarak görülür. Bu rivayete göre Kao-çıların kağanının üç kızı vardı. Kağan bu kızları bir insanoğluyla evlendirmeye kıyamıyordu. Onların ancak tanrının eşleri olabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden kağan, kızlarını alıp Tanrı'ya yakın olabilecekleri bir yere, bir tepenin başına bıraktı. Kızları burada tanrının gelmesini bekleyecekti. Aradan uzunca bir zaman geçti, fakat tanrı kızların yanına uğramadı.

Kao-çı, Orhun ve Volga nehirleri arasında yaşayan çeşitli Türk topluluklarına Çinliler tarafından verilen genel isimdir.[12]

Kızlar bir gün tepenin etrafında bir erkek kurdun dolaşmaya başladığını fark ettiler. Fakat kurt onların yanına yanaşmıyordu. Kızların en küçüğü bu kurdun tanrının ta kendisi olduğunu, tepeden aşağı inip onunla evleneceğini söyledi. Kız kardeşleri buna karşı çıktılar, gitmemesi için ısrar ettiler ama küçük kız kardeş onları dinlemedi. Gidip kurtla evlendi. Kao-çı halkı da bu kız ve kurttan türedi.

Kökenle ilgili bir diğer anlatıda ise, Türklere karşı gerçekleştirilen bir kıyım sonrasında geriye kalan küçük bir çocukla bir dişi kurttan bahsedilir. Bu güçlü efsane dilden dile şöyle anlatılırdı:

A-shih-na[13] kabilesi komşu devletlerden birinin saldırısına uğramıştı. Halkın tamamı kılıçtan geçirilmiş, geriye sadece küçük bir çocuk kalmıştı, çünkü askerler acıyıp onu öldürmemişti. Ama çocuğun kollarını, bacaklarını kesip onu bir bataklığa atmışlardı.

A-shih-na (Aşina) ailesi Göktürkleri kuran hanedandır.

Çocuk bataklık içinde kaderine terk edilmiş bir haldeyken dişi bir kurt çıkageldi. Et getirip çocuğu besledi. Dişi kurt, A-shih-na

ailesinin son üyesini böylece ölmekten kurtardı. Aradan zaman geçtikçe büyüyen çocuk ile kurt birbirlerine eş oldular ve kurt hamile kaldı.

Bu sırada kıyımı yapan devletin yöneticisi çocuğun hayatta olduğunu öğrendi. Çocuk ve kurdun üzerlerine asker saldı; onları öldürmek istiyordu. Fakat ilahi bir şekilde kurdun bundan haberi olmuştu, hazırlıklıydı. Dişi kurt kendisini öldürmeye gelenleri görür görmez oradan uzaklaştı ve Turfan bölgesindeki bir dağa sığındı. Bu dağın tepesinde bir mağara vardı. Bu mağaranın içinde ise çok geniş, yeşillik bir ova vardı ve etrafındaki dağlarla çok korunaklıydı.

Kurt karnında taşıdığı on erkek çocuğu burada dünyaya getirdi. Evlenme çağına geldiklerinde de dışarıdan kızlar getirerek oğullarıyla evlendirdi, çoğalmalarına vesile oldu. Sayıları o kadar çoğaldı ki bu korunaklı mağaradan çıkmak zorunda kaldılar. Altay dağlarının eteklerine yerleşip demircilikle uğraşmaya başladılar.

Yüzyıllar öncesinde kurulan bu bağlantı, değişen coğrafyaya rağmen hatırlanmaya devam etti: Türk orduları tuğlarına taktıkları kurt başlı bayraklarla savaşa gittiler, *Oğuz Kağan Destanı*'nda göreceğimiz üzere, bir kurdu manevi önder tayin ettiler.

"A-shih-na" ismi, ses değişimine de uğrayarak bugün konuştuğumuz Türkçeye "Asena" olarak geçti ve kız çocuklarına isim olarak verildi. Bu kız çocukları şanslıydı çünkü Göktürkler zamanında da "Aşina" ismini taşıyan prenses adaşları olduğu kaynaklarda yazılıydı.

GÖKSEL IŞIK

Türeyişin Kutlu Başlangıcı

İnsanların göklerdeki tanrılarla iletişimi sağlayabilecekleri zamanlar ve mekânlar sınırlıydı. Tanrı yeryüzüyle iletişim kurmak isterse bunu özel bir yolla yapıyordu. Toplum da bu özel yolları kendi kodlarıyla tanımlıyor ve yorumluyordu. Türklerin eski din döneminden beri bildikleri bu özel kodlardan biri ışıktı.

Işık, gökteki tanrının bir işaretiydi. Gökten gelen kutsal ışığın rengi genellikle tanrısal sayılan gök rengi, yani maviydi. Saflığı ve temizliği şüphesiz bir kaynaktan geldiği için bazen beyaz olarak da görülüyordu. Türkler için kutsal ışığın görülmesi, ilahi bir planın yeryüzünde uygulanmaya başlandığının işaretiydi. Ayrıca bir doğum ışığın yeryüzüne inmesiyle başlıyorsa, bu orada ilk hükümdarın, ilk atanın, ilk şamanın veya ilk bilgenin doğacağı anlamına geliyordu.[14] Oğuz Kağan'ın doğumu "Ay kağanın gözü parladı, doğum ağrıları başladı," diye tarif edilir; Oğuz'un eşi güneşten ve aydan daha parlak, gök renginde bir ışığın parlamasıyla yeryüzüne iner. Ünlü Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın annesi de Türk mitolojisindekilere benzer şekilde, karnına bir ışığın girmesiyle hamile kalır.

Türk mitolojisinde hamile kalmayı sağlayan ilahi bir araç olan ışık ile bazı Türk soylarının türeyişi başlamış ya da o soyun kahraman lideri dünyaya gelmişti. Din değiştirip Mani dinine geçen Uygur Türklerinin köken mitinde ışık figürü, Mani dinini resmi olarak kabul eden hükümdarlarının doğumuna vesile olmuştu.

Mani dinine geçmeden önce de tıpkı diğer Türk toplulukları gibi ışığı önemli gören Uygur Türkleri, yeni dinleriyle birlikte ışığı daha da önemser oldular. Çünkü Mani dini, ışığın temsil ettiği iyilik tarafının ve karanlık kötü tarafın düalizmi üzerine kurulmuştu.

Maniheizm "ışık dini" olarak bilinirdi. Dinin kurucusu Mani ise "Işığın havarisi" olarak adlandırılıyordu.[15]

Uygurlar MS 763 yılında Bögü Kağan döneminde resmi olarak Mani dinini kabul ettiler. Böylece yeni dinleri çerçevesinde, türeyişlerinin merkezine ışığı koydular, atalarını da Mani dinini kabul eden ilk hükümdar olarak göstermeyi tercih ettiler. Uygurların türeyiş anlatısına *Tarih-i Cihan Güşa*[16] adlı kitabında yer veren on üçüncü yüzyıl tarihçisi Cüveynî bu anlatının nasıl ortaya çıkarıldığını şöyle aktarır:

> *"Uygurların türedikleri yerler Orhun nehri çevresiydi. Bu nehir kaynağını Kara-Korum dağından alırdı. Bu dağdan otuz çay çıkar ve hepsinin başında da birer boy yerleşmişti. Zamanla toparlanıp Bögü Kağan'ın önderliğinde toplanan bu grupların nehir kenarındaki büyük şehirlerinden birinin adı Ordu-Balıg idi. Aradan uzun zaman geçip Ögeday zamanında bu şehrin dışında üzerinde saray resmi oyulmuş bir kaya bulundu ve buralar kazıldı. İşte bu kazı sonrasında bu köken anlatısının yazılı olduğu taş levha bulundu."*

Taş yazıtta yazana göre, Toğla ve Selenge ırmakları Kara-Korum'dan geliyor, Kamlancu denilen bir yerde birleşiyordu. Bu iki ırmağın birbirine yaklaştığı noktada kışın yapraklarını dökmeyen türden iki ağaç bulunuyordu. Bu iki ağaç, iki dağın arasında iki ırmağın birleştiği yerde büyümüştü.

Bir gün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Yanlardaki iki dağ, tıpkı karınlarında bir şey büyüyormuş gibi şişmeye başladı. Mucizevi bir şeyin yaşanmakta olduğunu anlayan halk, şaşkınlık ve saygıyla bölgeye doğru yaklaştı. Yaklaştıkça da kulaklarına güzel bir melodi gelmeye başladı. O günden sonra her gece aynı yere ışık inmeye, bölgenin etrafında şimşekler çakmaya devam etti.

Halk bir gün ayrı ayrı kurulmuş beş çadır gördü. Çadırlar baştan aşağı gümüşlerle donatılmıştı. Her bir çadırda bir çocuk oturuyordu ve önlerinde beslenecekleri sütler duruyordu. Herkes çocukların etrafına toplandı, bu mucize karşısında diz çöktüler. Çocukları alıp onlara bakabilecek süt annelere emanet ettiler. Halk çocuklara büyük bir saygı duyuyordu, ama elbette anne babalarının kim olduğunu da merak ediyorlardı.

Çocuklar konuşmaya başlayınca "Bizim anamız da babamız da şu iki ağaçtır," dediler. Sonra etraflarındakilerle beraber ağaçların yanına gittiler. Çocuklar o iki ağaca, tıpkı insan anne babalara gösterilene benzer bir saygı gösterdiler; eğilip yeri öptüler. Bundan sonra ağaçlar çocuklarla konuşmaya başladı. Güzel huylu ve saygılı oldukları için çocukları övdüler. Onlara uzun ömürler, ün ve şöhret temennisinde bulundular.

Ağaçların yanından döndükten sonra çocukların hepsine birer ad verildi. En büyüğüne Sonkur Tegin, ikincisine Kotur Tegin, üçüncüsüne Tükel Tegin, dördüncüsüne Or Tegin ve beşincisine de Bökü Tegin denildi. Halk en başından beri saygı gösterdiği bu beş kardeşten birinin hükümdar seçilmesi konusunda hemfikirdi. İçlerinden Bökü Tegin hem fiziksel özellikleri hem de aklıyla diğerlerinden öne çıkıyordu, ayrıca bütün milletlerin dilini de biliyordu. Böylece Uygurlar onu kendilerine han yaptılar. Bunu da büyük şenliklerle kutladılar.

Hükümdar olan Bökü Tegin ülkeyi adaletle yönetti. Ülkesi genişlemeye, nüfusu çoğalmaya, hayvanlarının sayısı artmaya ve ordusu büyümeye devam etti. Bökü Tegin'in kahramanlıkları başka hikâyelerin konusu oldu.

Uygurlar, sonraki zamanlarda başlarına gelen talihsizlikler yüzünden anayurtlarından göç etmek zorunda kaldılar. Farklı bir bölgeye göç edip yeni şehirler kurdular. Soylarının türediği ağacın bir dalını ise evlerinin duvarlarına asmaya devam ettiler.

TOPRAK, SU, HAVA, ATEŞ

Yaratıcı Doğal Güçler

İnsanlar, doğa hakkındaki gözlem ve birikimleri arttıkça doğadaki elementleri daha iyi tanıyıp onların niteliklerini kavramaya başladılar. Bu elementler devingendi, kendi kendilerine ya da kendi aralarında sürekli bir dönüşüm içindeydiler. İnsanlar onlardaki bu potansiyeli fark ettiler. Bu potansiyel onlara gökten doğrudan bir müdahale olmaksızın bu elementlerin yaratımı gerçekleştirebileceğini düşündürdü: Doğanın dört temel bileşeni olan toprak, su, hava ve ateş bir şeyi yaratmaya muktedir olabilirdi.

İran ve Yunan medeniyetleriyle ilişkinin artmasının ardından Türklerde de bu düşünce kabul görür oldu. Doğadaki dört unsur bir araya gelerek insanı oluşturabilirdi. Fakat Türk düşünce biçimiyle kültürel birikimi bu birleşmenin bir dağda ve mağarada olması gerektiğini, buraların bir koruyucu ya da anne karnı vazifesi görmesi gerektiğini söylüyordu. Diğer kültürlerin etkisiyle bu dört unsur anlatılarına girmişti ama Türk kültürel motifleri ve Türk isimleri yerlerini koruyordu.

Bu duruma örnek olan dört unsurla yaratılış anlatısı Türk-Memlûk yaratılış efsanesi olarak da anılır. Bu efsaneyi aktaran Memlûklu Türk tarihçi Devâdârî, bu hikâyeyi elimize geçmemiş *Ulu Han Ata Bitigçi* isimli başka bir Türkçe kitaba dayandırır. Tarihçinin iddiasının doğru olup olmadığına dair tartışmalar bir yana, bu köken anlatısının yapısı ve içeriği bize bir kültürel karşılaşmayı gösterir ve bu çok kıymetlidir.

Hem ilk insanın hem de ilk Türk'ün kökenini açıklayan bu anlatıya[17] göre, çok eski çağlarda sanki gök yarılmışçasına yağmur yağdı, yeryüzünü sel aldı. Sel suları bir miktar çamuru Karadağcı adlı dağda bulunan bir mağaraya taşıdı. Mağarada bulunan ve tıpkı insanın vücuduna benzeyen yarıklar bu çamurla doldu. Su ve toprak birleşti ve bir süre öylece kaldı.

Ardından güneş çıktı. Güneşin sıcaklığının çok yüksek olduğu bir mevsimdi bu. Böylece güneş yarıklarda birikmiş çamuru iyice pişirdi. Bu birleşip sertleşen çamur kütlesinin üzerinden tam dokuz ay serin rüzgârlar esti. Mağara tıpkı bir annenin korunaklı karnı gibi, birleşen bu dört unsuru karnında taşıdı. Dokuz ayın sonunda insan meydana geldi. Bu insana Türk dilinde "Ay Atam" adı verildi. Ay Atam göklerden yere indi ve burada yaşamaya başladı.

Ardından yine şiddetli yağmurlar başladı, yine dünyayı sel bastı. Aynı mağaraya bir miktar daha çamur taşındı. Güneş yine belirdi, ancak bu kez farklı bir mevsimdi. Bu yüzden olacak ki yaratılan yeni varlık bir dişiydi. Türk dilinde "ay yüzlü" anlamına gelen "Ay-va" adını aldı.

Ay Atam ile Ay-va evlendiler ve kırk çocukları oldu. Çocukların yarısı erkek, yarısı kızdı. Bunlar da kendi aralarında evlenip çoğaldılar. Elbette bir zaman sonra Ay Atam ve Ay-va yaşlandılar, ölüp gittiler. Çocukları da onların bedenlerini, onları dokuz ay karnında taşıyan mağaraya gömdüler. Mağaranın ağzını altın bir kapı ile kapatıp sıkıca örttüler. Mağaranın etrafını çiçeklerle bezediler.

NUH'UN OĞLU YAFES

Müslüman Türklerin Atası

Daha önce de söylediğimiz gibi, kökenin bağlandığı yer topluluğun kendisine olumlu bir etki yapmalıydı. Bu durumda soylarını bir hayvana, bitkiye ya da eski dinin tanrısının gönderdiği ışığa dayandırmak Müslümanlığı kabul eden Türkler için pek de olumlu bir durum sayılmazdı: Soylarını bir toteme bağlamak onları güçlü kılmayacaktı. Ya da atalarının kim olduğuna dair sorular sorduklarında Şamanizm çerçevesinde yapılacak bir açıklama, yeni ve sistematik bir dinin mensubu olan Türkleri tatmin etmeyecekti. Ayrıca böylesi bir soya bağlanmak dini olarak da kabul edilebilir değildi.

İslam dini sisteminde Tanrı yeryüzünde başka bir şekle bürünerek görünemezdi. İnsanlarla iletişimi elçileriyle, yani peygamberler vasıtasıyla mümkündü. Bu durumda, soylarının bir peygambere dayanması, Müslüman halklar için kutlu bir soy kütüğüne sahip oldukları anlamına geliyordu. Türkler de İslam dini çerçevesinde soylarını bu şekilde açıklama yoluna gittiler. Ebulgazi Bahadır Han'ın on yedinci yüzyıla ait *Şecere-i Terâkime* (Türklerin Soy Kütüğü) adlı eserinde[18] Âdem peygambere değin geri gidilip uzun uzadıya açıklanıyordu.

Âdem'in soyunun devamı, Şeys, Anuş, Kınan, Mihlail, Berd, Ehnoh, Matuşaleh ve Leymek atalarından öğrendiklerini bir sonraki nesle aktarıp sorumluluklarını adaletli bir şekilde yerine getirmişlerdi. Âdem'in her nesli dünyanın çeşitli yerlerine göç ediyor, çoğalıp köyler kurmaya ve babalarının adaletli sözlerini duyurmaya devam ediyordu.

Leymek'in oğlu Nuh'a iki yüz elli yaşına geldiğinde peygamberlik verildi. Ama Peygamber Nuh tam yedi yüzyıl uğraşmasına rağmen yalnızca seksen kişiyi imana getirebildi. Sonunda bu duruma sinirlenip halkına beddua etti. Bunun üzerine melek Cebrail Nuh'un yanına gelerek bedduasının kabul olduğunu, hemen

bir gemi yapması gerektiğini söyledi. Ardından büyük tufan koptu. Gemideki Nuh, üç oğlu ve inanan seksen kişi hariç herkes sulara gömüldü.

Tufandan sonra gemi Cudi Dağı'nda karaya oturdu. Ama talihsizlik tufandan kurtulanların peşini bırakmamıştı; sağ kalanlar arasında bir hastalık yayıldı. Geriye yalnızca Nuh ile üç oğlu ve üç gelini kaldı. Nuh peygamber oğullarından Ham'ı Hindistan'a, Sam'ı İran'a, Yafes'i ise Kuzey'e gönderdi. "Dünyada sizden başka insan kalmadı, gidin ve gittiğiniz yerleri yurt edinin, çoğalın," dedi.

Yafes, İtil ve Yayık (Ural) nehirlerinin yakınlarına yerleşti ve çok uzun zaman orada yaşadı. Türk, Hazar, Saklap, Rus, Ming, Çin, Kimarı ve Tarih adında sekiz çocuğu oldu.

Yafes ölümüne yakın kendisinin yerine Türk'ün geçmesini, diğer çocuklarına Türk'ün sözünden çıkmamalarını vasiyet etti. Babasının yerine geçen Türk, oldukça akıllı ve terbiyeliydi. Çadırın da mucidiydi.

Türk öldükten sonra yerine dört oğlundan biri olan Tütek geçti. Tütek de çok adaletli ve iyi bir hükümdardı. İlginçtir ki yemekleri tuzlu yeme âdeti onun mirasıydı.

Bir gün Tütek avladığı geyiği pişirmiş yiyorken elinden bir parça eti yere düşürdü. Et tuzlu bir yere düşmüştü. Tütek, eti yerden alıp ağzına attı ve etin çok leziz olduğunu fark etti. Bundan sonra insanlar yemeklerine tuz katmaya başladı.

Tütek öldükten sonra sırasıyla yerine Amulca Han, Bakuy Dip Han, Kök Han, Alınca Han, Moğol ve Kara Han geçti. Türk halkı Yafes'ten Alınca Han zamanına kadar Müslüman'dı. Fakat Alınca Han zamanında nüfus da sahip olduğu malları da aşırı çoğalmıştı. Bu yüzden şımardılar ve asıl Tanrı'yı unuttular. Kara Han zamanında ise işler iyice karıştı. Bir baba Müslüman olduğunu söylerse oğlu tarafından öldürülebiliyor, ya da bir oğul Müslümanlığını açık ederse babası tarafından katledilebiliyordu.

Kara Han'ın oğlu Oğuz Kağan işte böyle bir ortamda dünyaya gelecek ve düzeni sağlayacaktı. Müslümanlığı kabul etmiş Türkler ise Türk dünyasının en ünlü destan kahramanı Oğuz Kağan'ın hikâyesini İslami bir yorumla anlatacaktı.

BÖLÜM 3

EVREN TASAVVURU

Türklerin mitolojik evren tasavvurunu açıklarken "karşıtlık" ve "bütünlük" anahtar kelimeler sayılabilir. Dünyadaki pek çok halkın evren sistemini açıklayabilecek bu iki kelime, evrenin sisteminin iki karşıt gücün birbirini dengelediğini, bu dengenin evren içindeki bütün varlıklarla birlikte sürdürüldüğünü ifade eder. Türklerin evreni, gök ve yer karşıtlığı[1] üzerine kurulmuştu. İnsanların dünyası bu karşıtlığın arasında oluşmuş, içinde bu karşıtlıkları barındıran bir yerdi.

Bu ayrım hem fiziksel hem metafiziksel hem de sembolikti. Göğe bakıp yıldızları gözlemliyorlardı, onların hareketlerinden mevsimleri takip edebiliyorlardı. Aynı zamanda gökte tanrıları ya da öldükten sonra gidecekleri cenneti görüyorlardı. Üzerinde yaşadıkları yeryüzünün sağlam durması gerektiği sonucuna da varmışlardı. Ancak onun kutsal bir hayvanın sırtında oturduğunu hayal ediyorlardı. Orta Dünyalılar hastalıklara, ölüme doğrudan şahit olsalar da bunun sebebini yeraltının kötülüğüne bağlıyorlardı. Tedaviyi de meseleyi fiziksel ve metafiziksel yönleriyle çözebilecek şamanlardan bekliyorlardı.

Mitolojik düşüncede, insanların gördüklerini açıklama biçimleri farklıdır. Gözlemler inançla, açıklamalar kutsalla karışır. Eski Türklerin de evren sistemi için yaptıkları açıklamalar, günümüz insanı için mitlerden ibarettir.

GÖĞÜN VE YERİN ŞEKLİ

Gök Çadırımız Olsun

Türkler göğe baktıklarında yeryüzünü baştan başa kaplayan kubbeli bir yapı görüyorlardı. Bu kubbeli yapı bir merkeze sahipti ve o merkezin etrafında göğe ait öğeler dönüp duruyordu. Bir merkeze adeta dayanmış vaziyetteki bu kubbeli düşünce Türklerin kurdukları çadırlarla, evleri olan otağların yapısıyla açıkça benzerlik gösteriyordu. Çadırın ortasında nasıl ki temel bir direk, bir kazık vardı, gök kubbenin merkezinde de Kutup Yıldızı, yani "Demir Kazık"[2] bulunuyordu.

Gökyüzünün bir çadır gibi düşünülmesi, kültürün ve yaşam şartlarının mitolojik açıklamaları nasıl güçlü bir şekilde etkilediğini gösteriyordu. Çadırlarını bir arada tutan bir direkti; göğü ve evreni bir arada tutan ise bundan daha büyük ve kutsal başka bir direkti. Çadır bir ailenin evi, yani mikrokozmosuydu; gök kubbe ise tüm varlıkların her şeyi kuşatan eviydi, büyük kozmostu.

Samanyolu çadırın dikiş yeri, yıldızlar da ışık gelmesi, içeri hava girmesi için açılmış deliklerdi. Bazen tanrılar çadırın bir yerini açıp içine bakarlardı. Göktaşları ve meteorlar işte bu yüzden meydana gelirdi.[3]

Türkler gök cisimlerinin hareketlerini merakla takip ediyorlardı. Gökyüzünde parlak yıldızlar ve takımyıldızları gözlemliyorlardı. Doğu yönünde gördükleri takımyıldıza Gök Ejderi, batıdakine Ak Pars, güney yönündekine Kızıl Saksağan, kuzeydekine ise Kara Yılan adını vermişlerdi. Türk kozmolojisinde gezegenlerin isimleri ise şöyleydi: Suv yultuz (Merkür), Erklig (Venüs), Oot yultuz (Mars), Ongay ya da Igaç yultuz (Jüpiter), Sekentir ya da Sarıg orungulug (Satürn).[4]

İnsanlar gök cisimlerinin hareketlerine göre mevsimleri takip ediyorlardı. Bununla da kalmayıp gökyüzündeki konumlarına göre kehanetlerde bulunuyorlar, savaş gibi önemli konular öncesinde yıldızlara danışabiliyorlardı.

Gök tıpkı bir çark gibi dönüyor, belirli bir zamansal sistemi takip ediyordu. Bazı kaynaklara göre bu dönüşün sebebi yularları göğün direğine, yani Kutup Yıldızı'na bağlı olan Ak-Bozat ve Gök-Bozat adlı atlardı. Bu iki at Küçükayı takımyıldızının sonundaki iki yıldızdı. Takımın geri kalan yıldızları da bir at arabasıydı. Kutup Yıldızı'na sıkıca bağlanmış bu iki at çok uzağa gidemiyor, arkadaki at arabasını çekerek durmadan dairesel bir rotayı tekrarlıyorlardı. Başka bir mitolojik açıklamada, Küçükayı takımyıldızının sonundaki bu iki at –yıldız– Büyükayı takımyıldızının yedi kurdu –yıldızı– tarafından kovalanıyordu.

Büyükayı takımyıldızının namı biraz kötüydü; Yedi Haydut, Yedi Hırsız gibi isimleri vardı. Çünkü bu haydutlar bir yıldızı çalıp yanı başlarına getirmişlerdi. Diğer gezegenler ve yıldızlar çalınan bu yıldızın peşine düşmüşlerdi, yıldızı almak için dönüp dururlardı.

Türklerin Küçükayı ve Büyükayı takımyıldızlarıyla işi hiç bitmedi, onlara olan ilgileri hiç sönmedi; bazen bu yıldızlar at oldu, bazen yedi köpek, bazen yedi haydut, bazense yedi kardeş.[5] Daima hareket ettiğini gördükleri gökyüzünü, çevrelerinde gözlemledikleri hareket etme potansiyeli olan örneklerle birleştirdiler: bozkırlarda koşuşan veya yük çeken atlar, birbiriyle dalaşan köpekler, yağmaya koşan ya da kaçışan haydutlar, oyun oynayan veya didişen kardeşler... Bunları bugün bile gözümüzde canlandırabildiğimize göre, bunların zamanında yapılmış oldukça yerinde açıklamalar olduğu şüphesizdir.

Gök, yıldızlar ile diğer gök cisimlerini taşıyan bir çark olarak düşünüldüğü için, bir de onu çeviren bir varlık olması gerektiği sonucuna varılmıştı, bunun da bir ejder olduğu varsayılmıştı. Kök-luu denilen bu ejder hem göğü hem de zamanı simgeliyordu.[6]

Bir çadır gibi düşünülen gök, yeryüzünün üzerini tamamen örtüyordu. Türklere göre yeryüzü dört köşeliydi. Daha sonraları İslamiyet'in etkisiyle yeryüzü dairesel –yassı bir tepsi– halini aldı. Ama şekli ne olursa olsun yeryüzünü taşıyacak bir şeye ihtiyaç vardı. Türkler arasında dünyanın bir balığın sırtında oturduğu fikri yaygındı. Ama bazıları bir öküzün boynuzları üzerinde ya da bir kaplumbağanın sert kabuğunun üstünde durduğuna inanıyordu.[7]

Bir hayvanın üzerine sağlamca yerleştirilen ve dört temel yöne ayrılan yeryüzünde beş ana element vardı. Bunlar ateş, su, toprak, maden ve ağaçtı. Her bir yön bu elementlerden biriyle bağlantılıydı. Yani her yön bir doğa unsuruyla temsil ediliyordu. Yeryüzünün ortasını, toprak temsil ediyordu. Doğuyu ağaç, batıyı maden, kuzeyi su, güneyi ise ateş temsil ediyordu. Ayrıca yönlerin ve dolayısıyla elementlerin bağlantılı olduğu bir renk de vardı. Merkez sarı, doğu yeşil, batı beyaz, kuzey kara, güney kızıldı.

İnsanlar yerdeki sembolik sisteme gökyüzünde gördükleri takımyıldızları dahil ettiler. Böylece ortaya gökyüzüyle yeryüzü arasında benzerlik kurdukları, renk sembolizmini[8] de ekleyerek oluşturdukları şu tablo[9] çıktı:

YÖN	ELEMENT	RENK	GÖK CİSMİ
Merkez	Toprak	Sarı	Sekentir (Satürn)
Doğu	Ağaç	Yeşil	Gök Ejderi Takımyıldızı
Batı	Maden	Ak	Ak Pars Takımyıldızı
Güney	Ateş	Kızıl	Kızıl Saksağan Takımyıldızı
Kuzey	Su	Kara	Kara Yılan Takımyıldızı

Bu yönler arasında bir hiyerarşi de vardı. Bazı yönler daha önemliydi, çünkü bunlara bazı anlamlar atfedilmişti. Yaşanılan yerin coğrafi konumu ve devlet teşkilatları da bu hiyerarşinin oluşmasında etkiliydi. Örneğin, Orta Asya'da yayılan devletler için doğu ve batı, güney ve kuzeye göre daha önemliydi. Çünkü güney ve kuzey dağlarla çevrelenmişti, bu yüzden devlete geniş-

leme imkânı vermiyordu, dolayısıyla fetihler ya doğuya ya batıya yapılıyordu. Bu da bu iki yönün önemini artırıyordu. Ancak Sibirya bölgesindeki halklar için bu durum tam tersiydi. Çünkü onların hayatlarını devam ettirmek için gereksinim duydukları ırmaklar güneyden kuzeye akıyordu. Güney yüksek ve "cennet yanı" temsil ederken kuzey aşağıda kalıyordu.[10]

Tüm bölgeler içinde doğu belki de en öne çıkandı. Çeşitli kaynaklara göre Türk hükümdarlar tahtlarını doğuya çevirerek otururdu ve hükümdar çadırları doğuya açılırdı. Tahta çıkma töreninde hakanlar bir halıya oturtulur, dokuz kez doğudan batıya döndürülürdü. Bu şekilde tanrının kutunu alarak tahta çıkmış sayılırlardı. Şamanlar da benzer bir ritüelle ayinlerine başlarlardı.[11]

Yeryüzünün Kağanı

Gök ve yer mükemmel bir uyum içindeydi. Öyle ki Türkler bu uyumu devletlerine de yansıtmak istediler. Devleti bir mikro-evren gibi düşünüp merkezine de Ötüken'i oturttular. Türk hakanlarının otağı işte bu merkezde bulunmalıydı. Mikro-evrenin merkezindeki bu hakanlar, makro-evreni düzenleyen göklerdeki tanrıdan kut almışlardı, yani onun izniyle hükümdar olmuşlardı. Onların görevi, gökteki mutlak hâkimiyet gibi, yeryüzünün tamamını fethederek mutlak hâkimiyeti sağlamaktı.

Oğuz Kağan Destanı'ndan "Güneş tuğumuz, gök çadırımız olsun!"[12] cümlesi Türkler için bir motivasyon cümlesiydi. Gerçekten bir çadıra benzettikleri göğün altındaki toprakları vatan haline getirerek koca bir dünyayı Türk çadırının kapladığı bir yer haline getirme idealiyle hareket ediyorlardı.

DÜNYANIN GÖBEK DELİKLERİ

Üç Katmanlı Evren

Kozmogoni mitlerinden hatırlayacağımız gibi evren sonsuz boşlukta yaratılmaya başlanmıştı. Önce tanrı ve sonradan tanrının negatif kutbu gibi davranacak varlık ortaya çıkmıştı. Aralarındaki çekişme ve anlaşmazlıklardan sonra biri göğe çekildi, diğeri ise yeraltına yollandı. Bu iki kutup arasında insanın yaratılma zamanı gelmişti. Yeryüzü de yaratıldı, böylece insana evrende bir yer açılmış oldu.

Yakutlar bu ayrılmanın hikâyesini şöyle anlatıyorlardı: Ürüng Ayıı Toyon, Ulu Toyon ve Arsan Duolay tanrıları arasında bir savaş patlak vermişti. Bu savaş dünyaya zarar veriyor ve dünyanın sonunu yaklaştırıyordu. En sonunda tanrılar durmaya ve evreni kendi aralarında paylaşmaya karar verdiler. Evreni üçe ayırdılar: Yukarı dünya Ürüng Ayıı Toyon ile Ulu Toyon'a kalırken yeraltı da kötücül tanrı Arsan Duolay'a düştü. Orta dünya da insanlara verildi. Böylece evren üç ana parçaya ayrılmış oldu.[13]

Bu katmanlar karanlık-aydınlık, alt-üst gibi zıtlıkları temsil ederken manevi olarak da iyi-kötü zıtlığını temsil ediyordu. Böylece gök daima iyiyi ve tanrısallığı; yeraltı da kötülüğü ve kovulmuş tanrıyı temsil etmeye başladı. Bunun arasında kalan insan dünyası bağımsız, ancak bu iki gücün de etkileyebildiği bir katman haline geldi.

Orta dünyanın insanları yeraltını ziyaret etme konusunda çok da istekli değildiler. Kara şamanlar ve yeraltına zorla kaçırılmış sevdiklerini kurtarmak için kendini feda eden kahramanlar dışında oraya giden yoktu.

Gökyüzü ise tam tersine tanrıların, güzelliklerin, iyiliklerin mekânıydı. Ama elbette oraya ulaşmak kolay değildi. Göğün yedi, on yedi, dokuz, hatta doksan katmanlı olduğu söyleniyordu. Kısacası göğe ulaşmak sıradan insanlar için hiçbir zaman mümkün değildi. Yalnızca şamanlar göğün katmanlarında nasıl yol alacaklarını bilirlerdi.

Şamanların dualarında, kaya resimlerinde, şamanların ayin davullarında yedi ya da dokuz katlı ağaç figürleri, katmanları temsil eden üst üste çizilmiş çizgiler, büyük bir yıldız, aşağıdan yukarıya doğru inen büyük bir kazığı andıran çizimler bulunurdu. Bu çizimler, şamanın aşmak istediği yolları ve bu yolculuğun amacını ifade ediyordu. Şamanların bu yolculuğa başlayabilmeleri için yeri göğe bağlayan bir göbek deliğine[14] ihtiyaçları vardı.

Bu merkezlerden biri Demir Kazık'tı. Eğer yeterince güçlülerse, şamanlar Kutup Yıldızı vasıtasıyla tanrılara açılan kapıya varabilir, kendi isteklerini ya da halktan getirdikleri istekleri buradan iletebilirlerdi.

Bazen de merkez kökleri yeraltında olan, dalları gökyüzünü kaplayan ve hatta onu aşan ulu bir ağaçtı. Bu ağacın dalları tanrılara uzanırdı. Kurbanları tanrılara ulaştırmanın en kolay yolu, kurban kesme ritüelini bir ağaç altında yapmak ya da kesilen kurbanları ağaçlara asmaktı. Ağaçlar bu yüzden şamanların uğrak mekânlarıydı, adeta yolları açan bir tılsımdı. Şaman bu yolculukta bazen atını binek olarak kullanırdı. Tıpkı bir yolcu gibi gerektiğinde atını Kutup Yıldızı'na ya da kutsal ağaca bağlardı.

Şekliyle göğü delip daha yukarılara erişmek ister gibi görünen dağlar da apaçık bu deliklerden bir tanesiydi. Şamanlar ya da şamanların eşliğinde kutsal törenlerini gerçekleştirmek isteyen halk dağa çıkardı. Dağ ile birlikte dağdaki bazı mağaralarda ya da ıssız alanlardaki deliklerde geçiş yolu bulunurdu. İşte buralardan yeraltına geçiş sağlanırdı.[15]

YERÜSTÜ DÜNYA

Tanrıların Mekânı ve Süt Gölü

Gök ve göğün ardı tanrıların ayrıcalıklı mekânıydı. İnsanlar bazen gök cisimlerini tanrı olarak düşünüp onları tanzim etmiş, bazen de insana benzeyen, yani antropomorfik tanrılar hayal ederek onları göğün katmanlarına oturtmuştu.

Türkler oluşturdukları sistemde göğün yedi, on yedi, dokuz ya da doksan dokuz kattan oluştuğundan bahsediyorlardı. Aslında bu katları vurgulayarak göğün aşkınlığını, ne kadar büyük ve ulaşılmaz olduğunu ifade ediyorlardı. Bu ulaşılmaz katmanlarda tanrılar yerlerini almış, aralarında hiyerarşik bir sıralama olacak şekilde oturuyorlardı.

En üstte Kayra Han (Kara Han veya Kayrakan olarak da bilinir) oturuyordu. Onun alt katmanlarından birinde Ülgen vardı. Ülgen'in oğulları Mergen ve Kızagan daha alt katmanlarda yaşıyordu. Umay, Ak Ene, Kün Ene, Ay Ata, Maydere ve Ülgen'in kızları da üst dünyada yerleri olan tanrı, tanrıça ve özel ruhlardı. Zaman içinde tanrılar panteonuna dair kurgularda da değişimler oldu. Panteonda yer alan tanrıların bilinirliklerini ve önemlerini kaybettikleri coğrafyalarda ve dönemlerde, tüm güçlerin ve yetkilerin Gök Tanrı'da toplandığı düşüncesi güçlendi. Gök Tanrı her şeyi düzene sokmayı bitirmiş ve gökteki yerine oturmuştu.[16]

İster tek bir tanrının isterse bir tanrılar panteonunun mekânı olsun, gök ulaşılmazlığını hep korudu. Orası ölümlü insanların ölümlü hayatlarında erişebilecekleri bir yer değildi. Belki öldükten sonra ruhları şamanlar vasıtasıyla oraya ulaşabilirdi. Bu yüzden, ölümlüler kendileri için ulaşılmaz olan bu üst dünya hakkında fanteziler, efsaneler yarattılar. Bunlardan en evrenseli bir cennet hayaliydi. İnsanlar, en başından beri bu dünyanın ardından kavuşacakları ışıklı, rahat, ideal bir yerin hayalini kuruyorlardı. Türkler de bu cennet mekânını üst dünyada, tanrıların katında hayal ediyordu.

Hayal edilen bu mekân Süt Gölü'ydü.[17] Altaylara göre bu göl, dünyaları birleştiren kutsal ağacın ya da göklere uzanan kutsal dağın hemen yanı başında bulunuyordu. Tanrılar, yeryüzünü kontrol eden önemli ruhlarla iyeler ve şamanların ataları burada yaşardı. Süt Gölü cenneti ölen iyi insanlara ya da cezasını çekip temizlenmiş ruhlara layıktı. Cezasını çeken kişi Süt Gölü'nün kenarına götürülür, burada sonsuz mutlu hayatı başlardı. Gölün etrafında dolaşır, sandalla gezintiler yapardı.

Süt Gölü insan ömrünün sonunda olduğu kadar başlangıcında da önemli bir rol oynuyordu. Süt Gölü hayat vericiydi; insanların ömrü buradan getirilen bir damla ile başlıyordu. Yakutların kadınlarla ve bebeklerle ilgilenen tanrıçası Ayızıt bu gölden bir damla alıp bebeğin ağzına damlatırdı, böylece bebeğin ömrü biçilmiş olurdu. Altayların hikâyelerine göre, bebeğe Süt Gölü'nden damla getirme görevi tanrı Ülgen'in oğlu Yayık'a verilmişti.

Yeni bir yaşamın başlangıcı ile ilgili olması bakımından, bu gölün dişil güçlerle sıkı sıkıya bağlantısı vardı. Ne de olsa yaratımı başlatan ve sonra ortadan kaybolan Ak Ene'nin Süt Gölü'nün sahibi olduğu söyleniyordu. Bu yüzden kadınların doğumla birlikte ürettikleri ve bebeğin hayatına devam etmesi için elzem olan süt, evrendeki tüm hayatın başlangıcıyla özdeşleştirilmişti. Böylece bu mucizevi sıvı kutsallaştırılıp tanrılar katına çıkarılmış oldu. Süt Gölü de hayata başlangıcın, ölümden sonra elde edilecek ödülün, hem sembolik anlamıyla hem de beyazlığıyla saflığın ve temizliğin karşılığı olarak anılmaya başladı.

ORTA DÜNYA

İnsanın Yeri

Evrendeki insanın yeri "orta dünya", "yağız yer", "kara yer", "yer", "acun" ve "dünya" gibi çeşitli adlarla anılıyordu. Bu dünyanın üst ve alt dünyalar arasında, her iki katmanla da iletişimi sürdüren ve onlarla uyumlu hareket edecek şekilde tasarlandığı düşünülüyordu. Dolayısıyla orta dünyanın insanları, üst dünyanın iyiliği ve alt dünyanın musibetleri arasında kalmıştı. Onlar hem üst hem de alt dünyanın tanrılarını dualarla, kurbanlarla, onlara saygı duyduklarını gösteren diğer ritüellerle memnun etmeye ve kendilerini korumaya çalışıyorlardı.

Orta dünyadaki insanın işi yalnızca diğer katmanlardaki tanrılara karşı görevlerini yerine getirmekle bitmiyordu. Burada insan dışında tabiat varlıklarının koruyucu ruhları iyeler, evlerin koruyucu ruhları ve ataların ruhları gibi metafiziksel varlıklar da yaşıyordu ve insanlar onlara karşı temkinli olmak zorundaydı.

Etraflarına şöyle bir baktıklarında yalnızca maddi varlıkları değil onların ruhsal sahiplerini de görüyor olmaları insanlara bambaşka bir kavrayış sağlamıştı. Etraflarında gördükleri her şeye değer vermek ve onlara saygı göstermek, hayatlarının doğal bir parçasıydı. Zaten bitkilerin ve hayvanların koruyucularını, iyi ve kötü ruhları ve atalarının hayallerini cisimleştiren bir topluluğun doğaya karşı acımasız ve duyarsız olması mümkün değildi.

Dağın, ormanın, ağacın, gölün, ırmağın, evlerin, hayvanların koruyucuları *iduk yir sub* (kutsal yer su) olarak anılırlar ve toprak ananın bir parçasıdırlar.[18]

Bu metafiziksel varlıklar tanrı değildi; onları tıpkı sahibi olduğu evi koruyan ev sahiplerine benzetebiliriz. Dolayısıyla bir ev sahibi,

evine saldıran, ona saygı göstermeyen ve evinin kurallarını ihlal eden kişilere nasıl davranırsa koruyucu iyeler de buna benzer tepkiler verirlerdi. Örneğin, su ruhlarının koruduğu göl, ırmak ve kaynak gibi yerlere saygı gösterilmesi gerekiyordu. Bu yerlere çöp atılmaz, kirletilmez, kuralları ihlal edilmezdi. Bu kuralları pekiştirmek ve bunlara uyulmadığı takdirde başlarına neler geleceğini göstermek için pek çok hikâye anlatmışlardı.

Bu hikâyelerin en ünlüsü ve en çarpıcı olanı şüphesiz *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'dü. Bu hikâyede bir çoban bir su perisine tecavüz etmişti. İnsanlar tarafından kabul edilemez görülen bu davranışı doğa da kabul etmemişti. Su perisi Tepegöz adı verilen bir canavar doğurmuş ve bu canavar insanlara musallat olmuştu.[19]

Ormana gidip aklını kaybeden bir kişinin hikâyesi, su kenarında başına ilginç olaylar gelmiş kişilerin hikâyelerini halen duyarız. İslamiyet'ten sonra "cinlerle bağlantılı olaylar" olarak farklı bir bağlamda anlatılsa da bu anlatıların kökenin daha eskiye, yani iye inancına dayandığını tahmin etmek zor değildir.

Altay bölgesi halkları da ateşin koruyucusunu adeta bir ana olarak görüyor, ona "Od Ana" diye sesleniyorlardı. Sofralarında yemekten ona da pay ayırıp ocaklarındaki ateşe atıyorlardı, böylece ateşi memnun etmeye çalışıyorlardı.

Evlerin de koruyucu ruhları vardı, bunlar genelde evlerin eşiğinde yaşardı. Eve bereket getiren, ev sakinlerini koruyan, kötülüklerin eve girmesini engelleyen, bir bakıma evi sahiplenen ruhlardı bunlar. Bazen evin çevresinde dolaşan bir yılan şeklinde görünürlerdi. Büyüklerin eşiğe oturmamıza izin vermemesi, Anadolu'nun her yanında anlatılan evin çevresinde dolaşan kimseye zarar vermeyen, hatta özellikle yaşça büyük olan kişiler tarafından beslenen yılan anlatıları ve bunlara benzer daha nice inanç ve uygulama… Hepsi en eski Türk topluluklarından bugüne taşınmış kadim kavrayışın mirasıydı.

Eski Türkler doğayla uyum içinde yaşamanın sırrını çözmüştü. Koydukları kurallar orta dünya varlıklarıyla aralarındaki iletişimi

kolaylaştırıyor, yeryüzündeki düzenin en uygun şekilde ilerlemesini sağlıyordu. İnsanlar doğaya saygı duyuyordu; doğa da bunun karşılığında kendisine bağımlı olan insanlığa yaşamını devam ettirmesi için gereken kaynakları sunuyordu; ancak belirli sınırları aşmaması koşuluyla. Her iki taraf da bu dengenin değerini biliyordu; bozulursa başlarına ne tür felaketler gelebileceğini de…

YERALTI DÜNYASI

Kötülüğün ve Karanlığın Kaynağı

Türk mitolojisinde ışıklı yukarı dünyanın karşıt gücü karanlık yeraltı dünyasıydı. Yeraltının lideri Erlik Han'dı. Yaratılış destanlarında görüldüğü gibi, Erlik en büyük tanrı Kayra Han'ı kandırmaya yeltenmişti, bunun sonucunda uzaklara sürülmüş, bir tür ceza olarak yeraltına gönderilmişti.

Peki evren katmanlarından birini Erlik'e vermek gerçekten ona verilen bir ceza mıydı, yoksa ona istediği hükümdarlığı kurma şansını veren bir karar mıydı? Her şeyi bilen büyük tanrı zıtlıklarla bir denge yakalamak, evreni bir eşitlik üzerine kurmak istemiş olmalıydı. Böylece Erlik'in payına karanlık, kötülük, dünyadaki olumsuzlukların kaynağı olma ve onları yönlendirme görevi düştü.

Yeraltı tıpkı üst dünya gibi katmanlıydı. Yedi veya dokuz katmandan oluştuğu söylenirdi. Her katmanda farklı belalar ve korkunç, biçimsiz yaratıklar vardı. Siyah köpekler ya da kara boğalar bekçi olarak beklerdi. Karanlık ve loş bir yerdi.

Bu karanlık içinde Erlik, yeraltının derinliklerinde demirden ya da çamurdan yapılmış sarayında oturuyordu. Yeraltında dokuz ırmak vardı. Bu ırmaklar Erlik'in evinin hemen yanındaki, insanların gözyaşlarından oluşan Toybadım ırmağına dökülüyordu.

Toybadım "doymadım" anlamına gelir ve insanların dünyadaki açgözlülüğüne, bir ömrün onları doyurmaya yetmediğine vurgu yapar.

Yeraltında bir de büyük bir deniz vardı. Bay Tengis (Bay Deniz) adı verilen bu denizin içi *abra* ve *yutpa* isimli korkunç canavarlarla doluydu. Yutpalar bir nevi bekçilerdi. Çünkü ölü ya da kaçırılmış ruhların böylesine kasvetli, karanlık bir yerden kaçmaya yelten-

meleri sürpriz olmazdı. Erlik bunun için önlemini almış, ırmağın üzerine at kılından bir köprü kurdurmuştu. Yeraltı dünyasından kaçmanın yolu bu köprüyü geçmekti. Elbette kaçmaya yeltenenler bu kıldan köprünün üzerine çıktıklarında köprü kopuyordu. Irmağa ya da denize düşen ruh da suda sürüklenerek Erlik'in hüküm sürdüğü kıyılara vuruyordu.[20]

Yeraltı, her mitolojide olduğu gibi Türk mitolojisinde de ölümle özdeşleşmişti. Ölenlerin ruhları şamanlar tarafından belirli ritüellerle bu dünyadan uğurlanıyordu. Bir ölünün ardından şaman çağırılmazsa, şaman törensel görevini yerine getirmezse ve ölüye binek olsun diye kurban kesilmezse ölülerin ruhları orta dünyada serbestçe dolaşmaya başlıyordu. Bu serbest ruhlar aile üyelerine zarar verebilirdi. En kötüsü de yeraltı dünyasının hâkimi Erlik bu başıboş ruhları yakalatır ve hizmetçi yapabilirdi. Yeraltı dünyasının bir parçası olmanın da bir adabı vardı.

Bütün bu kurallar şamanlar tarafından bilinirdi. Şamanlar oraya nereden girileceğini ve katmanları nasıl aşacaklarını bilirlerdi. Yeraltına gitme ve tekrar yeryüzüne çıkma tecrübesini yaşamamış bir şaman, şaman sayılmazdı. Ölülere yeraltına giden yolculukta eşlik eder, onların kötü ruhlar tarafından yoldan saptırılmalarını engellerlerdi.

İnsanların hastalıklara yakalanmasının sebebi de ruhlarının yeraltına kaçırılmış olmasıydı. Türkler insanı iki boyutlu düşünüyorlardı: İlki insanın fiziksel bedeniydi, diğeri ise insanın yaşam enerjisi denilebilecek bir tür metafizik varlıktı. İnsanın canı, ruhu, tözü idi. İnsan yaşamı boyunca bu iki boyutu da üzerinde taşıyordu; hastalıklar da bu ikinci boyutun kötü ruhların etkisine girmesinden kaynaklanıyordu. Yeraltının kötü ruhları insanın canını çalıp kendileriyle birlikte götürüyorlardı, bu da insanı hasta ediyordu.

Sebep metafiziksel olunca, tedavinin de metafiziksel olacağı düşünülüyordu. Elbette sağaltım için şamana başvuruluyordu. Şaman bazen kesilen kurbanı yeraltına götürüyor, karşılığında kaçırılan ruhu istiyordu. Bazen trans haline geçerek ruhu yeraltı

dünyasından getirmek için çeşitli mücadeleler vermek zorunda kalıyordu.

Bu geleneksel görevi üstlenen şamanların yanında kahramanların da yeraltına gitmek zorunda kaldıkları olurdu: Sevgilisi yeraltının kötü halkı tarafından kaçırılan bir Yakut olonho[21] kahramanı, savaşta ölen arkadaşını diriltme amacındaki bir Hakas kahramanı, anne ve babasını diriltmek için yeraltına inen bir Altay kahramanı, Türk destan geleneğinde çokça yer alan kahraman tipleridir. Yine Kırgızların ünlü destanındaki kahraman Manas'ın yaralandığı yirmi günlük vakitte yeraltına indiğini, yani kısmen öldüğünü söylemesi Türk dünyasının her coğrafyasında bu tür yeraltına inip çıkma maceralarının üretildiğini gösterir.

Yeraltındaki fantastik unsurlarla sembolize edilen kötülük kavramı, anlatılar gerçekçi bir düzene girmeye başladığında şekil değiştirerek var olmaya devam etti. Yeraltının güçlü, biçimsiz, korkunç temsilcileri kötü kalpli kişilere, acımasız düşmanlara, halkı tehdit eden hayvanlara, medeniyet düşmanı barbarlara dönüştü. Yani insan mitolojik hikâyeleri anlatmaktan vazgeçip gerçekçi hikâyeler anlatmaya başlasa da aslında anlatılan hikâye aynıydı: Evren bir düzen içindeydi, bazen bu düzen kötüler tarafından bozulurdu, ancak düzeni kuracak bir orta dünyalı er ya da geç meydana çıkar, kaosu yine kozmosa çevirirdi. Bu denge savaşı başlangıçtan beri sürüyordu.

BÖLÜM 4

TANRILAR PANTEONU

"Panteon" kelimesi çok tanrılı dini sistemlerin tanrı ve tanrıçalarının bütününü ifade eder. Mitoloji kitaplarının olmazsa olmazlarından "tanrılar panteonu" başlığını gördüğümüzde, haliyle ilahi varlıkların isimlerini, onların sistem içindeki görev dağılımlarını, birbirleri arasındaki ilişkileri anlatan, hatta bazen bu bilgileri bir *magazin* gazetesinden fırlamışçasına eğlenceli bir dille aktaran bir bölümle karşı karşıya olduğumuzu düşünürüz.

Türk mitolojisindeki ilahlar algısının klasik bir panteondaki tanrı ve tanrıça algısından ayrılan yönleri vardır. Elbette Eski Türk inanışında çeşitli kutsal varlıklar, onların sorumluluk alanları ve aralarında da bazı hiyerarşiler bulunuyordu. Ancak bu kutsal güçler çoğu zaman tanrı ya da tanrıça olarak anılmıyorlar, bunun yerine "kutsal ruh" veya "yardımcı ruh" olarak adlandırılıyorlardı. Bu durum Türklerin inanç sisteminin kendine has dinamiklerinden kaynaklanıyordu.

Eski Türk düşüncesi, evrendeki her şeyin sahibi olarak gördüğü gökteki tanrıyı tanıyordu. Bu büyük tanrıya ulaşmak mümkün değildi, ama Türkler ona isteklerini söylemek, şerrinden korunmak için kurban keserek minnettarlığını göstermek, onunla bir şekilde iletişim kurmak istiyordu. Bunları yapabilmek için göklerde yaşayan tanrının yardımcılarına ihtiyaç vardı. Türk mitolojisindeki –terminolojik olarak "tanrı" denilmesi tartışmalı olan– kutsal varlıkların en önemli işlevlerinden biri buydu. Türklerin dini hayatında Gök Tanrı inancının yanında Şamanist değerlerin de etkisi

vardı. Şamanizm doğayı bir bütün olarak görür, her şeyi "canlı" kabul eder, bazı doğa unsurlarına kutsallık atfederdi. Bu zincir, doğa unsurlarını ya da onlardan sorumlu olduğu düşünülen varlığı tanrılaştırabilirdi.

Eski Türk dini kavramı ayrım yapılmaksızın bu dinamiklerin hepsini kapsar. Bu bölümde ele alacağımız kutsal varlıklar bu dinamiklerin oluşturduğu özel bir sistemin parçalarıdır. Dolayısıyla kendine has özellikler gösterirler.

GÖK TANRI

Evrenin Mutlak Hâkimi

Türklerin temel dininin Gök Tanrı inancı mı yoksa Şamanizm mi olduğu, sonu henüz getirilmemiş tartışmalardandır, çünkü çok temel noktalar hâlâ kesinlik kazanmış değildir. Konu üzerinde çalışan araştırmacıların çoğu Türklerin ana inancının Gök Tanrı olduğu görüşündedir. Türklerin en başından beri monoteist, yani tek tanrılı olduklarını kabul edenler, Şamanizm etkisinin Türklerin inancına sonradan eklendiğini ve bu sebeple çok tanrılı gibi görünen bir yapıya büründüğünü söylerler. Bu düşünceye göre, biraz sonra göreceğimiz panteona ait tanrı ve tanrıçalar tek tanrı inancındaki parçalanmışlığın bir sonucudur.

Diğer yandan doğadaki güçlere ve ruhlarla iletişime dayanan Şamanizm inancı, insanın antropolojik gelişimi düşünüldüğünde çok daha eski bir sistemdir. Küçük gruplar halinde, doğaya bağımlı yaşayan insan grupları doğadaki cisimlere kutsallık atfetmiş, onları tanrısallaştırmıştır. Bu düşünceye göre Gök Tanrı'nın tüm güçleri elinde toplaması zaman almış, Gök Tanrı büyük Türk devletlerinin kurulmasını beklemiştir.

Aynı zamanda farklı siyasi, sosyal, ekonomik ve coğrafi özelliklere sahip Türk topluluklarının farklı inanç sistemlerini kullanmış olabilecekleri de göz ardı edilmez. Yani kabileler şeklinde, ormana bağlı olarak yaşayan kuzey halkları görevleri bölünmüş çok tanrılı bir sisteme sahipken; Asya'nın ortasında büyük devletler kuran siyasi gücün merkezileştiği, büyük ekonomik döngüye sahip, çok nüfuslu, fetheden ve büyük ideali olan Türk devletlerinde tüm gücü elinde toplamış tek bir tanrıya tapılıyordu. Büyük Türk devletlerinin büyük Gök Tanrı'sı devlet törenlerinde, yazışmalarında ve yazıtlarında mutlak güç olarak anılmaya başlamıştı. Bunun bir örneği, Göktürklerin önemli eseri *Göktürk Kitabeleri*'nde görülebilir. *Kitabeler*'e göre kaderi yazan, ömrü ve talihi veren o tanrıydı.

Hükümdarlar onun inayeti sayesinde hükümdarlık konumuna ulaşıyorlardı.

Eski Türk Mitolojisi adlı kitabında farklı iki inanışın birlikte var olabileceği konusunu es geçmeyen araştırmacı Jean-Paul Roux, "tek tanrıcılığın özellikle büyük halklar arasında, başka bir deyişle Türklerin büyük devletler kurduğu dönemlerde ilk sırada geldiği ve çok tanrıcılığın daha çok popüler düzlemde ya da çözülme ve anarşi dönemlerinde egemen olduğunu" belirtir. Roux'nun bu düşüncesine mesafeli olsa da Fuzuli Bayat, devlet töresinde soyut Gök Tanrı'nın, halk töresinde somut Ülgen, Kayra Han, Kurbustan, Ürüng Ayıı Toyon isimli somutlaştırılmış tanrıların etkili olduğunu söyler.[1] Böylece iki inancın farklı toplumsal yapılarda aynı anda var olabileceğini başka bir bakış açısıyla yineler.

Türklerde Şamanizm ve Gök Tanrı dini birlikte yaşanıyordu. Ama gökteki en büyük tanrı fikri o kadar güçlüydü ki zamana ve değişimlere meydan okudu, daima hatırlandı. Bu tanrı her şeye hâkimdi ve başlangıçtan beri oradaydı; iyiden ve kötüden, kutsal ruhlardan ve atalardan önce... Bütün kutsal ruhlardan ve sonradan tanrı olarak adlandırılan varlıklardan farklı ve ayrıydı.

"Tengri" sözcüğünün anlamı gökyüzüdür. Gök Tanrı (Kök Tengri) ifadesi hem göğün kendisini hem de Tanrı'yı ifade eder.

Türklerin tanrısı başlangıçtan itibaren hep göklerdeydi. Bazen tek başınaydı, tek mutlak hâkimdi ve ismi Gök Tanrı'ydı; bazen ise alt katmanlardaki yardımcı tanrılarla gücü ve görevleri paylaşıyordu. Ama bu sistemde de en güçlü tanrı gökte oturan, göksel olaylarla ilişkilendirilen tanrıydı. Sistem değişse de gök hep en yüce olarak kaldı; insanlar hep göğe kurban kesti, hep gökten istedi, hep göğe yalvardı:

"Dokuz yapraklı Kutsal kayın, Gök!
Dokuz kuzu kestik, Gök!
Yağmur istiyoruz, Gök!
Hasat istiyoruz, Gök!
Hayat refah içinde geçsin, Gök!"[2]

KAYRA HAN

Ak Ene ve Kayra Han, Yer ve Zamandan Önce de Oradaydı

Kayra Han (veya Kayra Kan, Kayrakan) için "bir görünüp bir kaybolan tanrı" şeklinde *sansasyonel* bir tanımlama yapmak doğru olacaktır. Çünkü Kayra Han, bazı anlatılarda çok güçlü bir şekilde dünyanın, insanın, hatta tanrıların ilk yaratıcısı olarak yer alırken bazı anlatılarda ise hiç anılmaz. Bütün bu özelliklerini yarattığı tanrı Ülgen'e devreder ve ortadan kaybolur.

Kayra Han "büyük han" anlamına gelir. Özel isim olarak kullanıldığı gibi saygı belirtme amacıyla diğer tanrılar, kutsal ruhlar ve kutsal mekânlar için bir sıfat olarak kullanılıyordu.[3]

Altaylar arasında derlenen anlatılar ve etnografya çalışmaları Tengere Kayra Han'ın tanrıların en büyüğü olduğunu açıkça gösterir. Kayra Han, "insanoğlunun anası ve atası" sıfatını taşır. Yaratılmış hiçbir şey yokken kendisine benzer surette bir varlık olan *kiji*'yi ("kişi") yaratır. Birlikte sonsuz sular üzerinde sonsuza kadar uçacaklarını düşünürken, kişi Kayra Han'a ayak uyduramaz. Tengere Kayra Han kişinin durup dinlenmesi için yeri yaratır. Fakat kişinin Erlik'in oyunlarına çok çabuk kandığını görünce onu kendi haline bırakmaya karar verir. Ardından, kişinin ve yarattığı dünyanın başına bir temsilci niteliğinde May Tere'yi bırakarak göklere çekilir. Üst katmanlar ile orada yaşayacak varlıkları yaratır ve en üst katmana yerleşerek burada yaşamaya başlar.

Kayra Han'ın yarattığı göksel varlıkların en önemlileri Bay Ülgen, Kızagan Tengere ve Mergen Tengere'dir. Tanrı Ülgen göğün on altıncı katındaki altın bir dağ üzerinde altın bir tahtta oturmaktadır. Kızagan Tengere, göğün dokuzuncu katında oturan ve gücüyle anılan bir tanrıdır. Mergen Tengere ise göğün

yedinci katında yaşar ve aklıyla ünlüdür. Kayra Han, evrende henüz herhangi bir varlığın izi yokken sonsuzluk denizlerinin üzerinde uçan, zamandan daha evveli temsil eden bir tanrıdır.

Bir Altay efsanesinde bu özellikleri taşıyan ilah Ak Ene'dir. Ak Ene, Ülgen'e yaratımı nasıl yapması gerektiğini fısıldayan ve ortadan kaybolan dişil bir varlıktır. Bu ilahlar iyi kötü dengesinin de üstünde gibidirler. Sanki tüm düalizmi içinde bulunduran yaratımın öncesindeki varlıklardır. Yaratımın da üstünde büyük bir tanrı fikrinin Türkler tarafından tekrarlandığı açıktır. Yalnızca bu büyük tanrının varlığı alt katmanlardaki diğer tanrıların varlığına engel değildir.

"Alas", ayin sırasında kötü ruhların kovulmasını sağlamak için kullanılan bir ifadedir.

"Kayra Kan! Kayra Kan!
Alas! Alas! Alas!
Avuç içi kadar açık ver!
Çuvaldız kadar deşik ver!
Asil kişinin torunuyum!
Sedir ağacının köküyüm,
Abu Tobu diye çağırdım,
Ongustay Kuldurak diye çağırdım,
Göğün göbeği yerde olsun!
Yerin göbeği gökte olsun!
Paştıgan dayımı çağırıyorum,
Göğün yolunu aç!"[4]

ÜLGEN

İyi Ruhların En Yücesi

Ülgen (ya da Bay Ülgen), fiziksel görünüşü, yaşadığı yer ve ailesi, görevleri ve eylemleri itibarıyla hakkında daha çok şey bilinen bir tanrıdır. Bir görünüp bir kaybolan Kayra Han'ın olmadığı panteonda tanrıların en büyüğü, bütün iyiliklerin kaynağı, insanların en çok başvurduğu, diğer tanrıların onun yardımcıları olduğu tanrı, doğa olaylarını da kontrol eden Bay Ülgen'dir.

Bay Ülgen ifadesinde geçen *bay* "zengin" anlamına gelir. Farklı kaynaklarda Ülgen'in anlamının "büyük, ulu", "uluyer", "ulugün" olabileceği de söylenir.[5]

En üstteki tanrının algılanamaz ve iletişim kurulamaz durumu, yerini –belirli yollarla da olsa– Bay Ülgen'in erişilebilirliğine bıraktı. Dolayısıyla insanlar Ülgen'le daha çok muhatap oldukları için onu daha çok anmaya başladılar. Bu da, anlatılardan yola çıkarak Ülgen'in en büyük tanrı olarak konumlandırılmasını sağladı.

Ancak Kayra Han'ın durumunda ele alındığı üzere, Ülgen'in ana tanrı olmadığına dair pek çok mitolojik iz mevcuttu. İnsanlara yardımcı, iyi ruhların en yücesiydi. Yani Türkler, Ülgen'in de üzerinde bulunan bir yaratıcıyı hatırlıyorlardı. Ancak işler bir konumda olmayan ve karşılık vermeyen, sadece yaratma emrini verip çekilen bu tanrı, yerini Ülgen gibi insanlarla iletişimde bulunan, şaman aracılığıyla makamına erişilebilen, hatta fiziksel olarak insana benzer biçimde hayal edilen bir tanrı figürüne bıraktı.

İnsanlar, kendileriyle iletişimde olan tanrı Ülgen'i tıpkı bir insan görünümünde hayal ediyorlardı: Ülgen uzun boylu ve uzun saçlı, cüsseli bir tanrıydı. Göklerde yaşayan bir kahraman olduğu için mavi kıyafetler giydiği, geleneksel bir kalpağının ve külahının

olduğunu düşünülüyordu. Ülgen'in uzun bir sakalı da vardı. Hatta bu sakala takılıp bazen dengesini kaybederdi. Bazen bu formundan çıkarak şekil değiştirirdi. Bir bozkurt, kartal, kuğu ya da alageyik olarak insanlara görünebilirdi.[6]

Ülgen, gökyüzündeki katmanların tepesinde altın bir dağda yaşardı. Altın kapılı altın sarayında altından yapılma tahtında otururdu. Ülgen'in gökyüzünde birlikte yaşadığı bir de ailesi vardı: Yedi oğlu, dokuz kızı vardı. Oğullarının isimleri Karşıt, Puura Kaan, Yaşıl Kaan, Burça Kaan, Kara Kuş, Paktı Kaan ve Er Kanım'dı. Bu oğullar, Ülgen'in vücudundan ayrılan ve tıpkı Ülgen gibi iyi ruhlardandı. Onlar adına törenler düzenlenir, kurbanlar kesilirdi. Çünkü her boy, bu oğullardan birinin kendi soylarının koruyucusu olduğuna inanırdı.

Ülgen'in kızlarına *ak kıstar*, yani "temiz kızlar" denilirdi. Bu kızlar, ayin sırasında şamanları yönlendirirdi. Onların yönlendirici gücünü hissetmek için olacak ki, şamanlar onları temsil eden kuklalar yapıp şaman cüppelerinin sırt kısmına asarlardı.

İnsanlara benzer özelliklere sahip olsa da Bay Ülgen'in gücü, kudreti ve yapabilecekleri sınırsızdı. O, yaratıcı tanrıydı. Evreni ayrıntılarıyla yaratmış, sonra da bir düzen oturtmuştu. Gökte ayı, güneşi, gök cisimlerini, gökkuşağını; yerde insanları, hayvanları, onların besinlerini, otlanacakları yaylaları yaratmıştı. Doğayı da o kontrol ediyordu; yıldırım, şimşek, gök gürültüsü ve yağmur Ülgen'e bağlıydı. Bu yüzden Ülgen sıklıkla "yıldırım tanrısı" olarak da anılırdı. Tepinince yer sarsıntıları olur, ağzından çıkan tükürükler yağmur olarak yeryüzüne inerdi. Ak nur (Ak Ayas), nurlu hakan (Ayas Kaan)", "fırtına koparan (künürtçı)", "şimşek çaktıran (yalgınçı)" ve "yakıcı (küygekçi)" onun sıfatlarındandı.

Ülgen'e giden yol yedi ya da dokuz katmanlıydı ve her katmanda bir engel (*puudak*) bulunurdu. Şamanlar bu engellerden ancak beş tanesini aşabilecek güce sahipti. Beşinci katmanda Demir Kazık yıldızı vardı. Ayin sırasında şamanlar bu seviyeye gelir, Ülgen'e kurbanını ya da isteğini ulaştırabilmek için Ülgen'in bir yardımcı tanrısıyla buluşurdu. Şamanın emanetini Ülgen'in huzuruna işte bu yardımcı tanrılar çıkarırdı.

Ülgen'e gönderilen kurbanlar elbette özel bir zamanda ve özel bir ritüelle hazırlanmalıydı; işte bu törenlere *üstügü* adı veriliyordu. Genellikle yaz ve bahar aylarında yapılan bu törenlerde halk toplanır, kurbanlar kesilir ve verdiği her şey için Ülgen'e şükredilirdi. Mallarının ve hayvanlarının çoğalması, kendi soylarının korunup çoğalması için Ülgen'e dua ederler, ondan merhamet dilerlerdi. Kesilen kurbanlar, şamanlar tarafından usulünce Ülgen'in huzuruna götürülürdü:

"Alas, alas, ey kula!
Ülgön Kan'ın kurbanlığı!
Ak Ülgön'ün kurbanlığı!
Alas, alas, alas!"[7]

UTKUÇI

Utkuçı, Şamanı Güler Yüzle Karşılar

Utkuçı, Ülgen'e fiziksel olarak diğer ruhlardan daha yakındı. Yayık, Karlık ve Suyla yer ile gök arasında gidip gelmekte, orta dünyada fazlaca zaman geçirmekteydi. Utkuçı ise, mekânı gökte olan Ülgen'in en yakınındaki yardımcısıydı.

Diğer yardımcı ruhların koruması altında Demir Kazık'a (Kutup Yıldızı) kadar gelen şamanlar, yanlarında getirdikleri kurbanları burada Ülgen'in elçisi Utkuçı'ya teslim ederdi. Utkuçı da kurbanları, altından sarayında oturan Ülgen'in huzuruna çıkarırdı. Şamanların sağ salim geri dönmesi için de onlara bir kaz verirdi.

Utkuçı, "güler yüzle karşılayan" anlamına gelir.[8]

YAYIK

Şamanların Rehberi

Ülgen'in huzuruna doğrudan ulaşamayan insanlar, onlara yardım edecek başka güçlere ihtiyaç duyuyordu. Bu yüzden şamanların dualarında, görevleri birbirine benzer bazı tanrıların isimleri anılıyor, onlardan yardım isteniyordu. Bunlardan biri de Yayık'tı.[9]

Bazı Altay halkları arasında Yayık, Ülgen'in kızı ya da oğlu olarak biliniyordu.

Şamanlar, Yayık'tan yardım almadan göğün katmanlarını aşmak için yaptıkları yolculuğu tamamlayamazdı. Yayık onlara rehberlik eder, onları korurdu. Sadece mistik yolculuklarındaki şamanları değil, yeryüzündeki tüm insanları korumakla görevlendirilmişti.

"Ülgen Piy'in habercisi
Kızıl bulut kenarlı
Gökkuşağı dizginli
Solgun şimşek kamçılı
Gökten haber alan Ak Yayık!"[10]

Yayık'ın Ülgen'le iletişim kurmada oldukça önemli bir rol oynadığını bilen şamanlar, ayin yaptıkları yerlerden onu eksik etmezdi. Beyaz kumaştan Yayık'ı temsil eden kuklalar yapar, beyaz bir ipe bağlar, bu dizilmiş kuklaları iki kayın ağacının arasına gererlerdi.[11] Böylece ortam ayine uygun hale getirilir, kutsal kayın ağacında başlayan bu ritüele Yayık'ın da eşlik etmesi dilenirdi. Bazen üst dünyayla iletişimi sağlayan bu tanrıdan ölü ruhların kaçırdığı hayvanları geri getirmesi istenirdi ya da ölünün ardından kırkıncı

günde evin arındırılması için yapılan törene davet edilirdi. Bazen de iletişim üst dünyadan alt dünyaya doğru kurulurdu. Yayık, bebeğe can verecek ruhu gökten yeryüzüne indirirdi.

Yayık göklerin en tepesindeki tanrı Ülgen'in yeryüzündeki faaliyetlerini yerine getiren işlevsel bir ruhtu. Ancak yalnız değildi. Kendisiyle aynı görevi yapan, orta dünya ile üst dünya arasında iletişimi sağlayan diğer ruhlarla birlikte çalışıyordu.

İlkbaharda kısrakların sağılan ilk sütü ile yulaf unu karıştırılıp lapa haline getirilerek Yayık'a saçı saçılırdı.[12] Bu törene "Yayık kaldırma" ("Yayık'ı yüceltme") denilirdi.

SUYLA VE KARLIK

Tanrının Habercileri

Suyla ve Karlık, görevleri Yayık'ınkine benzeyen kutsal ruhlardı. Suyla, şamanların kurban iletme ritüelinde onlara yardım eder, hem üst hem de alt katmana doğru yapacakları yolculukta kötü ruhların çıkarabileceği sorunları engellerdi. Yukarı yapılacak yolculukta Yayık'la birlikte çalışırdı. Ayrıca insanların hayatlarında olacak değişiklikleri onlara bildirmek de Suyla'nın görevlerindendi.

Suyla'nın bu özelliği, şamanların gelecek hakkında bilgi edinebilmeleri ve kehanette bulunabilmelerinin kaynaklarından biriydi. Şamanlar tanrılar ile insanlar arasında aracıydı; Suyla da büyük tanrı Ülgen ile şamanlar arasında aracıydı. Dolayısıyla her şeyi bilen Ülgen, gerektiğinde Suyla ile bilgi paylaşımı yapardı. Şamanlar da Suyla ile iletişim kurmayı bilen özel kişilerdi, böylece gelecekle ilgili önemli bilgiler orta dünyaya yayılırdı.

Gelecekten haber verdiği için Suyla'ya "iki dilli kekeme han" anlamına gelen *eki tildaa kaan-kele* lakabı da verilmişti.[13]

Suyla'nın fiziksel özellikleri, haberciliği ve geleceği bilmesi gibi özelliklerini destekler nitelikteydi. Suyla, at gözlü bir atmaca şeklinde tasvir edilirdi. Gözleri otuz günlük mesafedeki her şeyi görürdü. Suyla'ya suretini veren bu iki hayvan da hızlı, çok uzakları görebilen, kutsal anlamlara sahip hayvanlardı. At, Türkler için daima göksel bir hayvandı. At, keskin bir görüşe sahip olmasıyla tanrının yeryüzündeki gözünü sembolize ediyordu. Kartal familyasının bir üyesi olan atmaca ise şamanların ilk atasının kartal olduğu inancına bir göndermeydi. Şamanlar bu kutsal bilgileri Suyla'nın özellikleriyle birleştirmiş, böylece bu göksel ruhla yakınlık kurmuşlardı. Bir diğer yardımcı ruh da Karlık'tı. Karlık ve Suyla,

birlikte çalışan iki arkadaş gibiydi; hatta karı kocaydılar. Karlık da haberleşme ve iki dünya arası getirilip götürülen kurbanların, taleplerin akıbetinden sorumluydu.

Kurban ayininde şamana eşlik eden Karlık için ayin sırasında ateşin üzerine su serpilir, böylece daha fazla duman çıkması sağlanırdı. Dumanın varlığı onun varlığına işaret ederdi, dumanla birlikte adı zikredilirdi. Tıpkı Suyla'nın sembolleri gibi Karlık'ın sembolü duman da onun haberci oluşuna uygundu. Duman, insanlığın en eski çağlarından beri haberleşmenin sembolü ve hatta yöntemiydi. Şaman ayini sırasında kutsal ateşten göğe yükselen duman, tanrılara mesaj iletmenin etkili yollarındandı. Dumanın göğe yükselmesi demek kutsal ruh Karlık'ın Ülgen'e mesaj iletmeye hazır olması demekti.

UMAY

Bebeklerin Başucunda

Eski Türk inancında Umay, çocukları ve annelerini koruyan, doğumların gerçekleşmesini sağlayan, kısacası başlıca görevi insanlığı ve onun soyunu korumak olan kutsal ruhtu. Bu özelliklerinden dolayı Umay'a "ana" da denilirdi. Umay hem bireylerin hem de ulusun anası sayılırdı.

Umay, doğumun sağ salim atlatılmasını sağlar, doğum sırasında anne ve bebeğe zarar verebilecek kötü ruhları uzaklaştırırdı. Hatta bebek doğduktan sonra da bir süre onun yanından ayrılmazdı. Bebeklerin uyurken gülümsemeleri işte bu yüzdendi; yanlarındaki Umay'ı gördüklerinde rahatlayıp gülümserlerdi. Umay onları uzun bir süre yalnız bırakırsa bebekler hastalanırdı. İyileşmeleri için ise yine Umay'ı çağırmak gerekirdi. Umay'ı usulünce davet etmek için de şamanlara başvurulurdu.

Umay isminin anlamı da doğrudan doğumla ilişkilidir; kelime anlamı "plasenta"dır.

Yakut, Kazak, Kırgız halklarından kadınlar özel bir "plasenta gömme" ritüeli yaparlar. Umay ile ilgili bu ritüel, kültürümüzdeki bebeğin göbek bağını bir yere gömme geleneğinden tanıdıktır.[14]

Kadınlarla ve çocuğun korunmasıyla ilgilenen Umay, bu görevini yerine getirirken savaşçı özellikler gösterirdi. Örneğin, Sibirya bölgesinde yapılan çalışmalarda[15] Umay elinde ok ve yay bulunan bir figür olarak resmedilir. Bu ok yayından çıkmaya, yani saldırmaya hazırdır. Bazen bu oklar, bir bebek beşiğinin iki yanına çizilmiş haldedir. Umay bu aletlerle bebeğe ve hamile kadına yaklaşan kötü ruhlara saldırır.

"Işıklı açık gökten uçarak gel
Umay ana, kuş ana
Deliği açık koy
O kendi yoluyla çıksın"[16]

Umay'ın görünüşüne dair diğer bir ipucu, Umay'ın renginin saflığa ve temizliğe işaret eden beyaz olmasıdır. Onun uzun beyaz saçları vardı ve beyaz bir elbise giyerdi. Buna uygun olarak, Umay bazen beyaz bir kuşa dönüşürdü.

Eski Türklerde kutsal kabul edilen kayın ağaçlarını gökten yeryüzüne Umay'ın indirdiğine inanılırdı.[17]

Umay, soyların koruyucusu ya da gökteki tanrının tamamlayıcısı olarak da anılıyordu. Yani Umay'ın anne ve çocuğun koruyucusu konumuna gelmeden önce işlevleri daha genişti, ancak zamanla sadece kadın ve çocuklarla sınırlandırıldı. Önceleri onun yeri gökteki tanrının yanıydı. Umay, eril olduğu düşünülen en büyük tanrının yanındaki denge unsuru olan kutsal dişiyi temsil ediyordu. Yukarıdaki tanrının yeryüzündeki gölgesinin hükümdar olması gibi, hükümdarın karısı ve Umay arasında da bir benzerlik vardı:

"Umay gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tigin erlik adını buldu."[18]

Mitolojik figürler, zamana, coğrafi ve sosyal değişikliklere karşı koyamazlar. Her zaman ve her koşulda aynı şeyi ifade etmeleri, haklarında daima aynı hikâyelerin anlatılması beklenemez. Bu durum Umay için de geçerlidir. Günümüze ulaşan anlatılar Umay'ın çocuklarla ve kadınlarla ilgili bir tanrıça olduğunu göstermektedir, ancak yapılan araştırmalarda bu hikâyelere ek olarak öyle bilgiler elde edilmiştir ki Umay'ın bundan çok daha fazlası olduğu kesindir.

Buraya kadar Umay merak uyandırmış; yüce gönüllü, saf ve anaç olmasıyla sempati toplamış olabilir. Peki ya mitolojik figürlerin değişimi sürecinde Umay'ın ikiye bölündüğü ve temsil ettiklerinin tam tersine kötü bir ruha dönüştüğü söylenirse?

Evet, zaman içerisinde Umay'a karşıt bir figür doğmuş; yine kadın ve çocuklarla ilgilenen, ancak bu kez amacı onlara zarar vermek olan Albastı (ya da Alkarısı) ortaya çıkmıştır. Albastı çocukları hasta eder, doğumu zorlaştırır, yeni doğmuş bebeklerin ruhlarına musallat olur, lohusaların ciğerini yemek ister.

Umay'ın tam zıttı olan canavar Albastı'ya "Kara Umay" da denilir.

Çocukların ölümü de Kara Umay yüzündendi. Kara Umay gelip bir eve yerleşirse, bu eve şaman çağırılır; şaman evin içinde yaptığı büyüsel ritüellerle onu evden kovardı. Güney Sibirya bölgesi halklarından Hakaslar Kara Umay'dan kurtulmanın yolunu onu memnun etmekte bulmuşlardı. Kara Umay'ı temsilen bir kukla yapıp, bu kuklayı yedirip içirirlerdi; gözünü doyururlarsa onun kendilerini rahat bırakacağını düşünüyorlardı.

Bazen de kötü ruhu kandırmak gerekiyordu. Bu durumda bebeğin beşiğine bir kukla koyarlar, bebeği bir akrabasına yollarlardı. Kara Umay gelir ve kukla bebeğe musallat olurdu, ev sakinleri de bebek yerine bu kukla bebeği alıp gömerlerdi. Böylece kötü ruhtan da onun kötü enerjisinden de kurtulurlardı.[19]

Daha pek çok benzeri olan bu uygulamalar Müslüman Türklerde de devam etti. Ancak Umay'ın doğrudan koruyuculuğunun yerine iğne, bıçak, makas, tüfek gibi aletler kullanılmaya başlandı. Günümüzde yeni doğum yapmış kadınlar başlarına kırmızı kurdele bağlarlar. Bunun amacı, ateşli ve hummalı bir hastalık olan "al basması"ndan korunmaktır. Aynı şekilde lohusa kadınların yastığının altına ya da başucuna konulan (bıçak, makas, iğne vb.) demirden yapılmış nesnelerin koruma sağladığı düşünülür.

Devam eden bu uygulamaların mitolojik temeli Albastı'dan, Kara Umay'dan, Alkarısı'ndan korunmakta yatar.

Ayısıt

Yakut halkında Umay'ın yerini Ayısıt figürü alır, görevleri ise birebir aynıdır: Bebeklere can verir, çocukları ve hamile kadınları korur. Ayısıt aynı zamanda dişi hayvanların ve onların yavrularının koruyucusudur. O da Umay gibi beyazdır, saftır; saflığın evrensel sembollerinden kuğu ile özdeşleştirilir.

Ayısıt, bazen çoğul olarak da kullanılır ve bütün bu görevleri yerine getiren iyi ruhların tamamını ifade eder. Çocuk sahibi olmada sorun yaşayan kadınlar Ayısıtlara dualar ederler. Doğumu yaklaşan kadınların evinde Ayısıt'ın ziyareti için adeta hazırlık yapılır: Ev temizlenir, yemekler pişirilir, ev halkı doyurulur. Çünkü Ayısıt evi ziyarete geldiğinde her şey iyi ve herkes mutlu görünmelidir. Ayısıt bu evlerde üç gün kalır; üç günün sonunda evden ayrılır, onun ayrılmasıyla plasentanın gömülmesi töreni yapılır: Plasenta uygun bir yere gömülür, etrafına minik bir çadır kurulur ve yakılır. Dumanı tüten bu yapının etrafından kadınlar daire oluşturup alkış tutmaya ve ses çıkarmaya başlarlar. Herkes kahkaha atmak zorundadır; kim daha gür kahkaha atarsa onun daha çok çocuğu olacağı söylenir. "Doğum tanrısı hatun ye!" denilerek Ayısıt uğurlanır.[20]

ERLİK

Ülgen'in Düalist Kardeşi

Erlik, Türk mitolojisinde yeraltının hükümdarı ve kötülüğün temsilcisidir. Ülgen ile temsil edilen iyi ruhların karşısındaki kötü ruhların başıdır. Erlik, Ülgen'in düalist kardeşidir. İnsanların hastalanmalarına, ölmelerine sebep olan, onların başlarına felaketler getiren odur.

Hastalıkların sebeplerini metafiziksel boyutta arayan Türkler, salgın hastalıklardan ve ölümcül durumlardan Erlik'i sorumlu tutardı. Çünkü Erlik insanlardan kurban ister, istediği kurban verilmezse insanları öldürürdü. Sonra da öldürdüğü kişilerin ruhlarını alıp yeraltına kaçırır, kendine köle yapardı.

Bir yaratılış mitine göre, Kayra Han insanı yaratır; fakat insan açgözlüdür, tanrıyı kandırmaya çalışır. Bunun üzerine Kayra Han insanı "Sana bundan sonra Erlik, şeytan desinler!" diyerek lanetler.

Erlik figürü zaman içinde tek tanrılı dinlerdeki şeytana benzemeye başladı. Âdem ve Havva anlatısına benzer bir hikâyede insanı baştan çıkaran oydu. Kayra Han, her şeyi yaratıp Erlik'i sürdükten sonra yarattığı insan çifti Eci ve Töröngei'yi onlara özel bir bahçeye koydu ve gösterdiği tek bir ağaçtan meyve yememelerini söyledi. Elbette Erlik bir şekilde bu bahçeye sızdı ve insanı kandırdı. Bu olay sonunda Tanrı Erlik'i yerin altına, insanları da yeryüzüne yolladı.

Erlik'in mekânı olan yeraltı da katman katmandı. Her katmanda başka bir engel, başka bir aldatmaca vardı. Erlik bu katmanların yedinci ya da dokuzunda katında bulunan çamurdan sarayında yaşardı. Kızıl, kanlı yemeklerle beslenir, akciğer kanı içerdi. Yeraltının zehirli sularında küreksiz bir kara kayıkla gezer, yağız rahvan

kara bir ata ya da kel bir öküze binerdi.[21] Erlik'in mekânı ve yiyip içtikleri oldukça ürpertici ve insanlarda hoşnutsuzluk uyandıran ayrıntılarla bezeliydi.

İnsanlar hoşlanmadıkları bu kötü ruhun adını bile söylemekten kaçınırlardı. Onu "kara şey (neme)", "küstah", "edepsiz", "inatçı", "uyumsuz" gibi olumsuz sıfatlarla anarlardı. Ona hastalıklı, cılız hayvanları kurban ederlerdi, çünkü Erlik'in kendilerinden böylesi kurbanlar istediğine inanırlardı.

Altay bölgesinde yapılan araştırma ve gözlemlerde Erlik'e kurban adanırken ayin alanına özellikle Erlik'in sevmediği bitkiler konulduğu, kurbanların kesilip sergilendiği, kazıkların eğri büğrü olanlardan seçildiği, hatta bu alanın kuzeyde çöplerin ve leşlerin atıldığı bir mekân olduğu bulunmuştur. Bu, Erlik'in açgözlülüğünü azaltmak için uygulanan bir yöntemdi.

İnsanların Erlik'e böyle eylemlerle kafa tutmaya cesaret edip edemeyecekleri belirsizdir. Fakat Erlik'in kötü, pis ve karanlık olan her şeyden hoşlandığı düşünülürse, belki de insanlar bu yolla Erlik'i daha mutlu etmiş oluyorlardı.

Fiziksel olarak Erlik güçlü, atletik vücutlu bir ihtiyar olarak tasvir ediliyordu. Gözleri ve kaşları karaydı, saçları da siyah ve kıvırcıktı. Çatallı sakalı dizlerine kadar uzanıyordu ve bir yaban domuzunun dişlerine benziyordu; Erlik işte bu sakalının uçlarını kulağının arkasına atardı. Tokmağa benzeyen bir çeneye ve ağaç köklerine benzer boynuzlara sahipti.

Erlik ismi "güçlü, kuvvetli" anlamına gelir.

Ülgen gibi Erlik'in de kızları ile oğulları vardı. Kızlar şamanların yolculuklarında onları rahatsız eder, yollarını şaşırtmaya çalışır, onları yataklarına çağırırlardı. Eğer şaman bu kızlara kanarsa cezalandırılırdı. Fiziksel olarak çok da güzel olmayan bu kızlar bir şaman duasında şöyle anılıyorlardı:

"Topuğu yok elastiki vücutlular,
Şalvarsız çıplaklar,
Yapışkan kara yüzlüler
Siyah kıvırcık saçlılar,
Beş örgülü, tulumlu
Hayâsız maskaralar,
Yer yarığı gibi çatallı göğüslüler,
Tepe gibi tümsek memeliler,
Kıçlarını oynatıp
Memelerini sallayıp
Erlik'in dokuzu da aynı kara kızları."[22]

Erlik'in oğulları hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Erlik'in Pay Maatır, Karaş, Kerey Han, Şedey Kaan, Kömür Kaan, Yabaş Kaan ve Uçar Kaan adında yedi oğlu vardı. Başka bir rivayete göreyse yedi değil, dokuz oğlu vardı ve isimleri ilgi çekici tanımlamalarıyla şöyleydi: yılanlı, sert yapılı, koca vücutlu Karaş Han; taş bilekli Mattır Han; yedi otağlı Kerey Han; Kömür Han; değirmen taşlarını yutan Padış Han; taşkın gölü dalgalandıran Şınay Han; aygır yeleli Yabaş Han; Kerey Han; Erlik atadan ayrılan kızarır kanı yok, ölecek canı yok Temir Han.

Burada şaşırtıcı olan, oldukça nahoş bir tanımlama yapılan Erlik'in tersine oğullarının bu şekilde tasvir edilmemiş olmasıdır. Bu oğullar babalarının aksine, insanların verdiği ve ne kadar güçlü olduklarını ifade eden lakaplar taşıyorlardı. Bunun sebebi Şamanist sistemde bu oğulların her birinin bir işlevinin olmasıydı: Kötü ruhların tamamen kontrolden çıkmasını engelliyorlar ve bir nevi muhafız görevi görüyorlardı. Bu yüzden onlara verilen isimler babalarının sıfatları gibi kötü, olumsuz değildi; aksine güçlerini vurgulayan isimlerdi.

Yeraltı kontrol altında tutulması gereken bir yerdi ve sorun da yalnızca Erlik'le uğraşmak değildi. Yeraltı ondan başka bir sürü kötü ruhla doluydu. Bu ruhlar o kadar saldırgan ve geçimsizdiler ki kendi aralarında bile savaşırlardı. Açgözlülerdi, yeryüzüne

çıkıp insanların ruhlarını yemek için sabırsızlanırlardı. Taşkınlıkları bazen Erlik'i bile rahatsız ederdi, çünkü onun payını da yerler ya da olması gerekenden çok daha fazlasını almak isterlerdi.

Yeraltının hâkimi olarak Erlik'in böyle durumlarda yeraltı ile yeryüzü arasındaki dengeyi sağlamak için bir şeyler yapması beklenirdi. O da oğullarını bu iki dünya arasındaki kapılara gönderir, böylece kötü ruhların kontrolsüz bir şekilde dışarıya çıkmalarını engellerdi. Eğer bir ruh kaçmaya kalkarsa, Erlik'in güçlü oğulları onları yakalayıp cezalandırılacakları yere götürürdü. Aslında bu oğullar bir bakıma insanları korurdu; dolayısıyla şamanların ve halkın onları babaları kadar kötü anması için bir sebep yoktu.

DİĞER KUTSAL VARLIKLAR

Kutsal Dişinin Farklı Yüzleri

Yukarıda bahsedilen kutsal varlıkların dışında kaynaklarda yer alan, alan çalışmalarında derlenen materyallerde adı geçen başka kutsal varlıklar da vardır.

Dişil kutsal varlıklar, Türk mitolojisinde en çok ilgi çeken konulardan biridir. Eski Türk inanç sisteminde pek çok dişil gücün bulunması, yaratılışı bir dişil gücün başlatması ve doğa koruyucularının dişil olduğunun düşünülmesi önemli ve Türk mitolojisini özel kılan noktalardır. Örneğin, yaratılış mitinde Ak Ene'nin adı, Ülgen'e yaratma ilhamını veren ilah olarak geçiyordu. Yani Ak Ene evrenin bilgisine sahipti, yaratımı başlatan dişil güçtü; sonra ise ortadan kaybolmuştu.

Fakat bu ilksel dişil enerji, ardından gelen diğer dişil mitolojik varlıklara sirayet etti. Umay ve dişi olduğu düşünülen diğer koruyucu doğa ruhları (iyeleri) da bu ilk varlığın birer parçasıydılar. Bütün bunlara uygun olarak, anlatılarda Ana Maygıl adlı kutsal bir ruha yer veriliyordu. Bu dişil ruhun ulusun koruyucusu olduğu söyleniyordu. Tıpkı diğer dişil ruhlar gibi Ana Maygıl da bir bölgeyi koruma görevini üstlenmişti.

Söz konusu çocukların korunması ve hamilelik olduğunda, karşımıza Umay'dan başka tanrıçalar da çıkar. Örneğin, Teleütlerde Enem Yayuçı adlı, kırmızı kurt şeklinde hamile kadınların rahmine girerek doğmayı bekleyen bebeğe ömür ve talih biçen, gökte yaşayan bir ruh vardı. Benzer bir görev de Yakutlar arasında Kübey Hatun adlı doğum tanrıçasına verilmişti. Kübey Hatun hem insanların hem de hayvanların korunması ve çoğalmasından sorumluydu. Bir ağacın içinde yaşadığı söyleniyordu.[23] Türklerin kökeniyle ilgili Er Sogotoh anlatısında, Er Sogotoh'un akıl danıştığı, akıttığı sütüyle can veren, sonsuzluk damlatan ağacın içinden vücudunu beline kadar çıkaran dişi figür de bu tanrıça ya da onun bir versiyonuydu.

Türklerin inanç sistemindeki kutsal varlıkların en üstüne yüce bir tanrı atama fikri Yakutlarda da tekrarlanmıştı. Burada yaratıcı tanrı Ürüng Ayıı Toyon'du. İyi ruhların başıydı ve göğün en tepesinde yaşardı. Evreni, yeryüzünü ve insanları yaratan, toprağın bereketini veren, hayvanların çoğalmasını sağlayan oydu. Kısacası, bazı halklarda Kayra Han bazılarındaysa Ülgen gibi Ürüng Ayıı Toyon da tıkır tıkır işleyen bir sistemin kurucusuydu.

Yakutlar, Ürüng Ayıı Toyon'a canlı kurban verirlerdi. Hayvanları serbest bırakırlardı; serbestçe dolaşan bu hayvanlar asla yenmez, sütleri içilmez, herhangi bir işte kullanılamazlardı. Daha eski bir inanışa göreyse, tanrının doğu tarafında oturduğuna inanan halk, bu kurban hayvan sürülerini doğuya sürerdi.[24]

Ülgen'in başlangıçtaki tanrı olmadığına, başka bir güç tarafından sonradan yaratıldığına inanılan bölgelerde Ülgen'in iki tane kardeşi olduğundan bahsedilirdi. Bunlar Kızagan Tengere ve Mergen Tengere'ydi. Bu inanış biçiminde birincil tanrı olan Kayra Han, Ülgen ile birlikte Kızagan Tengere ve Mergen Tengere'yi yaratmıştı. Mergen aklı, bilgeliği sembolize ederken Kızagan da savaşçılığı, gücü ve öfkeyi temsil ediyordu. Altay'daki şaman şarkıları Kızagan'ın kırmızı koşumlu kırmızı bir ata bindiğini, kırmızı bir asa tuttuğunu söylüyordu.[25] Kayra Han'ın konumuna Ülgen'i getirildiği bir durumda ise onlar Ülgen'in emrindeki iyi ruhlar olarak tanımlanıyordu.

Türk mitolojisi panteonu incelenirken, aslında Türk mitolojisi alanında çalışan araştırmacıların zorlu bir görev üstlendiği görülür. Araştırılacak zaman aralığı ve coğrafya çok geniştir; eldeki verileri sentezlemek de bir o kadar zorlayıcıdır. Ancak bütün bu zorluklara rağmen, yerli ve yabancı pek çok önemli ismin katkısıyla bugün bir Türk mitolojisi sisteminden bahsedebiliyoruz. Henüz fikir birliğine varılamamış noktaların hem araştırmacılar hem de okurlar için itici bir güç, bir zenginlik olduğu düşünülebilir: okunmak, dinlenmek ve keşfedilmek için bekleyen bir dolu kutsal hikâye…

BÖLÜM 5

KÜLTLER

Dini inanç sistemlerinde tanrı ve tanrıçalar dışında kutsallaştırılmış birtakım yerler, cisimler, hayvanlar vardır. Yaygınlaşmış, kitlelerce kabul edilmiş, etrafında ritüeller gelişmiş bu kutsallar en genel olarak "kült" kavramının şemsiyesi altına konulabilir. Kültler, maddi ve manevi pek çok sebebin bir araya gelmesiyle oluşur, kutsal bir kökene bağlanıp tapınılmaya değer bulunur. Onlar için geliştirilmiş bu ritüellere anlatılar eşlik eder.

Türk inanç sisteminde, doğa unsurlarına değinmeden kültlerden bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla, her şeyin bir ruhu olduğuna ve bir bütün içinde yaşadığına inanılan Şamanist dünya görüşünde doğanın unsurları elbette kutsalların başında gelecektir. Fakat kutsallar için kullanılan "kült" kelimesinin "tapınma" anlamına gelmesi, Türklerin bunlara taptığı anlamına gelmiyordu. Halk, bu unsurları kutsal olarak görüyordu; bu kültlerle bağlantılı olarak oluşturdukları kendilerine has yöntemleri vardı. Kutsal olarak gördükleri bu unsurlara saygı duyuyor, onların gazaplarından korkuyor, onlara birer canlı varlık gibi muamele edip memnun etmeye çalışıyorlardı. Karşılıklı, sınırları belli olan bir iletişim haliydi bu. Elbette insanların bu kadar yakın bir iletişimde olduğu bu varlıklarla ilgili paylaşacak birçok tecrübesi, anlatacak çokça hikâyesi vardı.

YER-SU

Yeryüzünün On Yedi Hanı

Yer-Su, yeryüzünün sahibi (veya sahipleri), koruyucusudur (veya koruyucuları). Kelimelerin çoğul hallerinin nereden çıktığını merak edecek olursanız; bu durum, Yer-Su üzerine birbirinden farklı görüşleri ifade ediyor. Türk mitolojisinde Yer-Su isminin yeryüzü tanrısı olan özel bir tanrıyı ifade ettiğini düşünenler de vardır, bu ismin yeryüzündeki koruyucu ruhların tamamını ifade ettiğini düşünenler de.

Bazı araştırmacılar Yer-Su isminin bir yeryüzü tanrısını ifade ettiğini söyler. O, tıpkı gökteki Ülgen gibi kendi başına bir varlıktır. *Göktürk Kitabeleri*'nde geçen üç kutsal isimden biridir. Öyleyse Gök Tanrı ve Umay nasıl bir varlıksa Yer-Su'nun da öyle olduğu söylenebilir. Doğanın koruyucu ruhları da bu münferit tanrıdan başka bir inanç kolu olarak incelenmelidir. Diğer yandan Yer-Su'nun tek bir bütünün, büyük bir doğa algısının ismi olduğu görüşü de vardır. Yani doğadaki dağ, taş, ağaç, ateş gibi yeryüzü unsurlarının koruyucuları ile nehir, göl, kaynak gibi su unsurlarının koruyucularının tamamı Yer-Su'dur. Aslında bu koruyucular, daha büyük bir bütünden ayrılmış birer parçadır. Buna "Yer Ana, Mitolojik Ana" gibi isimler verilmiştir. Dolayısıyla burada tek bir tanrıdan değil, bir yer-su koruyucuları sisteminden bahsedilmektedir.[1] Bu bölümde her iki görüşün de varlığından şüphe duymadığı yer-su ruhlarını inceleyeceğiz.

Türk mitolojik sisteminde insanın yaşadığı yer olan orta katman, yani yeryüzü yalnız bırakılmamıştır. Sadece insanları değil, yeryüzündeki tüm canlıları gözeten koruyucular vardır. Bunlar gök katmanına ait değildir, yeryüzündeki kutsal güçlerdir. Bu güçler, insanlarla sıkı bir iletişim içindedir. "Sahip" ya da "koruyucu" anlamına gelen *iye*, *ezi* kelimeleriyle tamlama oluşturacak şekilde isimlendirilirler: dağ ezi, orman iyesi vb. Ancak bazen, örneğin Wilhelm Radloff'un derlemelerinde, bu güçlerin tıpkı birer tanrı

gibi görüldüğü, isimlendirildiği görülür. Bu derlemelere göre[2] yeryüzünde tam on yedi han (sahip, koruyucu kutsal ruh) vardır.

Bu hanların en güçlüsü Yo (Yö) Kan'dı. Yo Kan, dünyanın merkezinde bulunan ve en yükseğe uzanan çam ağacının dibinde otururdu. Bu ağacın ucu da, Yo Kan'ın ne kadar önemli bir varlık olduğunu gösterir biçimde Ülgen'in evine kadar uzanırdı.

Yakutlarda Yo Kan yerine onun özelliklerine sahip Aan Alahçın Hotun adlı bir ruh vardı. Aan Alahçın Hotun dünyanın en büyük ruhuydu. İnsanları, hayvanları ve tüm doğayı korumakla görevliydi; insanların doğaya zarar verdiğini görünce çok üzülür ve ağlardı.[3]

Yeryüzünün on yedi hanından diğer ikisi olan, Yo Kan'ın iki oğlu Sö ve Temir Kan da insanların kendilerine sundukları adakları kabul ederdi. Dördüncü han denizlerin ve yeryüzündeki suların hâkimi Talay Kan; beşincisi Adam Kan; altıncısı Abakan Nehri'nin koruyucusu ve yağmurlardan sorumlu olduğuna inanılan Abakan Kan; yedincisi Altay halkının koruyucusu Altay Kan; sekizinci han Kemçik ve Yenisey nehirlerinin sahibi Kırgıs Han'dı. Diğer hanların ise Yabaş Han, Edar Han, Yabır Kan, Kayra Kan, Puysan Kan, Parbi Kan, Mansar Kan, Pırçu Kan ve Oktu Kan'dı.

Şamanist düşünüş biçimine sahip Altay halkı bulundukları bölgelerde hayatlarını etkileyen, önemli mekânları kutsuyor, buralara bir isim veriyor ve kişileştiriyordu. Ünlü Türkolog Abdülkadir İnan'ın da belirttiği gibi, "bir Şamanist'in dağlardan ve ırmaklardan bahsettiğini dinlerken bunun gözle görülen dağlardan ve sulardan mı yoksa bu coğrafi isimleri taşıyan insan oğullarından mı bahsettiğini fark etmek güçtü".[4]

KUTSAL DAĞ VE TAŞ

Ona Saygılarını Yitirmedikçe Tengri Onları Hiç Yalnız Bırakmayacaktı

Heybeti, göklere yakınlığı ve gizemiyle insanlarda aşkınlık hissi uyandıran dağ, Türk kültüründe de bu güçlü imajını korudu, hatta üzerine farklı bağlamların eklenmesiyle kutsalın ta kendisi haline geldi. Dağ, Türkler için pek çok anlam ifade ediyordu: Dağ ana baba gibiydi. Türk milletini *Ergenekon Destanı*'ndaki gibi koruyup saklamıştı, Türk'ün tarihini değiştirecek kahramanı alıp büyütmüştü. Bu yüzden doğrudan soyun korunmasıyla beraber anılıyordu. Dağlar ataların ruhlarının mekânıydı. Her daim güven hissi verirdi.

Dağların isimleri de atalar ve dağlar arasındaki ilişkiyi hatırlatacak şekilde konmuştur. Orta Asya'daki dağların isimleri "mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan" anlamlarına gelen sıfatlarla kurulmuştur. Han Tanrı, Buztağ-ata, Othon-Tengere, Kayrakan, Kuttağ gibi dağ isimleri buna örnektir.

Bütün Türk halklarının saygı duyduğu ve onlar için daha derin bir anlam ifade eden dağlar Ötüken ve Altay'dı. Ötüken Dağı ve onun ormanı Ötüken Yış, Türkler için merkezdi. Buraya sahip olmak, Türk devletinin ve hükümdarının göreviydi. Ancak burayı ele geçirmekle devlet tamamlanabilirdi. Ötüken, bozkırlı Türklerin vatanıydı, hatta ona "Ötügen Ana" diye seslendikleri de oluyordu.

Türklerin ilk vatanı olduğu işaret edilen Altay Dağları da hem kelime anlamı hem de metaforik olarak Türklerin altın dağıydı. Değerliydi ve madenler bakımından zengindi. O kadar uluydu ki tanrılara erişebiliyordu. Bilinmeyen bir zamandan beri şamanların dualarında atalar tarafından takdis ediliyordu:

"Ey mukaddes ve geniş Altay'ın yargı (hüküm) yeri! Durmadan kısmet veren Altay! Bizi yıpratmamak için hüküm veren Altay! Saçları ağarmış ihtiyarlarımıza istirahat sağlayan Altay! Yer ve denizler yaratıldığı zaman ata babalarımızın takdis ettiği ve taptığı Altay!"[5]

Atalar öldüğünde onların ruhlarının mekânı yine dağlardı. Dört unsurla yaratılış efsanesinden hatırladığımız üzere, dağdaki bir mağarada ilahi birleşmeyle Ay Ana ve Ay Ata dünyaya gelmişti. Yılın belirli dönemlerinde insanlar buraya çıkıp mağaranın girişini çiçeklerle bezer, atalarına şükranlarını sunarlardı.

Ata mağaraları Büyük Hunlar ve Göktürklerde de vardı. Çin kaynaklarında da Türkler için kutsal olan mağaralardan bahsedilir: Buralara hükümdar önderliğinde ziyaretler düzenlenir, kurbanlar kesilir, etrafına kayın ağaçları dikilirdi.

Kutsal hikâyelerden sonra oluşan destan ve halk hikâyelerinde kahraman silahlarını, atını, zırhını bir mağaranın içinde bulur. Bu silahlar genellikle kendisinden önceki kahraman atalarından kalma silahlardır. İslami dönem metinlerinde de bu motif tekrar edilir. Bu kez bu aletler Ali'den, Hamza'dan, Battal Gazi'den kalmadır.

Dağ her zaman Türkleri koruyup kollar. Yerine demir gibi çakılmış, yardıma hazır bir halde öylece beklemektedir. Kutsal dağa yapılan saygısızlığın sonu ise felakettir. Bu durum bir rivayette[6] şöyle anlatılır:

Gökten bir ışığın iki ağacın arasına inmesiyle oluşmuş, yeşimden bir kaya vardı. Türkler bu kayayı ve bulunduğu dağı kutsal kabul ederdi. Kayayı güçlerinin kaynağı sayıyorlardı. Nesiller sonra Yulun Tigin adlı bir hükümdar başa geçti. Yulun Tigin, oğlunu Çinli bir prensesle evlendirdi. Bu Çinli prenses yanında bir elçiyle Türk topraklarına geldi; bu elçi seyahati sırasında kutlu dağın

hikmetini ve Türklerin gücünün bu kayadan geldiğini öğrenmişti. Yulun Tigin'e Çinli hükümdarın onlara en değerlisini, yani kızını verdiğini, Türklerin de Çinli hükümdara değerli bir hediye sunması gerektiğini söyledi. Hediye olarak da kutlu kayayı istedi. Yulun Tigin kayanın önemini unutmuş olacak ki onu değersiz addedip Çinlilere vermeyi kabul etti.

Böylece kayanın etrafında ateş yaktılar, üzerine sirke döktüler ve nihayetinde kayayı parçalayıp Çin'e götürdüler. Oradan da bu büyülü kayanın parçaları dünyanın her yerine yayıldı. Taşın götürüldüğü yerler bereketlendi. Türk yurdu içinse işler tersine işlemeye başladı; bolluk, bereket gitti, etraf sarardı, gökyüzünün rengi bile değişti. Irmaklar kurudu, salgın hastalıklar çoğaldı. En sonunda dağ, taş, hayvanlar, yani tüm yer-su, hatta bebekler bile "Göç! Göç!" diye haykırmaya başladı. Türkler yaşadıkları yerden göç etmeye mecbur kaldılar. Yer-suların "Göç!" haykırışları ne zaman duyulmaz oldu, Türkler orada yurt tuttular. Yeni yurtları Turfan bölgesiydi.

"Yada taşı" Türklere tanrısal bir şekilde ulaşan bir başka taştı. Bu büyülü taş tanrının Türklere armağanıydı ve hükümdarlar, kamlar tarafından kullanılabiliyordu. Taşın özelliği, tabiat olaylarına hükmedebilmesiydi.

Bir anlatıya göre, yada taşı Nuh Tufanı'ndan sonra Türklerin eline geçmişti. Nuh'un Gemisi Cudi Dağı'na oturduktan sonra, Nuh büyük oğlu Yafes'e "Cide" ya da "Yede" taşı denilen bir taş verdi ve onu doğuya yolladı. Yani yada taşı insanlığın ikinci başlangıcından bu yana Türklerin mirasıydı.[7]

"Yatlamak" sihir yaptırmak, "yat" kehanet, "yadacı" ve "yedeci" de büyücü anlamına gelir.

Yada taşıyla ilgili en eski bilgiler Çin kaynaklarından gelmektedir. Tang Hanedanı tarihine göre, dişi bir kurttan türemiş Nişibu adlı biri tabiata hükmedebiliyor, yağmur yağdırıp fırtına çıkarabi-

liyordu. Nişibu'nun iki tane de eşi vardı; biri yaz ruhunun, diğeri de kış ruhunun kızıydı.

Başka bir Çin kaynağında, Hunlar idaresinde yaşayan bir halkın kâhinlerinin büyülü bir taşa sahip olduğundan ve hava olaylarını kontrol eden kâhinlerden bahsedilir. Anlatıya göre bu taş orduları yok edebilecek güçteydi. Türkler de bu taş aracılığıyla düşmanların üzerine yağmurlar, seller ve fırtınalar göndererek onları alt ediyorlardı.[8]

Türk halkları, dağların ve onunla birlikte gördükleri kayalarla taşların kendilerini desteklemek, talihlerini artırmak için başlangıçtan beri orada olduğuna dair hikâyeler anlattılar. Çünkü onlar sayesinde atalarının güçlerini arkalarında hissediyorlar, tanrılarıyla iletişimi sürdürebiliyorlardı. Dağa, taşa saygılarını yitirmedikleri sürece de bu böyle sürüp gidecekti.

ORMAN VE AV

Ormanın Ruhunun Avcılarla Alışverişi

Türk halklarının saygı çerçevesinde alışveriş içinde olduğu bir başka koruyucu, ormanın koruyucusuydu. Ormanın fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel etkilerine doğrudan maruz kalan halklar bu ruh ile daha sıkı ilişkiler kurmuştu. Özellikle kuzey halkları ormana bağlı bir yaşam sürüyorlardı ve başlıca geçim kaynakları avcılıktı; dolayısıyla orman ruhuyla iyi geçinmeleri bir zorunluluktu.

Orman, dağ, ağaç ve avcılık kültleri birbiriyle doğrudan ilgili kültlerdi. Özellikle kuzeyli halklardan Altaylar, Hakaslar, Şorlar ve Tuvalar için bu unsurlar çok önemliydi. Çünkü yaşadıkları yerler dağlar, ormanlar; geçim kaynakları ormanın onlara verdikleri ve özellikle de avcılıktı. Bu yüzden orman iyesini her zaman, bilhassa ava çıkacakları zaman memnun etmeye çalıştılar. Orman iyesi Bay Bayanay masallar, destanlar dinlemeye, insanların ona hikâyeler anlatmasına bayılırdı. Avcılar ava giderken yanlarında bir de anlatıcı götürürlerdi ki Bay Bayanay'ı mutlu edebilsinler ve karşılığında bolca av alabilsinler.

"Bay" bir saygı ifadesiydi ve anlatılarda sıklıkla kullanılırdı: Bay Ülgen, Bay Bayanay, Bay Kayın, Bay Terek...

Orman iyesi aynı zamanda çok da seçiciydi, öyle herkesin kendisine masal anlatmasını istemezdi. Anlatacak özel kişiyi önceden bilir, ona şamanik özellikler aktarırdı. Anlatıcı olacağını bazen seçtiği kişinin rüyasına girerek, bazen de sezgisel yollarla iletirdi. Hatta bu rüyalarda anlatıcı adayına dinlemek istediği destanları bile öğretirdi.

Kuzeyli halklar için orman, dağ ve av elbette birbirlerinden ayrı düşünülemezdi. Bazı kaynaklarda orman ruhunun av ile ilişki-

sinin bir benzerinin dağ ruhuyla da kurulduğu söylenir. Fakat bu anlatılarda avcıyla av konusunda pazarlık eden bir dağ ruhudur ve kadın olarak tasavvur edilmiştir. Bu dişi ruh av hayvanlarının anası, sarı saçlı ve iri göğüslü bir kadındı. Avcılarla evlenir ve evlendiklerine bolca av verirdi. Peki onunla evlenmek istemeyenlere ne yapardı dersiniz? Onları delirterek cezalandırırdı.[9]

DÜNYANIN MERKEZİ AĞAÇ

Hayat Ağacı Bay Terek ve Yansımaları

Hayat ağacı Bay Terek, dünyanın merkezinde olduğuna inanılan kutsal ağaçtı. Katmanları birleştiriyordu; adeta göğü tutan, yeri sabitleyen bir kaide görevi görüyordu. Dünyaları taşıyabildiğine göre çok güçlü olduğu düşünülüyordu. Sıfatlarından biri "demir"-di, bu yüzden "Temir Terek" olarak da anılırdı.

Hayat ağacı dünyaları sabit tutmak dışında, insanlara hem yaşamı hem de ölümü hatırlatıyordu. Dalları göklere uzanıyor, göklerden yaşamı getiriyordu. Aynı zamanda kökleriyle yeraltının karanlık derinliklerine uzanıyor, ölümle bağlantı kuruyordu.

Hayat ağacının dalları gümüşten, yaprakları altındandı. Gövdesinden hayat veren, canlandıran sarı renkte bir sıvı akardı. Tepesinde ise çift başlı bir kartal otururdu.

Ağaç, Türklerin en eski kutsallarından biriydi. Yaratılış anlatılarının en eskisinin ağaçla ilgili olduğu düşünülüyordu. İlk kişi Erlik'in ihanetinden sonra yeniden insan yaratmaya karar verdiğinde, tanrı bir ağaca başvurdu ve ağacın dokuz dalından insanı yarattı. Böylece insan, tanrının emriyle ve ağaç vasıtasıyla var oldu. İnsan bu kadim bağlantıyı nasıl unutabilirdi?

Hayat ağacı neredeydi? Fiziksel bir karşılığı var mıydı? Elbette bu ağaç da inanış sistemleri içindeki pek çok unsur gibi öte bir dünyada var olduğu kabul edilen soyut bir varlıktı. En azından insanın ulaşamayacağı bir yerde olduğuna inanılıyordu. Diğer katmanlarda yaşayan tanrılar, onların kutsal mekânları, altın dağ, Ülgen'in kapısında bekleyen bekçiler, Kutup Yıldızı'na bağlanmış atlar... İşte hayat ağacı insanın erişemeyeceği, ancak hayal edebileceği bu resmin bir parçasıydı. Onu yalnızca şamanlar ve hükümdarlar görebilirdi. Bir de bazı özel insanlar belki rüyalarında görebilirdi.

Peki hayat ağacını göremeyen sıradan insanlar ne yapıyordu? Onlar da bu kutsal ağacın dünyadaki yansımalarına ehemmiyet veriyorlardı. Etraflarında gördükleri ulu ağaçlar onlara kendi inançlarında ve zihinlerinde yer etmiş o kutsal ağacı hatırlatıyordu. Bu yüzden bütün ağaçlara, ama özellikle de bazılarına çok saygı duyuyorlardı. Çünkü hayat ağacının gücünü simgesel olarak bu ulu ağaçlara aktarmışlardı. Ağaçların etrafında kurban kesiyorlar, dualar ediyorlar, dallarına dileklerini yazıp asıyorlardı; kadınlar dallara renkli kumaşlar, yazmalar bağlıyor ve ağaçlardan çocuk istiyorlardı. Hayat ağacının yeryüzündeki bu yansımalarından beklentileri vardı. Çünkü biliyorlardı, ağaç insanın ulaşamadığı âlemlere hem kökleriyle hem dallarıyla ulaşabilirdi, metafiziksel bir gücü vardı ve en önemlisi, ağaçlar başlangıçtan beri oradaydı.

Zaman, coğrafya veya dinleri değişse de Türkler etraflarında hep hayat ağacını andıran bir ağaç buldular. Yerleştikleri yerlerde muhakkak bir tepede ya da yalnız başına dimdik duran ve diğerlerinden daha ulu, daha farklı görünen bir ağaç keşfettiler: Tarlada gölgesinde dinlenilen bir ceviz ağacı, rüzgârla birlikte sallanan ve çıkardığı uğultuyla insanlara adeta bir şeyler söylemeye çalışan bir kavak, insanların meyvelerinden şifa umduğu bir ardıç, heybeti ve uzun ömrüyle senelerdir aynı yerde olduğu bilinen bir çınar; ağaç, insanlarda daima ululuk ve saygı hissi oluşturuyordu. Öyle ki, insanlar mezarlıklara özellikle ölümü ve yaşamı sembolize eden ağaçlar dikiyorlardı. Sevdiklerinin bir ağacın gölgesinde güvenle uyumalarını sağlamaya çalışıyorlardı.

Türkler bulundukları yerlere ve kültürel miraslarına uygun olarak etraflarındaki pek çok ağaca kutsiyet atfettiler. Zaman içinde kutsal ağaç Bay Terek'in mirasını orta dünyadaki farklı ağaç türleri devraldı. Kayın, çam, ardıç ve kavak bu ağaçlardan bazılarıydı.

Kutsal Kayın Ağacı

Türk mitolojik sisteminde "ağaç" denilince akla ilk gelen kayındı. Dini ritüellerin vazgeçilmezi, tanrıların armağanı, saygıdeğer Bay Kayın... Onu saygı ve samimiyetle anıyorlardı:

"Altın yapraklı mübarek kayın/Sekiz gölgeli mukaddes kayın/
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın."[10]

Kayın ağacının ismi bazı anlatılarda "kadın" olarak da geçer. Bu yüzden "kayın" kelimesinin kökeninin "kadın" olduğu düşünülmektedir.[11]

Ülgen insanları yaratırken, Umay Ana'yla birlikte kayınları da gökten yeryüzüne göndermişti. Kayının gökle olan bu bağlantısı işlevsel olarak hep kullanıldı. Örneğin, şamanların ritüellerinde, mümkünse insanların pek yolunun düşmediği yerlerden kayın ağacı dalları bulunmalıydı; kurban ritüeli için en uygun ortam yine insanlardan biraz uzaktaki bir ağaçlık alandı; şamanların davullarının çember kısmı kayın ağacından yapılırdı ve davulun üzerinde bir kayın ağacı resmi bulunurdu; tanrı adına verilen kurbanların ya da kemiklerinin kayın ağacına asıldığı olurdu. Yani kayın ağacı, dünyalar arası geçiş için bir köprüydü. Onun bulunduğu ortamda görünmez bir kapı açılıyor ve şamanlar için seyahati mümkün kılıyordu.

Özellikle Ülgen'in kurbanları kayın ormanında kesilmeliydi. Bunun için bir çadır kuruluyor ve tam ortasına bir kayın yerleştiriliyordu. Daha sonra şaman kayının gövdesine göğe çıkış basamaklarını (*puudak*) temsil eden dokuz adet oyuk açıyordu. Ardından hayvan kurban ediliyor, pişiriliyor ve yine kayınların üzerine konuyordu. Kurbanın kabul olması için şaman şu duayı söylüyordu:

"Ayın temiz ışığında,
Güneşin parlak ışığında,
Eski yılı geçince,
Yeni yılı gelince,
Onun yılı değişince,
Sonbaharda her şey ala olunca
Kamışın başı geçince,

Tabak dolusu için,
Yemek kokusu için,
Kayra Kan sana bunu sunarım."[12]

Verbitskiy'nin derlemelerinden birinde oldukça şaşırtıcı bir anlatı[13] yer almaktadır. Bu anlatıya göre, Türklerin yaşadıkları bölgelerde onlardan önce yaşayan ve şimdiki Finlerin atası olan Çudlar yaşamaktaydı. Birden bu bölgede kayın ağaçları belirmeye başladı. Çudlar bu olay karşısında hayretler içinde kaldılar, bunu ilahi bir işaret olduğunu düşündüler. Kendilerini öldürmek için adeta bir düzenek hazırladılar; taşlardan, kayalardan bir çadır yaptılar, bir direkle de bu çadırı desteklediler. Ardından üzeri taşla dolu çadırın altına girip direği kestiler, taşların altında kalarak kendilerini öldürdüler. Onlardan geriye taşların oluşturduğu tümsekler kaldı. Daha sonra buraya yerleşen Altay halkı, bu tümseklerin yok olmuş ya da bölgeyi terk etmiş halkın mezarları olduğunu bilirdi.

Kayın ağacıyla Türkler arasında gelişen bu manevi bağın maddi temelleri de elbette anlatılmalıdır. Türklerin yaşadığı bölgelerde en yaygın şekilde yetişen ağaçlardan biri kayındı. Adını sürekli andığımız ve Orta Asya'ya yaptığı gezilerde gördüklerini ayrıntılı şekilde not tutmuş olan Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan* (1884) adlı eserinde kayın ağaçları ve onların oluşturduğu manzaradan sıklıkla söz eder:

"Katunya yönünde muhteşem bir manzara ile karşılaştık. Geniş nehir, beyazımsı suyu ile taze yeşil çayırlıklar içerisinden akıyor, sahillerinde ara sıra gümüş şerit gibi küçük kollarla bölünen türlü türlü söğüt korulukları ve kayın ormanları sıralanıyordu; ufukta, koyu mavi bulut gibi güneye doğru sıra sıra yükselen Altay Dağları gözüküyordu."[14]

Bulundukları bu yerdeki ağaç Türklere pek çok konuda yardımcı olmuştu. Kayın ağacının kabuğu bütün bir şekilde çıkarılabiliyordu; bu da ilkel zamanlardan bu yana insana doğal bir

barınak kaynağı olmuştu. İşlenip başka işlevsel aletlere dönüşebiliyordu. Dalları da bir o kadar esnekti. Esnek kısmından yay, dalsız budaklarından ok yapılıyordu. Kayın ağacının gövdesi de mucizeviydi: Çizildiğinde bu küçük yarıktan tıpkı anne sütü gibi besleyici bir süt akıyordu. Bu süt hem besliyor hem tedavi ediyordu.[15] Kayın ağacı Türklerin hatta ilk insanın ortaya çıkışından beri etraflarındaydı. Elbette onu doğumlarından beri yanında gördükleri, kendilerini besleyip koruyan bir anaya benzeteceklerdi.

Çam, Ardıç, Kavak ve Diğerleri

Kayın ağacının yanında Türkler başka ağaçları da önemli görüyordu. Hepsinin farklı bir hikâyesi, farklı bir kutsiyeti vardı.

Örneğin, ardıç ağacının meyvelerinden şifa buluyorlardı; ya da kavak o kadar yükseğe uzanıyordu ki onun bu hali bulunduğu bölgeye iyiliklerin geleceğinin işaretiydi. Göklere uzanan kutsal ağacın çam olduğu düşüncesi da oldukça yaygındı. Ülgen'e uzandığı söylenen o ağaç, yaz kış yeşil kalması ve büyümeye devam etmesiyle olsa olsa çam ağacı olurdu. Tıpkı kayın gibi çam ağacının da ezelden beri var olduğuna dair söylenceler vardı. Tanrı kızılçam denilen türü erkeğin, fıstık çamı denilen türü de kadının temsilcisi olarak yaratmıştı.[16]

Batı kültüründe Noel ile özdeşleşen çam ağacının Türk mitolojisinde de bir karşılığı vardır. Ünlü Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ, çam ağacı süsleme geleneğinin Türklerden Avrupa'ya geçtiği savını dile getirmiştir.[17]

Türklerin ağaçlarla olan ilişkisi aslında şunu gösteriyordu: Mitolojik bakış açına sahip insanlar doğayı modern insan gibi, yani bizim gibi algılamıyorlardı. Doğanın bir parçası olmaya günümüz insanından çok daha yakınlardı. Parçası olduklarını hissettikleri bu sistemin diğer bileşenleriyle ilişki kurmayı da önemsiyorlardı. Onlara saygı gösteriyor, zarar vermiyor, onların

ruhları olan varlıklar olduklarını kabul ediyorlardı. Aynı zamanda da onlardan yararlanıyorlardı: Barınak yapıyorlar, meyvelerinden, kabuklarından, yapraklarından şifa buluyorlardı; ilaç yapıyorlardı, besleniyorlardı. Ancak bu faydanın sınırını biliyorlardı, doğada yararlandıkları her unsur için teşekkür etmeyi ihmal etmiyorlardı.

Zaman geçtikçe, coğrafya ve iklim değiştikçe kutsallığından emin olunan ağaç türleri de değişti. Kuzeyde iğne yapraklı ağaçların kutsal hikâyeleri anlatılmaya başlandı. Daha farklı iklimlere yerleşenler buralarda daha geniş yapraklı, enine boyuna büyük, hatta meyveleri olan ağaçlar gördüler. Bazen öyle bir yerde yerleştiler ki hiç ağaç yetişmiyordu. Fakat burada da bir tepede yetişmeyi, kendine yer edinmeyi başarmış tek bir ağaç bulup ona kıymet verdiler. Bu tek bir ağacın yalnız başına büyümesi saygılarını hak ediyordu, üstelik bu bir mesaj olmalıydı. Bu sebepledir ki, onlara kadim bilgiyi hatırlatan bu canlının nereden gelmiş olabileceğine, nasıl özelliklere ve güçlere sahip olabileceğine dair açıklamaların sonu hiç gelmedi.

ÜLGEN'İN ARMAĞANI ATEŞ

Temizleyen, Besleyen, Isıtan Od Ana

Ateş, medeniyetlerin geliştirilmesinde en büyük katkısı bulunan unsurlardandı: İnsan ateş sayesinde soğuktan korundu, yeme alışkanlığı değişti, aletler yaparak kendini korudu ve yaşam şartlarını iyileştirdi. Türkler de insan hayatına böylesine olumlu izler bırakmış ateşi hürmetle anıyorlardı. Yer-su sisteminin bir parçası olan ateşin sahibini kutsal görüyor, onu ev bark ile ilişkilendiriyor, temizlenme ve arındırma fonksiyonu olduğunu düşünüyor, tanrılara haber göndermenin bir yolu olduğuna inanıyorlardı.

Türkçede *öd, od, ot* "ateş" anlamına gelen kelimelerdi. Türkler ateş ruhuna "Od Ana" diye sesleniyorlardı. Evin, ailenin sembolü ve koruyucusu olarak görülen ocakta yanan ateşin ruhuna yine aynı kökten gelen ve "ateşin sahibi" anlamına gelen *udgan, otkan* deniliyordu. Burada ilginç olan, kadın şamanlara da *udagan* denilmesiydi. Kadın şamanlar ve ateş ruhunun arasında bir bağlantı vardı. Diğer doğa kültleri gibi ateşin ruhunun da eski dönemlerde dişil olduğu düşünülüyordu. Ateşin kullanım alanları ve sosyal dinamikler değişmeye başlayınca, bu dişillik de yavaş yavaş değişti. Ateşin koruyucusu dişi ruh "baba ocağı"na dönüştü, atalar kültünün bir parçası haline geldi.

Ateş ve kadın ilişkisi yalnızca Türk kültür dairesiyle sınırlı değildi. Roma mitolojisinde Tanrıça Vesta ateşin, ocağın sorumlusuydu. Peru'da da insanlar ateş tanrıçasını tanıyorlar, onun kadın hizmetkârlarına "analar" diye sesleniyorlardı. Yeni Gine'de tutuşan ateş "ateş ananın doğması" olarak yorumlanıyordu.[18]

Ateşin ne kadar değerli olduğunu kökeninin tanrıya bağlandığını anlatan mitler doğruluyordu. Ateş insanlığa gönderilmiş bir

hediyeydi. Göklerden gelmiş olmalıydı; hatta sıcaklığını, kutsadıkları güneşten almıştı.

Ateşin insanlara verilmesi miti[19] Altaylarda şöyle anlatılıyordu: İnsan Arun Südün'den, yani cennetten kovulup yeryüzüne indiğinde Tanrı Ülgen ona otlardan ve meyvelerden yemesini söylemişti. İlk yazını sorunsuz bir şekilde taze sebzelerden otlardan yiyerek geçiren ilk insan kış gelince yemek bulmakta zorlandı. Bundan sonra yazdan kalma yiyecekleri kış için saklamayı öğrendi. Fakat sakladığı bu yiyeceklere de hayvanlar musallat oldu. İlk insan onları kovalıyor, korkutup kaçırıyordu. Hayvanlar da bu durumu Ülgen'e şikâyet ettiler. Ülgen'in bu durumda kararı şuydu. Hayvanlar ot yesinler, insan da et yesin. Ama bu durumda insanın eti pişirmek için ateşe ihtiyacı vardı. Tanrı Ülgen gökten biri siyah biri kara iki çakmak taşı getirdi. Birbirine vurup kuru otları tutuşturdu. Böylece insan ateş yakmayı öğrenmiş oldu.

Tanrılarla iletişim kurulacağı ritüel ortamında ağaç gibi ateş de vazgeçilmez bir unsurdu. Ateş yakmak, şamanın ritüellerinin bir parçasıydı. Sanki tanrıları yaktıkları ateşten çıkan dumanla haberdar etmek istiyorlardı. Yapılan ritüel bir iyileştirme ritüeliyse, şaman vereceği ilacı ateşin üzerine tutardı. Davulunu da ateşe tutarak arındırır ve çalmaya başlardı. Kurbanın kabul edilmesi için Ülgen'e "Alas! Alas!" diye seslenmeye başlar, ardından ateşin etrafında döner, koşuşur, aynı zamanda davulunu çalıp duasını okurdu. Böylece metafiziksel katmanları aşardı. Bazı ritüellerde sesi değişir, şamanın zorlandığı hem hareketlerinden hem de söylediklerinden anlaşılırdı. Bu da onun ölüyü yeraltına indirmekte olduğunu gösterirdi. Şaman ateşin etrafında trans halinde dönüp dururken "Ne olacak? Bu yıl bereketli geçecek mi? Ailenin durumu ne olacak? Soy devam edecek mi?" gibi sorular sorardı. "Ateşle gönderiyorum, cevap bekliyorum, merhamet diliyorum…" gibi cümlelerle de ritüelinin amacını dile getirirdi. Çünkü ateşin tanrılar katına haber ilettiği düşünülüyordu.[20]

Eski Türklerde hükümdar tahta çıktığı zaman büyük bir ateş yakılırdı. Güneş adına kurban kesildiğinde de ucunda tütsü olan oklar gökyüzüne fırlatılırdı. Bunlar tanrıyı haberdar etme maksatlıydı.

Ateş, tanrılardan geldiği için temizdi, temizleyiciydi; kötü ruhları kovardı. Şaman ritüeli sırasında yakılan ateşin odunu mümkünse kayın ormanının temiz ve el değmemiş bölümünden getirilirdi. Şamanın davulu ritüele başlamadan önce ateşe tutulup manevi olarak temizlenirdi. Altıncı yüzyılda Göktürk hakanını ziyarete gelen elçiler ateşlerin ortasından geçirilerek saraya alınırdı. Bugün de ateşin temizleyici özelliği Hıdırellez'de yakılan ateşle yaşamaya devam ediyor. Ateşin üstünden atlayarak geçirilen dönemin olumsuzluklarından arınma, baharla yeni döneme arınmış bir şekilde girme isteği yineleniyor.

Ateş kültünün aileyi ilgilendiren noktaları ocak kültüyle birleşmişti. Ateşin ruhu olduğu gibi ocağın da bir ruhu vardı. Bu ruh içinde yandığı aile ocağının korunmasından sorumluydu. Ocak, bir ailenin birliği, yemeğinin piştiği anlamına geliyordu. Tam tersi de ailenin yok olması demekti. "Ocağın sönmesi" ve "ocağa incir ağacı dikilmesi" gibi deyimler bu kültle doğrudan ilişkiliydi. Ateşi, ocağı sönmeyen kişiler de ateş ruhuna minnettarlıklarını şöyle dile getiriyordu:

> *"Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam, gündüzleri bizim için çalışıp çabalıyorsun, karanlık gecelerde bizi kötü ruhlardan koruyorsun. (...) Ulusun koruyucusu, sürülerimizin bekçisisin! Altın yapraklı mukaddes kayın ağacının gölgesinde dinleniyorsun! Siyah yanaklı beyaz koç sana kurban olsun! (...) Kökleri altmış dal olan mübarek kayın ağacının ilk bittiği günden itibaren sen, ateş anamız, açları doyurdun, üşüyenleri ısıttın, yemeklerimizi pişirmek için sacayaklarımızı kurdun, üzerinde dokuz kulplu tunç kazanımızı kaynattın!"*[21]

Türk mitoloji araştırmalarının en önemli isimlerinden Bahaeddin Ögel, Türkler için ateşin tıpkı ekmek gibi bir nimet olduğunu söyler. Eski Türk inanç sistemi dahilinde ateş ve ateş ruhuna tanrının bir nimeti gibi davranılıyordu. Günümüzde de ateşin etkisinin geride kalmadığı, hâlâ el üstünde tutulduğu söylenebilir. Türk kültür dairesinin bu ortak kutsalına karşı geliştirdiği davranış biçimleri, bugün zayıflamış olsa da hâlâ korunmaktadır: Ateşin üzerinden gereksiz yere atlanmaz, çocuklar bu konuda sıkça uyarılır. Ateşe su dökülmez, üzerine tükürülmez, tuvalet yapılmaz. Tüm bu basit pratikler salt bir batıl inançtan daha fazlasıdır. Elbette kültürel bir bağlamı da olmalıdır, değil mi?

SUDAKİ KUTSAL RUHLAR

Arı Sular

Dünya mitolojilerinin pek çoğunda zamanın öncesinde var olan, yoğun ve karanlık sudan bahsedilir. Bu su şekil almaz ve kaotiktir; olmayan zaman ve mekânın içinde öylece durmaktadır. Yaratım başladıktan sonra ise bu ilksel su yerini kozmosa bırakır. Artık maddeler, biçimler, diğer varlıklar oluşmaya başlamıştır. İnsanın ilk anlatıları olan yaratılış mitlerinde de kendine önemli bir yer bulur çünkü insanın fiziksel oluşumu suyla başlar. Yoğun bir damla olarak anne karnına tutunan, yine orada bir su içinde büyüyen insan, suyla gerçek anlamıyla organik bir bağ oluşturmuştur.

Türklerin yaratılış anlatılarında da uçsuz bucaksız sular vardı, hatta sadece su ve tanrı vardı. Tanrı su üstünde sonsuz uçuşunu sürdürüyordu. O yaratmaya karar verene kadar konacak hiçbir yer yoktu. Ardından tanrı bu suların içinde kara parçası yarattı ve farklı farklı dünyalar yaratmaya devam etti. İnsanların yaşaması için de bir dünya, bir katman yarattı. Ama insan burada yalnız olmayacaktı; bazı doğa ruhları ona eşlik edecekti.

Suların sahipleri bunların bir kısmını oluşturuyordu. Suların kutsal koruyucularıyla, tıpkı dağ, taş ve ateş koruyucularıyla kurulana benzer, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde bugün bile sürdürülmeye devam eden bir bağ kuruldu. Türkler üstünde yaşadıkları topraklardaki yer-suya saygı göstermek zorundalardı; aynı zamanda onları dışarıya karşı korumak, sahip çıkmak zorundalardı. Onları besleyip koruyan, onlara talih ve bir vatan veren yer-suydu.

Suyun koruyucusuna Türk dünyasında *suceddin, sug eezi, su babası, su anası, su* ve *çeşme iyase* (iyesi) gibi isimler veriliyordu. Bu kutsal iye nehirlerde, ırmaklarda, göllerde, pınarlarda bulunabilirdi. Radloff'un bahsettiği yeryüzünün on yedi hanından bazıları da ırmaklarda, onların kaynaklarında yaşıyordu. Nehirler ve suya yakın bu diğer alanlar verimliydi; dolayısıyla insanlar bu

kaynakların etrafına yerleşiyorlardı. Su böylesine verim getiriyorsa, kutsal ruhların muhtemel konaklama yerlerinden biri nehirler olmalıydı. Anlatılarda geçen Orhon, Selenga, İtil, Tola, Abakan Nehirleri ile Issık ve Baykal Gölleri, yaşadıkları yere bağlı olarak Türklerin kutsadıkları sulardandı.

Nehirlerin birleştiği yerler veya iki nehrin arası enerjisi yüksek, olağanüstü olayların gerçekleşebileceği mekânlardandı. Kolektif bilince dayanan anlatılarda, su bu enerjiye sahip diğer mekânlar olan dağı, tepeyi, ağacı bir araya getiriyor ve resmi böyle tamamlıyordu. Örneğin, Uygurların kurtarıcısı bir dağın yamacında, iki nehrin birleştiği noktada bulunan bir ağaca inen ışıkla dünyaya gönderilmişti. Oğuz Kağan'ın eşi de bir gölde bulunan bir tepeciğin üstüne bir ışıkla gelmişti.

İnsanların su iyelerine yaklaşımı, yer iyelerine yaklaşımıyla aynıydı. Su kutsaldı. İnsanlarla suyun koruyucuları yine mesafeli ve saygı dolu bir bağ kurmuştu, sınırları belirlenmiş bir alışveriş içindeydiler. Bu kutsal suların en önemli özelliklerinden biri tertemiz olmalarıydı; bu yüzden sular için "arı" sıfatı kullanılıyordu. Dolayısıyla işlenecek en büyük suç, onu kirletmek olurdu. Bu konuda insanların oldukça dikkatli olması gerekiyordu. Çünkü suya atılan, akıtılan her pislik su iyesini kızdırabilirdi. Su iyesinin kızması demek kaynakların kuruması, taşkınların, sellerin insanların başına iş açması demekti. Su iyesinin sınırlarını geçmeme konusunda oldukça hassas olan Türkler, gerekmedikçe bu sularda yıkanmıyor, kıyafetlerini ve kullandıkları kapları yıkamıyorlardı.

Türklerin suya karşı takındıkları bu temkinli tavır, orayı ziyaret eden Batılı ve Doğulu seyyahların hep dilindeydi. Seyahatname yazarı İbn Fadlan, Oğuzların yerleşim yerlerini ziyaret ederken, buralarda yıkanmanın ne kadar zor olduğundan bahsediyordu. Türk ahalisinden kimse görmeden temizlenmeye çalıştığını söylüyor, bu durumdan şikâyet ediyordu. Çünkü Oğuzlar birinin suya girdiğini görürlerse, o kişinin kendilerine büyü yaptığını düşünüyorlardı.

Oğuzlar için su, kendilerini ve etrafı temizleyecek bir malzeme değildi. Aksine, su zaten kendiliğinden tertemizdi. Bu temiz varlık da şaşırtıcı olmayan bir şekilde dişi tasavvur edilmişti. Bir duada, "Dokuz ırmağın kavşağında dokuz köşeli bakır evde oturan ve ırmakların, denizlerin hatunu (melikesi) olan su tanrısı" şeklinde anılıyordu. Sarı saçlı mavi gözlü, iri göğüslü, çıplak bir kadın olarak tasavvur ediliyordu. Bu dişi ruh yılda bir kez nehirden çıkar, bir taşa oturup saçlarını tarardı. Eğer bir kişi onun saç tellerinden birini elde ederse artık ona kurşun işlemezdi. Ama bu ruh etrafına gelenleri yoldan çıkarmaya da çalışabilirdi.[22]

Aynı zamanda su, insanların ihtiyaçlarına karşılık veren kutsal bir olguydu. Bu yüzden insanların sulardan bazı talepleri oluyordu. Bu talepleri en iyi şekilde ifade edebilmek için birtakım ritüeller geliştirmişlerdi. Örneğin, balığa çıkan bir balıkçı elbette avından önce su iyesini selamlamalı, adını anmalıydı. Tıpkı ormana avlanmaya giden avcılar gibi hem zarar görmemek hem doğadan izin almak hem de bereketli bir av geçirmek istiyorlardı. Balığa çıkmadan önce kayın ağacına renkli kumaşlar bağlayarak onu memnun etmeye çalışıyorlardı. Yakutlar ilkbaharda büyük ava çıkmadan önce su iyesine bir inek kurban eder, ona içkiler sunarlardı. Kadınlar da yine çocuk sahibi olabilmek için sulara (ırmaklara, kaynaklara) başvuruyorlardı. Ona saçı yaparak armağan sunma yoluyla, geceleri su etrafında konaklayarak ya da belirli bir kaynağın suyunu içerek çocuk sahibi olabileceklerine inanıyorlardı. Buna benzer uygulamalar günümüzde hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Bu güçlü kültün din değişse de yok olmadığı vurgusu, Kırgızların yaptığı bir törenle örneklendirilebilir. Kırgızlar yer-sulardan (*cer-suu*) yağmur istemek için yağmur duasına çıkarlar. İlkbaharda otların çıkmaya başladığı dönemde ve kış gelirken olmak üzere yılda iki kez yapılan bu dua için insanlar nehirlerin yanında toplanırlar. Koyun kesip kanını nehre akıtırlar. Bu işlem sırasında Kuran'dan ayetler okunur. İç içe geçmiş inançları en iyi şekilde temsil eden şu duayı ederler:

"Etrafında dönüyorum Kuday, etrafında dönüyorum Yer, etrafında dönüyorum Su! Bizi kötülüklerden koru! Bizi hastalıklardan koru! İnsanlar ve hayvanlar esen olsun! Amin!"[23]

Yaşadığımız coğrafyaya daha yakından bakalım. Şifalı sulara olan rağbet ve güven, bazı çeşmelerin, kuyuların ya da kaynakların muhtelif hastalıklara iyi geleceğine olan inanç, suya okunup üflenmesi ve benzeri daha pek çok uygulamanın kaynağı nedir? İnsanlar sulardan ne umar? Bu beklentinin sebebi, artık Eski Türk inancı geçerli olmasa da insanların bir yerlerde varlığını hissettiği, dertlerine çare bulacağına inandıkları bir güç, bir ruh, bir iyedir.

Hıdırellez akşamı insanların dileklerini bir kâğıda yazıp ağaçların altına gömmelerinin ya da suya atmalarının sebebi, mesajlarının bu yolla iletilip karşılık bulacağına olan inançtır. Aynı şekilde kurşun dökme işleminde kişinin üzerindeki nazarı, negatif enerjiyi suya aktarıp kurtulma isteği vardır. Ya da üzerlerinde nazar olduğunu düşünen insanlardan nazar duası okuduktan sonra suya bakmaları ya da suya dokunmaları istenir. İnsanların suyun gücünü hâlâ hatırladıkları, onun kötü enerjiyi hapsedip şifa verme yetisi olduğu düşüncesini hâlâ taşıdıkları açıktır.

GÜNEŞ VE AY

Gökteki Tanrının Aynaları

Türk mitolojik sisteminde güneş ve ay yer-su sisteminden ayrı bir külttü. Hatta yer-su ile çok temel bir ikili zıtlık oluşturuyorlardı: *kararuk* ve *yaruk*. Bu zıtlıkta yer-su *kararuk*'u, yani karanlık kısmı temsil ederken, güneş ve ay ise *yaruk*'un, yani aydınlığın temsilcisiydi. Fakat güneş ve ay ikilisinin kendi aralarında bazı temsiliyet farkları vardı; ikisi kardeşti ama güneşin dişiyi, ayın da erkeği temsil ettiği düşünülüyordu.

Doğadaki tüm varlıkları sayan, pek çoğuna saygı duyan ve onlar için ritüeller geliştiren Türk halkları, güneş ve ayı da kutsallaştırmıştı. Fakat güneş ve ay ne tanrıydı ne de dünyanın merkezindeydi; onlar da diğer yıldızlar gibi gök sisteminin bir parçasıydı ve asıl merkez olan Demir Kazık'ın etrafında dönüyorlardı. Göğün katmanlarında tanrılara yakın bir yerdeydiler, ancak gökteki tanrıyla asla eşit değillerdi. Işıklarını, enerjilerinin kaynağını tanrıdan alırlardı.

Güneşin kutsallığının tanrıdan geldiğine dair anlatılan bir mite göre eskiden insanların güneşe ve aya ihtiyacı yoktu; çünkü insanlar havada uçabilir, etraflarına ısı ve ışık saçabilirlerdi. Fakat bir gün insanlardan biri hastalandı ve iyileşemedi. Tanrı, insanın tamamen yok olma ihtimalini düşünmüş olacak ki insanlara iki tane ayna getirdi. Bu aynalar hemen gökyüzüne yerleşip ısı ve ışık saçmaya başladılar. İşte ay ve güneş, tanrının gücünü bir ayna vasıtasıyla yansıtmasıyla böyle oluştu.

İnanışa göre güneş ve ay tutulmaları, karanlık güçlerin güneş ile ayı yeraltına kaçırıp orada esir tutmasıyla gerçekleşiyordu. Ne zaman güneş veya ay tutulsa, Şamanist Türkler bağırıp çağırarak kötü ruhları kovmaya çalışır, böylece ay ve güneşin tekrar salınmasına yardımcı olacaklarına inanırlardı.[24]

Güneş ve ay, hükümdarlıkla güçle ilişkiliydi. Hunlar zamanında beri gelen ve Göktürklerde de görülen hükümdarın güneşe benzetilmesi geleneği vardı. Kağanlar güneşi selamlardı, çadırlarının girişleri bu yüzden doğu tarafına bakardı. Benzer şekilde, Göktürkler zamanında kayıtlara geçirilen tahta çıkma törenlerinde de kağanlar doğu yönünde dokuz kez döndürülürdü.

Uygurlar döneminde, güneş ve ayın konumlandırılışı biraz değişikliğe uğradı. Uygur kağanları gökten, güneşten ve aydan kut alabilirlerdi. Yerleşik hayata ve güneşe dayalı bir takvim sistemine geçilmesi, bunun yanı sıra Mani dininin de etkisiyle Gün-Tengri ve Ay-Tengri biçimleri güçlendi; böylece kut verme yetkisine sahip, yukarı katmanda orduları bulunan, daha net bir tanrı figürü ortaya çıktı.

Hükümdarlar dışında halk da güneş ile ayı kutsardı. Etraflarında bulunan tüm yer-sulara adaklarını sunan bu insanlar elbette güneşi ve ayı es geçmeyeceklerdi. Onlara kurban vermek için gece ve gündüzün eşit olduğu ekinoks tarihlerini seçmişlerdi. Yılda iki kez ekinokslarda, yani "Kün-ay günlerinde" kurban ayinlerini yapıyorlardı. Güneş ayinini baharda, ay ayinini ise sonbaharda gerçekleştiriyorlardı.

Güneş ve ay gökteki aydınlığın bir parçasıydı; ışıklarını insanların üzerinden hiç çekmiyorlardı ve sürekli nöbet halindeydiler. Yeryüzünde insanların koruyucusu ve gözeticisi olan Suyla'nın da ayın ve güneşin parçalarından yaratılmış olması bu bakımdan oldukça anlamlıdır.

HAVA OLAYLARI

Hayırların Habercileri Yıldırımlar, Şimşekler ve Gök Gürültüsü

Türkler genel olarak hava olaylarını felaket olarak algılamıyordu. Elbette şiddetli hava olaylarından korkup önlem alıyorlardı. Ancak gök gürültüsünü duyduklarında, şimşek çaktığında ya da yıldırım düştüğünde akıllarına ilk gelen kötülük ya da cezalandırıldıkları fikri değildi. Bütün bunlar asıl tanrının mekânı olan göklerden geliyordu; bir mesajı, bir getirisi olmalıydı.

Yağmurların başlaması, yıldırımlar, şimşekler, şiddetli gök gürültüsü tam da bahara girmeden önceki dönemlerde çoğalıyordu. Bunların çoğalması demek sıcaklıkların değişmesi, doğanın canlanması, avların başlaması, hayvanların semirmesi, sütlerinin çoğalması demekti. Yani korkmak yerine şükredilmesi gerekiyordu. Bu yüzden baharda yıldırımlar düşmeye başladığı zaman bir dağın tepesine çıkıyorlar, burada dua okuyup saçı törenleri yapıyorlardı.

Çevrelerine ya da yerleşkelerine yıldırım düşenler hiç panik yapmıyorlardı. Yıldırımın düştüğü yere gidip o yöndeki bulutları kontrol ediyorlardı. Gökte yağmur taşıyan "dişi bulutlar" görülüyorsa bu iyi haberdi; o sene süt çok bol olacak demekti. Tam tersi durumda da endişeye gerek yoktu; bu da av hayvanları bol olacak demekti. Hatta bir sene yıldırımın düştüğü yerde sonraki sene kurban kesiyorlardı. Yıldırımların düştüğü, şimşeklerin çaktığı veya göğün gümbür gümbür gürlediği havaları tanrının kendilerine bir mesaj göndermesi olarak algılıyorlardı. Cevap niteliğinde olsa gerek, gök gürülderken onlar da bağırıyorlar, göğe ok atıyorlardı.

Bu tanrısal hava olayı kendisine saygı duyanlara hiç zarar vermezdi. Ama dünya üzerindeki kötü ruhların peşindeydi, yeryüzüne gelip onları kovalardı.

Altaylardaki bir inanışa göre yıldırımdan kaçan kötü ruhlar sincap şekline bürünüp ağaçlarda saklanırdı. Sincap, bir şekilde tanrının oğlunu öldürüp yeryüzüne kaçmıştı. Tanrı da intikamını almak için yıldırım şeklinde yeryüzüne inip onun saklandığı ağacı bulmaya çalışırdı.[25]

İnsanlar bu gücün farkındaydı. Diğer güçlere yaptıkları gibi kurban, saçı ve dualarla önlemlerini alıyorlardı. Yıldırımla açık bir bağlantısı olan sütü bir kalkan gibi kullanıyorlar, bir kaba koyup çadırlarının önüne bırakıyorlardı ki yıldırım evlerine uğramasın. Ya da yıldırımların gazabına uğramamak için çadırların çevresinde süt, ayran veya kımız dolu kapları dolaştırarak saçı töreni yaparlardı.[26]

Görünen o ki, Türklerin hava olaylarıyla ilişkisi genel kabule kıyasla olumlu olarak gelişmişti. Belki de hava olaylarına hükmeden kutsal yada taşının Türkleri seçmesinin sebebi buydu. Yağmurlar bereketi getiriyor, gök gürültüsü tanrıdan haber taşıyor, yıldırımlar ise kötülükleri kovalıyordu. Hava olayları yeni dönemin, bereketli zamanların gelişini müjdeliyordu. Öyleyse kutsal ritüellerle önlemler alındığı sürece insan neden bu müjdeli olaylardan korksundu?

BÖLÜM 6

HAYVANLAR

Evreni bütüncül olarak algılayan mitik düşünce, kendisinin büyük bir sistemin parçası olduğunun farkında olduğu gibi hayvanların da bu sistemin önemli bir bileşeni olduğunun farkındaydı. Dolayısıyla insanlık onlarla ilişkisine çekidüzen vermiş, kolektif zihinlerinde bir tür sınıflama, hiyerarşi, önem sıralaması yapmıştı. Bu değerlendirmede bazı hayvanlar öne çıkıyordu.

Türklerde hayvanlara tapınılmazdı. Ancak bazı hayvanların atalarla bağlantılı olduğu düşünülüyordu. Bunun yanı sıra, hayvanlar tanrının ya da kutsal ruhların cismani halleri olarak düşünülüyordu. Kutsal addedilen bu hayvanlar yeni coğrafi koşullarla, yerlerle, kültürler ve dinlerle tanışılması gibi değişikliklerden etkilenebiliyor, önemlerini kaybedebiliyor, bağlam değiştirebiliyor ya da inanç sistemindeki ve anlatılardaki yerlerini doğal olarak başka hayvanlara bırakabiliyordu.

Bu bölümde yılan, tavşan, deve, kaplan, aslan, domuz veya köpek gibi Türk mitolojisinde görece daha az bahsedilen hayvanlar yerine, yukarıda açıkladığım devinime uygun olarak konuyu en iyi açıklayan kurt, at, geyik, ayı, boğa, kartal ve kuşu göreceğiz. Çünkü bu hayvanlar Türk mitolojik sistemi içerisinde kültleşmişti ve Türk dünyası üzerinde, bugün hâlâ Anadolu coğrafyasında benzeri uygulamaları görebilmemizi sağlayan geniş bir etkiye sahiplerdi. Hakkında anlatılan hikâyeler Türk mitolojisinde çok temel noktalara dokunuyordu.

TÖZ, METAMORFOZ, KURBAN

Kutsal Hayvanlar Neyi Sembolize Eder?

İnsanlar belirli bir hayvanın kutsal olduğuna nasıl karar vermiş olabilirler? Ya etraflarında gördükleri hayvanın sahip olduğu bağımsız özellikler ve insanların hayatlarını etkileme dereceleri inanç sistemlerinde onlara zorunlu ve doğal bir yer açtı ya da inanç sistemlerindeki soyut bir kavramı, etraflarında en uygun olacağını düşündükleri somut bir varlığa, yani bir hayvana yansıttılar. Tabii her iki durumda da en çok gördükleri, hayatlarına en çok dahil olan, onlara en çok yardım eden ya da tam tersine, işleri zorlaştıran hayvanlar öncelik kazandı.

Bazılarının kutsal bir yardımcı, bazılarının tanrılara layık kurban, bazılarının koruyucu, bazılarınınsa ata olabileceğini düşündüler. Böylece, seçtikleri hayvanın oraya nasıl geldiği, nasıl yararları olduğu, onları neyden kurtardığı, kendilerine nasıl yardım ettiği ve tanrıyla nasıl bir iletişimi olduğuna dair kutsal açıklamalar yapılmaya başlandı. Bu hayvanların etrafında hikâyelerle birlikte davranışlar, eylemler de gelişti ve bazı hayvanlar kült haline geldi.

Türkler, Hunlar döneminden beri yılların hayvan isimleriyle adlandırıldığı "12 hayvanlı Türk takvimi"ni kullanıyordu. Takvimde fare, sığır, kaplan, tavşan, balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuz geçiyordu.

Türklerin bazı totem hayvanları vardı. Dünyanın hemen her yerinde izleri görülebilecek totemizm, ilkel bir inanış biçimiydi. Bu inanışa göre bir nesne kutsallaştırılıyor; bir grubun, kabilenin veya ailenin kutsal sembolü haline geliyor ve ona tapınılıyordu. Onun koruyuculuğundan yararlanmak içinse totemin heykeli, resmi,

ağaç oyması, dövmesi vb. yapılıyordu. Totemizmin Türk inanç sistemindeki izlerinden biri, bazı hayvanları ata olarak bilmek, onların tözlerini yapmaktı.

Töz, kelime anlamı olarak "asıl, menşe" demekti. Eski Türk inancı mensupları, ağaç, deri, keçe, bez parçaları gibi çeşitli materyallerden atalarının ve soylarını dayandırdıkları hayvanın şeklini yaparak evlerinin bir köşesinde bulunduruyorlardı, bu şekillere de *töz* deniliyordu. Bunlar sadece hayvan değil, basit heykelcikler, şekiller, hatta bayrak olabiliyordu. Fakat genellikle hayvan şeklindeydi. Bu hayvanlar belli bir ailenin, grubun, oymağın, boyun, halkın tözüydü.

Töz için Moğolca karşılığı olan *ongon* kelimesi de kullanılıyordu. Bazı araştırmacılar bu iki kelimeyi birbiri yerine kullanır, bazılarıysa aralarında küçük bir fark olduğunu düşünmektedir.[1] İkisinin farklı olduğunu düşünen araştırmacılara göre, ongonlar dini bir totemden çok sembolik düzeyde kalan, boyları temsil eden hayvanlardı. Ongon hayvanı, daha sonra her boya özel bir işaret anlamına gelen *tamga* ("damga") haline gelecekti. Bu tamgayla boylar hayvanlarını, mallarını damgalayıp mezarlarında ve bayraklarında kullanacaktı. Örneğin, Oğuzların yirmi dört boyunun her birinin kuş sembolleri vardı, birbirinden farklı farklı da tamgaları bulunuyordu.

Kişiler ve gruplar ataların gücünü hissetmek için tözler yaparken, şamanlar da kıyafetlerinde çeşitli kuşların tüyleri, kurt, ayı ve geyik gibi hayvanlardan birer parça bulundurarak aynı amaca ulaşıyordu. Bu yüzden şaman kıyafetleri bazen geyiği, bazen ayıyı, bazense kuşları andırırdı. Kıyafetin üzerine tüyler, kemikler, boynuzlar, pençeler, maskeler vb. takılırdı. Şamanlar üzerlerinde parçalarını taşıdıkları hayvanın çıkardığı seslere benzer sesler çıkarırlardı.

Şamanların başka bir hayvana dönüşmesine *metamorfoz* denilirdi.

İnanç sisteminde hayvanların bir diğer önemi de kurban olarak sunulmalarıydı. Türklerde kanlı ve kansız olmak üzere iki tür kurban bulunuyordu. Kansız kurbanlar, kurban hayvanının serbest bırakılması, doğaya salınması şeklinde gerçekleşiyordu. Serbest bırakılan hayvan artık tanrıya aitti; ona dokunulmaz, ondan yararlanılmazdı. Kanlı kurbanlar ise savaş öncesinde, anlaşma ve barış yapılacağı zaman, mevsim dönümlerinde, hastaların şifası ve yeraltına kaçırılan ruhların serbest kalması, tanrıları memnun etmek, onların şerrinden korunmak, dualarını iletmek amaçlarıyla verilirdi. Küçükbaş hayvanlar, inek, boğa ve at, kurban edilmesi uygun hayvanlardı. Göğe veya yere kurban adanabilirdi. Kurban seçilirken renk sembolizmine önem verilirdi. Göğe sunulacak hayvanlar beyaz veya gri renkli hayvanlardan seçilirdi. Bazen sunulan kurbanın hâlâ canlıymış gibi görünmesi sağlanırdı. Bunun için dikilen sopalara hayvanın bölümleri asılır ya da hayvanın içi doldurup sergilenirdi.

Türk halkları hayvanlarla yakın bir ilişki kurmuştu. Fakat çoğu zaman bu ilişkiyi neden kurduklarını tam anlamıyla açıklamak mümkün değildir. Fiziki şartlardan dolayı hayatlarını etkileyen hayvanlarla doğal bir bağ geliştirdiklerine dair yorumlar, çıkarımlar yapılabilir, ancak kesin bir sebep gösterilemez. Fakat anlatılar vasıtasıyla izleri sürülebilir.

KURT

Türkler ve Gökbörü

Kurt, bozkır ekosisteminin en güçlü hayvanıydı. Bozkırda yaşayan Türk halkları yaşam alanlarının en tepesindeki dağlarda gezinen, kendi alanına sahip ve diğer hayvanlara üstünlük kuran bu güçlü hayvanı doğal olarak gökteki tanrıya benzettiler. Göktanrı kendisini ya da gücünü kurt şeklinde gösterirdi. Tanrıdan kut alıp hükümdar olan kişiyle kurt iletişime geçerdi. Kurt, zor zamanlarda da daima Türk halkının yanındaydı. Türklerse kendileriyle bu denli yakın bir ilişki kuran kurt ile akraba olduklarına eminlerdi. Bu yüzden, kökenlerinin kurt ana ya da kurt ataya bağlandığı köken anlatıları Türklerin en bilinen anlatılarındandı.[2]

Türklerin kurdu ecdat olarak görmesi çevre halkları da etkilemişti. Moğollara göre onların efsanevi lideri Cengiz Han'ın babası Börte Çino adlı bir kurt, annesi ise Ko'ai Maral adlı bir geyikti. Hatta bu kurt gök rengiydi.[3] Anlaşılan Moğollar, bu güçlü hikâyenin etkisi altına girmişlerdi. Cengiz Han ile ilgili diğer rivayetlerde kurdun işlevi köpeğe aktarılmıştı. Cengiz Han'ın annesi, pencereden giren köpek şeklindeki bir ışıktan hamile kalmıştı.

Oğuzlar hariç diğer tüm halklar "kurt" anlamına gelen *börü* kelimesini kullanırdı. Gökselliğini, yani kutsallığını ifade etmek için de *gökbörü* tamlamasını kullanırlardı. "Gök Tengri" adından hatırlayacağımız üzere, "gök" kelimesi tanrıyı betimleyen bir ifadeydi. Gökbörü ifadesi onun göğe ait olduğunu vurguluyor, ayrıca rengini de belirtiyordu. Hikâyelerde geçen kutsal kurtlar göğün rengi mavi olurdu.

Türklerin kurtla kurduğu ilişki çok eskilere dayanıyordu. Hunlar döneminden beri töz hayvanıydı. Altay Hun Çağı'na ait kurganlardan birçok kurt başı figürü çıkmıştı.[4] Tanrının simgesi, ataları bildikleri ve töz olarak saygı duydukları kurt, sonrasında da Türklerin sembolü olmaya devam etti. Oğuz Kağan sefere çıkma kararı aldığında beylerine şunları söylemişti:

"Alalım yay ile kalkan
Kurt olsun bize uran."[5]

Bundan böyle dünyanın her yerine seferler başlayacak, bu seferler kurt naraları eşliğinde, kurdun adı anılarak, onun izinde gerçekleşecekti.

Oğuz Kağan'ın ve beylerin kurdu bu şekilde öncü ilan etmeleri boşuna değildi. Çünkü kurt Oğuz Kağan ile iletişim kurmuş, ona desteğini açıkça göstermişti: Bir gün Oğuz Kağan'ın çadırının önüne bir ışık düştü, o ışıktan gök renkli bir kurt (Gökbörü) belirdi. Kurt, Oğuz Kağan'a çıkacağı seferde onun yanında olacağını söyledi. Gerçekten de kurt Oğuz'un ordusunun önünde ilerleyip yön tayin etti; durduğu yerde de savaş yapıldı. Böylece düşmanı yenen Türk ordusu, diğer savaşlarda da kurdun izinden gitmeye devam etti.

Haliyle kurt, Türklerin savaş sembolü haline geldi. Hükümdarın olduğu kadar askerlerin de cesaretini gösteren bir sıfat olarak kullanılmaya başlandı. Çin kaynaklarına göre, Türk savaşçılarına "börü" deniliyordu. *Göktürk Kitabeleri'nde* de hakanın ordusunun kurt gibi olduğu söyleniyordu. Ordu en tepesinde kurt başları bulunan sancaklar taşıyordu.

Ordu, asker, cesaret, kurt kesişimi İslamiyet'ten sonra da unutulmadı; Anadolu'ya ve Balkanlar'a gelen boylarla buralara taşındı. Anadolu'da anlatılan "Kurt Baba" efsanesi bunun bir örneğiydi. Kurt Baba lakaplı kişi, Bolvadin'in fethi sırasında tıpkı bir kurt gibi ulumuştu. Kurt Baba hem asker hem derviş misyonunda bir kişilikti.[6] Hâlâ Anadolu'daki bazı bölgelerde Kurt Baba ve Kurt Dede adına türbeler bulunmaktadır. Ayrıca kurt kelimesi Anadolu'da bir şeyin eskiliğini ifade edecek şekilde ve yine atalara gönderme yapacak şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, Erzurum bölgesinde torunun torununu görenlere "Kurt Nine, Kurt Dede" denilmektedir. Trabzon'da Ağasar Irmağı ve Gürcistan sınırına kadar olan bölgede yaşayan halk, eskiliklerini ifade etmek için "Biz Kurt Dede zamanından beri buradayız," gibi ifadeler kullanmaktadır.

GEYİK

Mistik Geyik Bizi Nereye Götürür?

Geyiğin, insanlarda mistik hisler uyandırmasının evrensel olduğu söylenebilir mi? Kesinlikle evet. Geyik insanların kolektif bilincinde derinlere inmeyi, karanlığı, merakı ve bilgeliği sembolize etmektedir.

Bu mistik hayvan, Türklerde yerin temsilcisiydi. Dağlarda gezinen, mağaralarda yaşayan geyik, yerin koruyucusunun cismani hali olarak düşünülen hayvanlardan biriydi. Bahaeddin Ögel'e göre Tanrı ve geyik arasında çok yakın bir ilişki vardı. Özellikle dış etkilerden uzak kuzeydeki eski Türk destanlarında ve kuzey halklarının destanlarında, bir geyiği ağlarken görürse tanrının da ağlamaya başladığı anlatılırdı.

Daha önce bahsettiğimiz üzere, bozkır ve kuzey halkları yaşam tarzı olarak birbirlerinden farklıydı ve bu da inanışlarıyla anlatılarına yansımıştı. Özellikle kuzey halkları geyikle daha sıkı bir bağ kurmuşlardı fakat elbette geyiğin etkisi kuzeyle sınırlı değildi. Coğrafya fark etmeksizin, bazı Türk halkları kurda yüklenen birtakım anlamları ve işlevleri geyiğe yüklemişti. Ne de olsa ikili sistemin gök kısmını kurt temsil ederken, diğer kısım olan yeri geyik temsil ediyordu.

Böylece geyik, yol gösterici ve ecdat haline geldi, ama özellikle öne çıkan dişi geyik oldu. Kırgızların atası, "Boynuzlu Maral Ana" adlı bir geyikti. Anadolu'da derlenen bazı efsanelerde[7] annesi tarafından ormana terk edilen çocuğu besleyip büyüten dişi bir geyik vardı; bu geyik, tıpkı kurdun yaptığı gibi soyu kurtarmıştı. Çin kaynaklarında yer alan bir efsaneye göre, Göktürklerin atalarından birinin sevgilisi beyaz bir geyikti. İki sevgili bir mağarada buluşurlardı. Aynı zamanda bu geyik, denizlere hükmeden tanrıça (güç) idi. Bir gün Göktürk hakanının askerleri ava çıktı. Askerlerden biri av sırasında bilmeden bu beyaz geyiği vurup öldürdü. Göktürk hakanı geyiği buluştukları yerde bulamayınca durumu

anladı. Geyiği öldüren askeri bulup cezalandırdı. Bundan sonra tanrıya verilecek insan kurbanları bu askerin soyundan seçilmeye başlandı.[8]

Hunların Avrupa'ya doğru ilerlemelerinde de geyiğin önemli bir payı vardı. Bir gün Hun askerleri Maeotis[9] etrafında avlanırken bir alageyik gördüler ve onu takip etmeye başladılar. Biraz sonra geyik, geçilmez olduğu söylenen, o ana kadar geçmeyi denemedikleri bir bataklığa daldı. Ama geyik bataklıkta batmadan ilerliyor ve askerler de onu takip ediyorlardı. Böylece bataklığın aslında aşılmaz bir engel olmadığını anladılar. Bunun tanrısal bir işaret olduğuna inandılar. Konakladıkları bölgeye dönüp haberi herkese yaydılar ve Hun orduları Avrupa'ya doğru yola çıktı.[10]

Şamanlar da kıyafetlerinde geyikten bir parça taşırlardı, çünkü inançları doğrultusunda geyiğin bir gücü olduğuna inanıyorlardı. Türklere komşu halklardan biri olan Samoyedlere göre her şamanın bir ren geyiği vardı. Geyik ölünce şaman da ölürdü. Şamanın oğlu babasının bir heykelini yapar ve başına da geyik boynuzları geçirirdi.

Zaman ilerlese, inançlar değişse de geyik önemini korudu. İlahi bir yol gösterici, mistik bir hayvan olarak yeni coğrafyada ve dinde de yerini aldı. Bu kez geyiği takip edenlerin yolu Allah dostlarına çıkmaya başladı. Geyikli Baba, geyiğin üzerine binip gezen bir dervişti. Derviş Abdal Musa da geyik kılığına bürünebiliyordu. Bu kılıkta av sırasında Kaygusuz Abdal'a görünmüş, Kaygusuz Abdal onu takip ederek Abdal Musa'nın mekânına çekilebilmişti.

Dini bağlamı olmayan hikâyelerde geyik hep kovalanır, takip edilir, yolun sonunu kritik bir noktaya çıkarırdı. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde yiğit Bamsı Beyrek, bir geyiği kovalayarak ileride nişanlısı olacak Banu Çiçek'in otağının yanına gelmişti.

Bugün bile Anadolu'da ise bir sürü alageyik efsanesi anlatılır. Bu efsaneler genellikle avcı ile geyik arasındaki ilişkiyi, geyiğin avcıyı nerelere sürüklediğini konu alır. Çoğu hikâyenin sonunda avcının geyik ve geyiği avlama tutkusu onun canına mal olur.

AYI

Belki de İnsan ile Ayı Akrabaydı

Ayı, orman ekosisteminin en güçlüsü sıfatıyla orman etrafında gelişen kültürlerde önemli bir yere sahipti. Ormanın ruhunun (iyesinin) görünümü ayı şeklindeydi; Türkler kutsal saydıkları diğer hayvanlara gösterdikleri saygıyı ayıya da duyuyor, gücünü hissediyor ve ondan çekiniyorlardı. Bazı kabileler atalarının ayı olabileceğini düşünüyordu; bu yüzden tözler yaptılar, şaman ayinlerinde, dualarda, kutsal hikâyelerde ayıya hak ettiği yeri verdiler.

Şamanlar ayinlerde ayı postları giyiyor, ayı pençeleri kullanıyorlardı. Ayı gibi homurdanıyorlardı. Ayin esnasında ayının gücüne sahip olmayı dileyen şamanlara karşılık, onun gücünden korkulan zamanlar da vardı. Örneğin, av sırasında ayının ismi söylenmezdi, çünkü bu, avcılara zarar getirebilirdi.

Ayı ve insan arasındaki ilişki[11] çok eskilere dayanıyordu; üstelik iki tür arasında akrabalık ilişkisi olduğuna inanılıyordu. Sibirya Türk boylarından elde edilen metinlere göre, ayının yaratılışı Erlik'in işiydi; Erlik bir insanı ayıya çevirmişti. Başka bir anlatıda, Erlik'e benzemek isteyen bir adam en sonunda bir ayıya dönüşmüştü. Bir Başkurt efsanesine göre ise ayının yaratılışı şöyleydi: Bir avcı ormanda bulduğu ayıyı köye getirmişti. Bu ayı aslında en başında insan olup sonradan ayıya dönüşmüştü. Ardından ayı, insan soyundan bir kadınla evlenmişti. Bu evlilikten ayı soyundan çocuklar dünyaya gelmişti. Böylece dünya üzerinde ayılar çoğalmıştı.

Bu hikâyede bir örneğini gördüğümüz ayıyla yaşayan, cinsel ilişkiye giren kadın teması Türk dünyasında yabancı değildi. Sibirya bölgesinde buna benzer pek çok hikâye anlatılıyordu. Bu tür anlatılar Anadolu'da şu benzer hali almıştı: Bir kız ayı tarafından kaçırılmış, ayıya eş olmuştu. Ondan çocukları bile olmuştu. Ancak kızın erkek kardeşleri kızın peşini bırakmamış, onları bulmuşlardı. Kızı alıp eve getirmiş, geride kalan ayıyı ve ondan olma çocukları

öldürmüşlerdi. Bu olayın ardından genç kadın eski yaşamı, eşi ve çocukları yas tutmaya başlamıştı.

Bazı halklarda ayı, "dede" ve "baba" anlamlarına gelen kelimelerle çağrılırdı. Örneğin, Yakutlar *öbüge* ve *ehe* ("dede"); Altaylar *aba* ("baba") ve *tai* ("dayı") sözcüklerini kullanırlardı. Orman ruhuna ise Altaylar *taay* ("dayı") ve *taadak* (anne tarafından "dede") derlerdi.[12]

Anlatıların dile getirdiği insan ile ayı arasındaki dostluk ve akrabalık ilişkisi, Tatarlara ait bir efsanede[13] insanın ayıyı kandırmasıyla sona erer. Bu efsaneye göre ayı ve insan çok eskiden arkadaşlarmış, birlikle yaşar, birlikte çalışırlarmış. Ayı gücüne, insan da aklına güveniyormuş. Bir gün tarla ekip biçmeye karar vermişler ve ilk olarak şalgam ekmişler. Ürünler yetiştikten sonra insan ayıya sormuş: "Toprağın altındakini mi istersin üstündekini mi?" Ayı üstündekini tercih etmiş. Ama insan şalgamın altıyla güzel yemekler yaparken ayının yemekleri çok kötü olmuş. Ayı karar vermiş, bir dahaki hasatta altını seçecekmiş. Ekme zamanı geldiğinde uyanık insan bu kez buğday ekmeyi önermiş. Yine hasat zamanı gelmiş. Ayı bu kez toprağın altını tercih etmiş. Ancak bu sefer de insan güzel kokulu ekmekler yapmış, ayıya da yine buğdayın yenilmeyecek parçaları kalmış. Ayı kandırıldığını anlamış ve çok sinirlenmiş. "Ben senden daha güçlüyüm, ne zaman ormana gelirsen sana ve hayvanlarına zarar vereceğim!" diye insanı tehdit etmiş. Bu olaydan sonra ayı insana düşman olmuş, o günden beridir de insana zarar verme amacı taşır.

BOĞA

Dünya Boğanın Boynuzları Üzerinde

Türk mitolojik sisteminde boğa da yer ile ilişkili bir hayvandı. İnsanlara göre, üzerinde yaşadıkları yerin sağlam bir şekilde durması gerekiyordu. Dolayısıyla dünyayı sabit tutacak, taşıyacak o gücü, heybeti ve cüssesiyle etkileyici bir canlı olan boğada görmüşlerdi: Dünyanın onun boynuzlarından birinin üzerinde durduğuna inanıyorlardı.

Bazen boğa, dünyayı bir boynuzundan diğer boynuzuna geçirirdi, bu esnada da dünya sarsılırdı. Dünya üzerindeki depremlerin sebebi işte buydu.

Yer ile yakın ilgiye sahip boğa sembolü yeraltına da inmişti. Yeraltının sahibi Erlik'in ona hizmet etmeye hazır korkutucu boğaları vardı. Kara bir boğayı binek olarak kullanıyordu ve bir boğanınkileri andıran boynuzlara sahipti. Boynuz kötücül bir ifadeden ziyade güçlü, kuvvetli olmayı sembolize ediyordu.

Türk mitolojisinde boynuzun güç sembolü olması *Oğuz Kağan Destanı*'nda da karşımıza çıkar. Destanın yazmasında geçen bir dizede Oğuz Kağan için "Resmi budur," denilmiş ve bir boğa resmi çizilmiştir.

Oğuz isminin kökenine dair teorilerden biri, onun "öküz" kelimesiyle aynı kökten geldiğine vurgu yapar.[14] Destan yazmasının başında boğa resminin bulunması ve açıkça "Onun resmi budur," denilmesi de bu iddiayı destekler.

Oğuz Kağan'ın boğa şeklinde resmedilmesinin altında çok derin ve çok eski bir kültün izleri yatıyordu:[15] ay kültü, yani ayı en büyük tanrı olarak görüp ona tapınma. Ay kültünde hilal şekline benzeyen boynuzlar gücün ve tanrısallığın işaretiydi, boğa da bu işareti en güçlü taşıyan hayvandı. Oğuz bir boğaya benziyordu ve annesinin adı Ay Kağan'dı.

AT

Kahramanların Yoldaşları

At hızlı ve pratik hareket sağlaması, binek ve yük hayvanı olarak taşımaya yardımcı olması, savaşçılara avantaj sağlaması gibi pek çok özelliğiyle göçebe yaşam tarzının olmazsa olmazlarındandı. Türklerin yaşam tarzı terimlerle ifade edilirken bile onun ismi dahil edilirdi: atlı-göçebe kültür.

Atı ilk ehlileştirenlerin Türkler olduğu pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmiş bir kanıydı. At, Türklerin bu dünyadaki bineğiydi. Türkler atı sosyal, ekonomik, askeri alanda kullanıyordu; dini alanda ise ruhları taşıyor, şamanları gökyüzüne çıkarıyordu. Diğer dünyada sahibine eşlik etmesi umuduyla, at da ölen sahibiyle birlikte gömülebiliyordu. Aynı zamanda at en yaygın kurban hayvanlarından biriydi. Kanlı veya kansız kurban olarak tanrılara sunulabiliyordu.

Atların insan hayatına o kadar olumlu katkıları vardı ki kökleri muhakkak özel bir yere dayanıyordu. Bu noktada devreye gökten ve sudan gelen aygır mitleri girdi. Türkler, Yunan mitolojisinin ünlü kanatlı atı Pegasus'a benzer, sudan gelen, kanatlı ve rüzgâr gibi hızlı atların hikâyelerini[16] anlatıyorlardı; üstelik bu hikâye belki de Pegasus anlatısından çok daha önce dilden dile yayılmaya başlamıştı bile. Bir mite göre, atların atası su ruhu ile yakın bir ilişki içindeydi. Onun görevi iyilik ve güzelliği korumak, kötülükle mücadele etmekti. MÖ 140'lı yıllara dayanan çok eski bir Çin kaynağına göre, Türklerin özel atlarının sırrı, ulaşılması çok zor olan bir gölde yaşayan bir atta yatıyordu. Bölge halkı bu su atıyla (aygır) çiftleşmesi için atlarını buraya sürerdi. Bu attan olan yavrular güçlü ve rüzgâr gibi hızlı olurdu.

Irk Bitig kitabında açık renkli bir ata binen bir tanrıdan bahsedilir. Kitaptaki hikâyelerden birinde, yolda tanrıya rastlayan bir adam ondan kut ister. Tanrı da ona kutunu "Ağılında atın çok olsun, ömrün uzun olsun," sözleriyle bahşeder. Anlaşıldığı üzere, at tanrının bir nimeti, varlıklı olmanın baş şartlarından biriydi.

Dokuzuncu yüzyılda yazılan ve "fal kitabı" anlamına gelen *Irk Bitig*, kısa kısa hikâyelerden oluşan bir anlatıdır. Bu hikâyeler ya "Bu iyidir," ya da "Bu kötüdür," ifadeleriyle, kehanet ya da mesaj vererek biter.

Kafkas halklarının efsanevi ataları Nartlar hakkında anlatılan mitolojik destanlarda, bu özel kanatlı atların neden ortadan kaybolduklarına dair bir ipucu bulunur: Anlatıya göre, devlerle yaptıkları savaş sonunda Nartlar, liderleri Örüzmek'in önderliğinde kanatlı atlarına binip göklere uçmuş, dünyayı terk etmişlerdi.

Türk dünyasının anlatılarında atların en sık görüldüğü yer kahramanın yanıydı. Onlar kahramanların yardımcısı, dostu, yol arkadaşıydı. Bazen bir arkadaş gibi kahramanla konuşuyor, bazen bir ata gibi nasihat veriyor, bazense kahramanın bilmediğini bilip yol gösteriyordu. Bu atlar insanlar gibi konuşur, akıl verir, plan yaparlardı. Fiziksel olarak olağanüstü özelliklere sahiplerdi; dağları, dar geçitleri, geniş suları, dev ateşleri atlayarak geçebilirler, bazı şeyleri önceden sezebilirlerdi. Ayrıca kahramanlarla birlikte alt ve üst dünyaya seyahat edebilirlerdi. Tıpkı kahramanlar gibi bu özel atların da kendilerine has isimleri vardı: Ak Kula At, Boz At, Doru At, Bay Şubar, Kır At...

Kahraman ile at ayrılmaz bir bütündü. Hayatını kahramanla birlikte sürdüren atın ölümü genellikle kahramanla birlikte olurdu. Ancak bazen bu ulu at kahramandan önce ölürdü; bu ölüm daima hikâyede hüzünlü bir bölüm olarak sunulurdu:

"'Ayılıp ölecek yerimde
Atam olan kara doru at
Ayrılıp ölü bedeni kaldı bu yerde
Geçip ölecek yerimde
Anam olan kara doru at
Ulu gücü yetmeden
Geçip öldü şimdi,' diye
Söyleyen Huban Arığ
Gözyaşlarına boğuldu."[17]

KARTAL

Kartal Yumurtasından Çıkan Şamanlar

Şamanist sistemde kartal hayat ağacının tepesinde otururdu. Tanrının gören gözü misali bütün olup biteni oradan izlerdi. Çift başlı, büyük kanatlı olduğu da söylenen bu mitolojik kartal, ağacın en tepesinde gök ile yer dünyasının sınırında beklerdi. Ondan sonra tanrıların mekânı başlardı.

Tanrı ve dünya arasındaki sınırı gözeten, iki dünya arasında gidip gelen ve iletişim kurma yetkisine sahip olan kartal, şamanlarla mükemmel bir eşleşme sağlıyordu. Aralarındaki bu temel benzerlikler sayesinde anlatılarda[18] kartal şamanların atası olarak anılıyordu.

Bu bağlantıya inanan Yakutlara göre, şaman olacak çocuğun ruhu, daha o doğmadan bir kartal tarafından yenirdi. Ardından bu kartal güneye, daha sıcak bir yere göçer ve oradaki kayın, gürgen veya çam ağaçlarının dallarından birine yumurtasını bırakırdı. Bir zaman sonra yumurtalar çatlar, içlerinden bebekler çıkardı. Doğumun hemen ardından bebekler ağacın altında hazır bulunan beşiklere düşerdi. Çam ağacının dalından düşenler iyi şaman, gürgen ağacından düşenler kötü şamanlar olurlardı. Bu bebek şamanlar büyüyünce de kartal anneleri onları hiç yalnız bırakmaz, onları korur, onlara yardım ederdi. Şamanların çizdiği kartal resimlerinin çok eski kurganlardan çıkması, kartal atalarıyla bağlarını koparmadıkları ve onun desteğini almayı sürdürdükleri kanıtlıyordu.

Türklere yakın halklardan biri olan Buryatlar da ilk şamanın doğuşunu şöyle anlatıyorlardı: Başlangıçta doğudaki kötü ruhlar ve batıdaki ilahlar vardı. Sonra tanrılar insanı yarattı. Önceleri mutlu bir şekilde yaşayan insanlar, kötü ruhların hastalık ve ölüm yaymaya başlamasıyla zor durumda kaldılar. Tanrılar insanlara yardımcı olması, hastalıklarla ve kötü ruhlarla savaşması için onlara bir şaman gönderdi. Ancak bu şaman bir kartal şeklindeydi

ve insanlar onun dediklerini anlamıyordu. Kartal tekrar tanrıların huzuruna çıktı; kendisine konuşma yetisinin verilmesini ya da insanlara kendi cinsinden bir şamanın gönderilmesi gerektiğini söyledi. Tanrılar şamanın ikinci önerisini uygulamaya karar verdiler. Böylece kartal, dünyaya insan şeklinde döndü. Döner dönmez de bir ağacın altında uyuyan bir kadına rastladı. Bu kadınla birlikte yaşamaya başladı ve bir çocukları oldu. Şaman olarak dünyaya gelen ilk kişi işte o çocuktu.

Orta Asya halkları arasında kartala *bürküt* denilirdi. İlk şamanın atası olan kartala da "Bürküt Ata" diye seslenilirdi.

Kartal ve özellikle çift başlı kartal, Şamanizm etkisi yitirildikten sonra daha çok güç, kudret ve hükümdarlık sembolü olarak benimsendi. Örneğin, Selçukluların ünlü çift başlı kartalı, bu mitolojik simgenin yeniden anlamlandırılıp kullanılmış halinden başka bir şey değildi.

KUŞLAR

Yaratılıştan Uçmak'a Kadar...

Türklerin yaratılış hikâyesi, tanrının uçsuz bucaksız denizler üzerinde bir kaz şeklinde uçmasıyla başlamıştı. Ardından tanrı bir balıkçılı denizler altına toprak bulup getirmesi için göndermişti. İnsanın bedeni yaratılıp ruhu eksik kalınca tanrılara yollanan bir kuzgundu. Anlaşılan, kuşlara yaratılışta hep önemli bir pay verilmişti.[19]

Kuşlar, yaratılışla başlayan yolculukta insanı ölüme dek takip ettiler. Türkler ölüme "canın bedenden uçması, göğe yükselmesi", cennete de "Uçmak" diyorlardı. Ruhu, yani canı bir kuşa benzetiyorlardı. Can bedende bir kafesteydi; ölüm de o kuşun kafesinden, yani bedeninden uçmasıydı.

Doğumla ilgilenen, insana "can" veren kutsal Umay'ın kılığına girdiği hayvanlardan biri beyaz kuştu. Umay bir kuş şeklinde göklerden gelmişti ve yine kuşa dönüp uçabilirdi. Destanlarda kahramanların canı bazen bedenden başka bir yerde saklanabiliyordu; bir sandığın içinde, bir kayada ve bazen de bir kuşun içinde... Bu kahramanlardan biri olan Altın Arığ'ın canı düşmanlardan korunmak amacıyla dağ başındaki kayanın içindeki bir guguk kuşunda saklıydı. Kahramanın öldürülmesi için o kuşun bulunup öldürülmesi lazımdı.

Yeryüzü düzleminde insanı yaratılıştan ölüme kadar takip eden kuşlardan biri olan kaz ise göğe yolculuğunda şamana eşlik ediyordu. Şaman göğe yaptığı yolculuklarda belirli bir katmandan sonra bir kaza biniyordu ya da Ülgen'in kapısını bekleyen Utkuçı şamanın kurbanını kabul ettikten sonra, yeryüzüne dönmesi için ona bir kaz tahsis ediyordu. Şaman, göğe yaptığı yolculukları çizimlerle davulunda anlatıyor ve kaz figürlerine yer vermeyi de ihmal etmiyordu.

BÖLÜM 7

KÖTÜLER VE KÖTÜLÜK

İnsan zihni iyi-kötü zıtlığını tanımlayıp kavradığında iyiyi gökyüzüne, kötüyü ise yeraltına yolladı. Ancak yeraltından da olsa, kötülüğün varlığını bildiğinden beri onun kendisine uğramasından hep endişe etti. Ölümden, sevdiklerinin ölümünden, hastalıktan, karanlıktan, talihsiz bir olay yaşayacağından, açlıktan, doğal felaketlerden, bilmediğini bildiği şeylerden... Daha pek çok şeyden korktu insan. Nihayetinde bu korkular yansıtıldı ve insanların karşısına kaotik varlıklar, canavarlar, tutulup yakalanması zor olsa da varlığı bilinen gizemli varlıklar olarak çıktı.

Kötülüklerden sorumlu tutulan, kötülükle bağlantısı olan bu varlıklar elbette onlara yakışan şekilde tasvir edildi: Biçimsiz, eksikliği ya da fazlalığı olan *anormal* formlardaydılar. Çok gözlü, çok bacaklı, çok başlı ya da aksine tek gözlü, tek ayaklı, pis kokulu, farklı renkli, garip tenliydiler. Vahşiliklerini ve öldürücülüklerini ifade eden büyük cüsselere, uzun tırnaklara, uzun kollara, keskin dişlere veya boynuzlara sahiplerdi. Sembolik olarak olumsuzluk ifade eden kara veya al renklerdeydiler. Dişil olanlar memeleri sarkmış, yaşlı, buruşuk, uzun ve dağınık saçlı, üstü başı karman çorman bir cadı kadındı. Kısacası, olumsuz bulunan ne kadar durum varsa kötülere o formlar yakıştırıldı.

Farklı şekillere bürünmüş bu varlıklar, en baştaki kötünün birer parçasıydılar. Bu parçalar onların sınırlarını belirledi, her biri bir kötülük alanına yerleşti. Artık insanlar hangi kötü ruhun hangi

kötü olaydan sorumlu olduğunu biliyordu. Ona göre önlem alıyor, ondan kurtulma yöntemleri geliştiriyorlardı.

Bu bölümde, kötülüğün Türk kültür dairesindeki çeşitli versiyonlarını görecek, günümüze ulaşana kadar az ya da çok değişmiş hallerini inceleyeceğiz.

KÖTÜLÜĞÜN KAYNAĞI ERLİK

Erlik Örsünü, Çekicini Eline Aldı ve Kötüleri Yarattı

İyilik ve kötülük en baştan beri birliktelerdi, adeta birbirlerini tamamlıyorlardı. Evrenin yaratılması ve hareketine devam edebilmesi için bu temel dikotomi sonsuza dek sürecek bir denge kurmuştu.

Bu durumu Yakutlar, kutsal ağacın dalları yukarıdaki yaratıcının, iyi tanrı Ulu Toyon'un evine uzanırken köklerinin yeraltının hâkimi, canavarların hükümdarı Arsan Doulay'ın evine uzandığı inancıyla sembolleştirmişlerdi. Altay Türk kozmogoni mitlerinde, yaratım başladıktan sonra tanrının emrinin dışına çıkan ve yaratımdan kendi payına düşeni almak isteyen Erlik bu birliği bozmuştu; bu yüzden ona mekân olarak yeraltı işaret edildi. Böylece, ilk kötücül varlık tüm potansiyeliyle birlikte yeraltına çekildi. Bundan böyle mutlak kötünün sembolü olarak anılacaktı.

Göklerden kovulan Erlik, böylece yeraltında hâkimiyetini kurdu. Elbette orada yalnız başına oturup hiçbir şey yapmadan duramazdı. Tanrıyı yenemezdi ama kendi topluluğunu kurabilirdi. Demirciliği ile bilinen "Erlik eline çekiç, körük, örs aldı. Bir vurdu kurbağa çıktı, bir vurdu yılan çıktı, bir vurdu ayı çıktı, bir vurdu domuz çıktı, bir vurdu *albıs* (fena ruh) çıktı, bir vurdu *şulmus* (fena ruh) çıktı, bir vurdu deve çıktı."[1] Tanrı hemen müdahale edip Erlik'in körüğünü, örsünü, çekicini elinden alıp ateşe attı. Ama kötü ruhlar yaratılmıştı bir kere…

Erlik'in yarattığı hayvanlar, bu anlatıyı üreten halkın olumsuzluk sembolleri ya da demonik[2] potansiyel taşıdığını düşündükleri hayvan isimleri olmalıydı. Yani Erlik'te olumsuzları, kötülükleri yaratma potansiyeli vardı ve kendi tebaasını yaratmıştı. Çünkü aynı vuruşta kötü ruhlar *albıs* ve *şulbus*lar da yaratılmıştı.

Böylece, kötülüğün yeraltına çekilmesiyle üç katmanlı yapı oluşmuş oldu. İnanç sistemi içerisinde yok olmadığına, boyut ve biçim değiştirdiğine inanılan ruhlar da bu zıtlığa paralel olarak iyi

ve kötü olarak ayrıldı. Bir *arı tözler*, yani iyi ruhlar vardı; bunların insanlara zararı dokunmazdı. Bir de *kara nemeler,* yani kötü ruhlar vardı; elbette insanlara karşı kötü niyetliydiler.

Yeraltında Erlik ile birlikte oğulları, kızları, ona hizmet edenler, bekçilik eden kara köpekler ya da boğalar ile yarattığı diğer kötü ruhlar ve kötü insanların dönüşmüş ruhları olan *körmösler* yaşardı. Hepsinin yeraltındaki sistemin işlemesi için belirli işlevleri vardı.

Körmösler ("görmezler, körler"), bir nevi bu cehennemin tebaasıydı. Kötü insanlar, öldükten sonra körmöslere dönüşüyorlar, ama yeryüzüne çıkıp insanlara zarar vermek istiyorlardı. Oldukça kavgacı ve açgözlülerdi. Bazen kontrolden çıkıp insanlara fazla zarar vermeye kalkışırlardı. Böyle durumlarda Erlik'in oğulları devreye girerdi; onları kontrol altında tutmak bu oğulların göreviydi. Kontrolden çıkan körmösleri ateşe atarak cezalandırırlardı. Körmöslerin en aktif ve tehlikeli olduğu zamanlar güneşin doğduğu ve battığı zamanlardı. Bu saatlerde iyice kontrolden çıkan körmösler uyuyan insanların ruhlarını yeraltına kaçırabilirlerdi; çünkü uyuyan insanın ruhu bedeninden çıkardı, bu serbestlik halindeyken kimse kötü bir körmöse yakalanmak istemezdi. Bu yüzden bu vakitlerde uyunmaması gerektiği telkin edilirdi.

Erlik'in kızlarının göreviyse yeraltına yolculuk yapan şamanları yollarından saptırmak, görevlerini yarıda kesmekti. Bu dolaylı yoldan da olsa insanlara zarar veriyordu. Çünkü şamanın yeraltına yolculuk yapmasının başlıca sebebi yeryüzünde hasta olan, yani ruhu yeraltına kaçırılmış olan kişilerin ruhunu bulup bedenlerine iade etmekti. Bu işlemin tamamlanmaması, yukarıda bekleyen hasta için oldukça talihsiz bir durumdu.

Yaşarken kötü olduğu ya da kaçırıldığı için bir şekilde yeraltına mahkûm olmuş ruhların işi hiç de kolay değildi. Yutpa ve Abra adlı ejdere benzeyen iki korkunç varlık Erlik'in ülkesinin bekçileriydi. *Yutpa* (ya da bazı kaynaklarda karşımıza çıkan çoğul haliyle yutpalar), kötü duygularla dolu Toybadım (doymadım) ırmağının aktığı ateşli, zehirli, bazen de sarı renkli tasvir edilen büyük bir denizin içinde yaşarlardı. Suların üzerinde incecik bir köprü bulunurdu.

Yeraltından tek çıkış yolu buydu, ancak köprü muhakkak kopar, kaçmaya yeltenen ruhlar denize düşerdi. Yutpalar da onu alıp geldiği yere iade ederdi. *Abra* ise biraz daha acımasızdı. Onun görevi işkence etmekti. İnsanlar yaşarken Abra adına kurban kesip onu memnun ettiyse onun kölesi olabilirdi; yani diğer ruhlara işkence etme görevi onların olabilirdi.

YERYÜZÜNDE DOLAŞAN KÖTÜ RUHLAR

Yel Çarpmasından Cin Çarpmasına

İnsan ilk kötülük yaratıldıktan sonra onu durdurmanın oldukça zor olduğunu düşünmüş olacak ki kötülüğü yalnızca yeraltıyla sınırlandırmamış, yeryüzünde de pek çok kötü ruhun varlığına inanmıştı. Bu şeytani ruhlara bazı yerlerde *yeg* veya *yek* deniliyordu. Ünlü Fransız araştırmacı Jean-Paul Roux'ya göre bu isim, "yemek" fiilinden geliyordu. Yani kötü ruhlar insanı hem fiziksel hem de ruhsal olarak yiyip bitirebilirdi. Kötü ruhlar için kullanılan diğer sözcükler *çor* ve *yel*'di.

Anadolu'da hâlâ kullanıldığını bildiğimiz bu sözcükler İslamiyet etkisiyle artık cinleri ifade eden bir anlam kazanmıştı. Bu ifadelerden, kötü bir ruhun uğraması sonucu hastalanmayı ifade eden çok fazla kelime ve kelime grubu türetilmiştir; örneğin "yel değmesi", "yel çarpması", "çorlu" vs. İfade üretiminde oldukça işlevsel olan bir başka kelime de "basmak" fiiliydi: "albastı", "karabasan", "karabaştı", "kırk basması" vs. üzerine ağırlık çökmesi, daraltma, boğma, nefessiz bırakma, kötü rüya ve hayaller gördürme, üzerine çökme, hareketsiz bırakma gibi etkilere sebep olan kötü ruhları adlandırmak için kullanılıyordu.

Biliyoruz ki eski Türk inanç sisteminde ortadan tamamen kaybolmayan, yer ya da boyut değiştiren ruhlarla ilişki, tıpkı maddi dünyadaki ilişkiler kadar önemliydi. Peki onlara yeterince iyi davranılmazsa neler olurdu? Örneğin, öldükten sonra bedeninden ayrılıp serbest kalan bir ruh, bir ritüelle ya da şamanın yardımıyla gitmesi gereken yere teslim edilmezse ne olurdu? Elbette bu ölüm ve yaşam arasında kalan ruhlar insanlara zarar verirdi. Böylece Türk usulü hortlaklar ortaya çıkardı.

Bu tür ruhlar, öldükten sonra törenle ve usulüne göre mezarına yerleştirilememiş ruhlar, intihar eden kişilerin ruhları, kötü bir şamanın ruhu veya evlenmeden ölen bir kızın ruhu olabilirdi. Bu yüzden serbest olan ruhun genellikle kırk gün sonra şaman

tarafından dualarla uğurlanması ile ölüyü gömme merasimlerinin Türk kültüründe çok önemli bir yeri vardı. İnsanlar hem ölen kişiye saygılarını sunmak hem de gelecekte ailenin başına gelebilecek belalardan korunmak istiyordu.

Hortlak tipi Türk dünyasında çok farklı isimler almıştı. Hatta kullanılan bu isimlerin Avrupa'nın "vampir" kelimesiyle ortak kökenli olduğuna dair bazı iddialar bile öne sürüldü: "hortlak", "yüer", "obur", "upir", "vpir", "vüver", "vupar", "hohan", "azgın"... Sizce de Türklerin "obur"u ile "upir"i vampir kelimesini andırmıyor mu?[3]

"Obur" kelimesi "açgözlü" anlamına gelir. Obur, mezarından çıkıp önüne ne gelirse yutan bir varlıktır.[4]

Obur, Karaçay-Malkarlarda cadı ya da cadılara verilen isimdi. "Kâhin", "geleceği gören" gibi anlamlara geliyordu, ama hem olumlu hem de olumsuz yönlerden bir cadılıktı bu. Kendi hikâyelerinin en önemli kadın kahramanı olan Satanay'ı da "Obur Satanay" olarak çağırırlardı. Satanay Biyçe, Karaçay Malkarların destanlarının konusu olan efsanevi Nart halkının bilgesi, akıl hocası olan bir kadındı. Onlara yemek pişirmeyi, el işini öğretmişti. Düşman devlere karşı yapılan savaşlarda kritik anlarda taktikler veren akıllı bir kadındı. Dolayısıyla olumsuz bir çağrışımla ona obur denilmediği açıktır. Ancak Satanay, ayın ve güneşin kızıydı. Oradan kaçırılıp bir su ejderhası, yani bir yaratık olan Celmavuz tarafından büyütülmüştü. Oradan kaçıp Nart insanlarının olduğu köye gelince de bir cadı tarafından alınıp saklanmış, eğitilmişti. Ardından Nartların arasına karışmıştı. Böylesi bir hikâyeye sahip, olağanüstü bir kadının obur olarak adlandırılması elbette bir tesadüf değildi.

Aynı halka ait oburların, yani cadıların daha kötücül anlatıldığı söylence de ise oburlar bir adamı uykusunda Elbruz Dağı'na kaçırırdı. Onu öldürüp parçalarına ayırır, etlerini kazana koyup

kaynatırlardı. Kazan kaynarken de etrafında dönüp dans ederlerdi. Ardından kaynayan eti yer, kalan kemikleri toplayıp adamı yeniden diriltir, götürüp yerine bırakırlardı. Sabah kendine gelen adam bedeninde garip bir ağrıyla uyanırdı. Sanki bedenini parça parça ayırıp birleştirmişler gibi bir ağrı olurdu bu.[5]

İYELERİN TEHLİKE HALİNE GELMESİ

Gülmekten Ölmek...

Serbestçe dolaşan kötü ruhlar dışında, yeryüzünde insanın başına musibet getirecek diğer varlıklar iyelerdi. Peki ama iyeler koruyucu olma, sahiplenme işlevlerini ne zaman kaybedip kötücül varlıklar haline gelmişlerdi?

İyeler, en başından beri koruyucusu oldukları mekâna ve nesneye karşı oldukça hassastılar; buna ek olarak insanlardan belirli sınırları geçmemelerini talep ediyorlardı. Saygı duyulmadığında ya da belirlenen bu sınırlar aşıldığında, insanlar sonuçlarına katlanıyordu. Nihayetinde insanlar doğayı bütüncül bir şekilde algılamaktan vazgeçti ya da hayat şartlarındaki pek çok değişiklik yüzünden bu algıdan uzaklaştı. Dinleri değişti, yeni gelen bazı dinler iyelerin mevcut halini kabul etmedi. Ayrıca dişil olarak düşünülen iyeler ve iyelerin ait olduğu o büyük dişil bütünlük ataerkilliğin baskısının artmasıyla kötüleştirildi, şeytanlaştırıldı. Artık insanların tasavvurunda, onların bu korumacı ve cezalandırıcı tavrının kötücül kısmı odak noktasıydı. Bu tercih zamanla pek çok kötü tip üretti.

Su iyesi, suyun içinde ya da etrafında yaşayan, ara sıra görünen ve ırmağın etrafında dolaşan insanları suya düşürmeye çalışan, başlarını döndüren, fırsatını bulduğunda onlara zarar veren, onları boğan bir varlığa dönüştü. İsmi artık "koruyucu" değil; "su cini", "Kara Kırnak" ya da "Çay Ninesi" idi.

Orman, ağaç ve dağ iyeleri de bu kötücülleşmeden nasibini aldı. Avcıları kandırmaya, insanları uzaktan çağırmaya, adeta hipnoz edip ormanın ıssız yerlerine götürmeye başlayan varlıklara dönüştüler. Artık çağırdıkları bazı insanların intihar etmelerine ya da farklı şekillerde ölmelerine sebep oluyorlardı.

Çuvaşlardaki Arçuri ruhu bu örneklerden biriydi. Uzun saçlı, vücudu tüylerle kaplı, dört gözlü, üç elli, üç ayaklı, biçimsiz bir orman ruhuydu. Arçuri aynı zamanda uzun boylu, sarkık meme-

lerini omuzlarından geriye doğru atmış bir kadın olarak da görülüyordu. Bu ruh rahatsız edilmekten hiç hoşlanmazdı. Ormana iyi davranmayan, yüksek sesle konuşan, onun keyfini bozan herkesi bir fırsatını bulup gıdıklayarak öldürürdü. Avcılarla iletişime geçen, onlara av veren ve memnun edilmesi gereken orman ruhunun kötü tarafını Arçurı işte böyle gösterirdi.

Tatarlarda aynı işleve sahip varlığın adı değişmişti. Bu bölgede ona Şurele deniliyordu. O da bir orman ruhuydu. Tek gözü, tek ayağı ve tek kolu vardı. Bu kaotik varlık oyun oynamayı pek severdi. Onunla oyun oynamanın sonunda ölünceye kadar gıdıklanmak vardı.

AL RUHUNDAN ALKARISINA

Ey Albastı, Zavallının Ciğerini Yerine Koy!

Türkiye'de en çok bilinen adlarıyla Alkarısı ve Albastı, Türk dünyasının tamamında bilinen çok güçlü figürlerden biriydi. Gücü, insanların üzerindeki etkisinin dışında Türklerin ortak kültür dairesinin en merkezinden, en eski yerinden gelmesinden de kaynaklanıyordu. Yolculuğu, ateşle ilgili ya da ateşi koruyan kutsal bir varlıktan başlamış demonik bir varlığa dönüşmesiyle devam etmişti.

Mitoloji alanına büyük katkılarıyla tanınan Abdülkadir İnan bu varlığı "al ruhu" olarak ele alır ve meseleyi geniş bir zemine oturtur. Ona göre bu tür ruhların "al" ile başlaması önemli bir noktayı işaret ediyordu çünkü "al" kökü ateşle doğrudan bağlantılıydı. Örneğin, bugün kullandığımız "alazlama" kelimesi eskiden "ateşle tedavi" anlamına geliyordu. Yani al ruhu çok eskiden tedavi edici ve koruyucu iyi bir ruhtu. Olumsuz bir anlam taşımaya başlaması ise günümüzden altı bin yıl kadar önceye dayanıyordu. Türklerin "od ana" diye seslendikleri koruyucu, zamanla belalı bir kadına dönüşmüştü.

Böylece al ruhunun bir parçası olabilecek pek çok kötü varlık türedi: Albas, Albız, Almıs, Alkız, Albıs, Albış, Alkarısı, Albastı... Hepsi farklı zamanlarda ve farklı yerlerde insanlara musallat oluyorlardı. Türk dünyasındaki bunca isim farklılığına ve yaptıkları kötülüklerdeki küçük farklılıklara rağmen, hepsi ortak bir temel noktada buluşuyordu. Bu temel nokta, bütün bu kötücül ruhların dişil olması, kadınlarla ilgili dertlere sebep olması ya da kadınlıklarını kullanarak insanları aldatmalarıydı.

En çok bilinen haliyle Albastı, lohusalara musallat olurdu. Keçi ve tilki suretlerine bürünebiliyordu. Asıl sureti, diğer kötücül dişillerin tarif edildiği gibi göğüsleri dizlerine kadar sarkık ya da omuzlarından geriye atılmış, dağınık saçlı çirkin bir kadındı. Lohu-

sanın ciğerini sökmek onun en büyük zevkiydi. Bazıları bu ciğeri yediğini, bazıları çocuklarına yedirdiğini, bazıları da suya attığını söylerdi. Elbette ciğerinin yenmesi ya da suya atılması lohusanın ölmesi demekti.

Kadınları, özellikle lohusaları ve dolayısıyla ailenin ve neslin devamını tehdit eden bu ruhun hakkından gelmenin bazı yolları vardı. Albastı demir malzemelerden, demircilerden, tüfek sesinden ve kırmızı renkten korkardı. Ayrıca şamanlar onunla nasıl hesaplaşacağını, onu nasıl kovacaklarını bilirlerdi:

"Ey, Albastı zalim
Koy ciğerini yerine
Zavallının canını iade et,
Sözümü tutmazsan
Bana hürmet etmezsen,
Gözlerini çıkarırım..."[6]

Demirden korkan alkarısını yenmek için her zaman büyük bir demir bıçağa ihtiyaç yoktu, bir iğne bile yeterliydi. Onu etkisiz hale getirmek için bir yolunu bulup ona ya da eteğine iğne batırılmalıydı. Bu dünyadan bir parça kendisine saplandığı için artık geri dönemezdi. İğneyi batıranın kölesi olurdu.

Alkarısı at binmeyi çok severdi. Geceleri atları kaçırıp onlara biner, bazen atların kuyruklarını örerdi. At sahipleri sabah yorgun ve kuyrukları örülü atları görünce alkarısının oraya geldiğini anlarlardı.

Yukarıda bahsedilen farklı farklı isimleri alan alkarısının yakın akrabaları olan kötü ruhların ne yapıp ne ettiklerine de değinmek gerek. Albız genel olarak kötü bir ruh, hayalet, hortlak olarak anılıyordu. Bir bölgede Albıs isminde evlenmeden ölmüş, genç

kızlara musallat olan bir ruh karşımıza çıkar. Genç kızlara, özellikle nişanlılara uyurken ağırlık çökmesi şeklinde kendini gösterirdi. Bazen nişanlısının biçiminde görünürdü. Bu olay genellikle nişanlısını sevmeyen kızların başına gelirdi.[7] Tuvalar da Albas ismindeki bu ruhun suyun sahibi olduğunu söylerken onun evlenmeyen bir kadından geldiğine inanıyordu.

HASTALIĞA SEBEP OLAN RUHLAR

Adım Kara Hasan, Kara Köyden Gelir, Kara Suya Giderim

Bilimsel bilgi birikiminin olmadığı zamanlarda dahi insanlar, kendilerini neyin hasta ettiği ve tedavi yönteminin ne olduğu üzerine elbette kafa yoruyorlardı. O zamanlarda insanların dünyaya nüfuz etme biçimleri farklıydı. Ruhlarla dolu, altı üstü bir bu dünyada hastalığa sebep olarak kötücül ruhlar gösteriliyordu.[8]

Örneğin, Azerbaycan kültüründe her türlü hastalığın sebebi Azar, Bazar, Kazar adındaki ruhlardı. Modern dünyada unutulsalar da kırsal bölgelerde bu hastalık saçan ruhlardan kurtulmak için yılın son çarşambası ateş yakılır ve üzerinden atlanır. Ateş üzerinden atlarken "Azarım bazarım dökülsün," denilir. Yörenin insanları yılın son günlerinde yapılan bu ritüelle yeni yıla arınmış, hastalıklardan kurtulmuş şekilde girmeyi umut ederler.

Çok daha uzak bir coğrafyada bulunan Yakutlarda ise insanları kör ve sağır olmasına sebep olan Çekey adlı bir ruh vardı. Kurbanlarına farklı sesler, farklı görüntüler gösterirlerdi. İnsanların zihnine dadanan bir başka kötü grup Altan Buuraylardı. İnsanlara intihar düşüncesi aşılar ve intiharlarına sebep olurlardı. Fiziksel görünüşte değişikliğe sebep olan hastalıklardan vebanın sebebi Meçkey, cüzzamın Odun Monoy, sarılık hastalığının Saraltmış, uçukların Uçukçu ya da Uçuh, kas hastalığınınki Sınalık adlı ruhlardı.

Kadın hastalıkları ironik bir biçimde yine dişil kötü ruhlardan gelirdi. Sibirya'da kadın hastalıklarına sebep olan ruhun ismi Emehsit idi. Yakutlara göre kuzeyde yaşayan nineler vardı. "Kuzey Nineleri, Kuzeyli İhtiyar Kadın Ruhları, Xotugu Emeexsitler" isimleriyle anılan bu nineler kadınları hasta ederlerdi. Toplum tarafından hoş görülmeyen zina suçu da bir dişinin suçuydu. Erlik'in kızlarından olduğu söylenen Kiştey, insanları zinaya yönlendirmekten sorumlu tutulmuştu.

Kışın insanların en çok başına gelen üşütme ve öksürme, Yozgat bölgesinde Karaconcolus/Congolus'un varlığıyla açıklanıyordu. Bölgede yapılan derlemelerde karşımıza çıkan bu varlık, kışın en soğuk günlerinde ortaya çıkardı. Eğer yemeklerin üzeri açıksa gelip yemeklere tükürür ve ev halkını hasta ederdi, bu hastalığa da "marazlı" denilirdi. Karaconcolus, Anadolu'da olduğu kadar Bulgaristan'da da biliniyordu. Ünü bu kadar yayılan bir varlıktan nasıl kurtulunacağının reçetesi de hazırdı. Karaconcolus, insanlara "Kimsin, nereden geliyorsun, nereye gidiyorsun?" gibi bazı sorular sorardı. Yapılması gereken şey, cevabın içine muhakkak "kara" sözcüğü yerleştirmekti. Örneğin, insanlar adlarının Kara Hasan olduğunu, Kara Köy'den geldiklerini ve Kara Su'ya gittiklerini söyleyebilirlerdi.

KÖTÜCÜL DEVLER

Celbegen, Celmavuz, Emegenler

Devler, Kırgız, Özbek, Türkmen, Kazak, Tuva, Başkurt, Altay, Oğuz halklarının tamamının, yani neredeyse tüm Türk dünyasının anlatılarında kendilerine yer bulmuş olan figürlerdi. Ama devler her zaman kötü değildi doğrusu.[9] Bazıları doğrudan insana zarar verme motivasyonu taşımıyordu. Bazen kahramanla konuşuyor ya da işbirliğine gittiği için canı bağışlanabiliyordu. Ama genellikle dev formundaki kötüler, kötülük mirasını taşımaya devam ediyorlardı.

Celbegen

Türk kültür dairesi içinde mitlerin en az değişime uğradığı ve izole yapısı sayesinde mitik örgünün ipuçlarını sağlam bir şekilde yakalayabildiğimiz kuzey, yani Güney Sibirya bölgesinin mitik devi Celbegen, Bahaeddin Ögel'in de ima ettiği üzere[10] Hint ve İran etkisinin görülmediği, Türklerin asıl dev figürüydü.

Celbegen ya da Yelbegen, "kötü ruh", "cin" anlamında kullanılan "yel" kelimesinden türemişti. Dolayısıyla zararlı bir dev olduğu isminden belliydi. Bu kötü dev figürü, kimi araştırmacılarca dişil varlığın şeytanileşmesine bağlanıyordu; kimi araştırmacılara göre ise Celbegen başından beri kötülüğe aitti, hatta Erlik'in tebaasındandı.[11]

Bu mitik dev, gökyüzündeki ayı yiyebilecek kadar büyüktü. Bir dudağı yerdeyken bir dudağı göğe erişirdi. Ay tutulmasının sebebi, Celbegen'in ayı yutmasıydı. Halk, bu büyük ve korkunç varlığı biraz olsun ürkütüp ayı serbest bırakmasını sağlamak için ay tutulduğu zaman gürültü yapar, bir şeylere vurarak ses çıkarmaya çalışırdı. Tutulmalarda insanların kurtardığı ay, Celbegen'in insanlara çok güç zamanlar yaşattığı bir sırada devreye girdi. Celbegen'i alıp aya götürdü, Celbegen oradan bir daha geri dönmedi. Bundan sonra, ayın üzerinde görünen siyah lekelerin onun

izleri olduğu söylenmeye başladı. Peki ya ayın bazı zamanlarda küçülmesi? Kim bilir, belki de Celbegen ayı ısırıyor ve küçülmesine sebep oluyordu.

Celbegen'in dünyada kaldığını varsayan anlatılarda ise tasviri şöyleydi: yedi başlı, insan eti yiyen, pörtlek gözlü. Yani biçimsizliği vurgulayan bazı sembolik ifadelerle bir resim çizilmişti. Ancak bu resim Celbegen'in her bir başını farklı faaliyetlerde kullanmasıyla daha da renklendirilmişti. Celbegen bir başını yiyecek toplamak, bir başını konuşmak, bir başını ağlamak için kullanırdı. Bir başıyla kopuz çaldığı, bir başıyla kaval çaldığı da söyleniyordu.

Celmavuz

Celbegen gibi ürkütücü bir diğer canavar da Celmavuz'du. Türk dünyasında Jelmogus, Yalmavuz, Calmoviz ve Celmoğuz gibi adlarla bilinen bu canavarın insan yediğine, çocukları ve genç kızları kaçırıp kanlarını içtiğine inanılırdı. Acımasız bir dev olarak düşünüldüğü gibi, suda yaşayan gizemli bir ejderha olarak da düşünülüyordu. Uygur masallarındaki Celmavuz, adeta bir kasırga gibi eser, ne var ne yok yok ederdi. Nart destanlarında Satanay Biyçe'yi annesinden babasından kaçıran, Celmavuz adlı bir ejderdi. Onu suların ortasında bir adaya hapsetmiş, adanın etrafını da gri bulutlarla kaplamıştı. Anlaşılan, Nart dünyasında Celmavuz doğa unsurlarına hükmedecek güce sahipti.[12]

Emegenler

Emegenler Türk anlatılarındaki başka bir dev grubuydu. Emegenler, Celbegen ve Celmavuz kadar olağanüstü özellikleriyle ön plana çıkmıyordu. Ancak hem insanlara hem de insanların kurduğu medeniyete düşmandılar ve yıkıcıydılar.

Emegenlerin nasıl göründüğü hakkında farklı farklı tasvirler yapılsa da ortak olan nokta, diğer kötücül varlıklarda da gördüğümüz gibi kaotik, insanda korku ve iğrenme duygusu uyandıran varlıklar olmalarıydı. Bir türü, üzeri insan, altı uzun ve parlak gövdeli, çatal dilli bir yılandı. Bir diğeri vücudu kızıl tüylerle kaplı,

pis kokulu, ormanlarda ve bataklıklarda yaşayan bir dev türüydü. Diğer türü ise insan gibi iki ayağının üzerinde yürüyen ama tek bir göze sahip, burunsuz, kocaman kafası, kocaman ağzı, dudağından taşan dişleri, keskin tırnaklarıyla tepegöze benzer bir canavardı.[13]

Emegenler, medeni insanın antitezi gibiydiler. Fiziki olarak çok güçlüydüler ancak pek akıllı sayılmazlardı; teknik bilmezlerdi, yaşam şartlarını iyileştirecek herhangi bir atılımda bulunmazlardı. İlkel bir yaşam sürerlerdi. Ormanlarda, mağaralarda yaşar; giyinmeyi, doğru düzgün yemek yemeyi bilmezlerdi. Yemekleri bazen onların eline düşmüş talihsiz insanlar olurdu. Fakat insanlar emegenleri yenmenin bir yolunu bulmuştu. Akıllı ve kurnaz olan bir kahraman, akılsız emegeni kandırarak onu bir oyunla onu tuzağa çekerdi. En sonunda insan tekniğinin önemli çıktılarından biri olan kılıçla emegenin işini bitirirdi.

Bu tehlikeli varlığın dişil bir kökene bağlandığını söylemek, siz okurları artık şaşırtmayacaktır. Kelime anlamı olarak "emegen" Türk dünyasının pek çok yerinde "kadın" veya "kadın ata" anlamı taşıyordu. Altay-Sayan bölgesinde Emeget ya da Emegen şamanların koruyucu ruhuydu. Yine aynı bölgede Emegen "yaşlı kadın" demekti. Altayların bir de Emelçi-Zaya-çi adlı "yaratıcı nine" dedikleri bir ruhları vardı. Tuvalar evi koruyan ruha Emegelçi, yani "nine" derlerdi.[14]

Emegenlerin dişil olduklarını söyleyen bir anlatıda, bu korkunç devin on sekiz kızıyla birlikte ormanın derinliklerinde bir mağarada yaşadığı belirtilmişti. Nart kahramanı Alavgan eş aramak için çıktığı yolculukta, bir Emegen kadını elinde dev bir ağaç kütüğüyle yeri yamamaya çalışken buldu. Memelerini omuzlarından geriye atmış bu yaşlı devin memesinden süt emdi. Bu hareket onu öldürmek isteyen devin elinin kolunu bağladı, çünkü artık devin manevi evladı sayılırdı. Böylece dev, kızlarından birinin onunla evlenmesine izin verdi.

Peki bir insanla evlenip insanların arasında yaşamaya başlayan dev ne yaptı? Tabii ki vahşilik yapmaktan geri durmadı ve doğan

çocuklarını yemeye başladı. Bu çocuklardan birini Satanay Biyçe kaçırmayı başardı. Elbruz Dağı'na götürüp onu orada yetiştirdi. Büyüdüğünde bu çocuk evine geri döndü, ama annesi onu yine öldürmeye çalıştı. Maalesef zalim anne Emegen kendi oğlu vasıtasıyla cezasını buldu. Emegenler ve insanların bir arada yaşamasının imkânsız olduğu böylelikle ölümsüzleşti.

Aslında tüm bu canavarlar bireysel olarak insanın ve tüm insanlığın korkularının aynadaki farklı yansımalarıydı. İnsan bu yansımaları üretirken onlardan kurtulma yollarını da buldu. Onların gücü, cüssesi, karmaşıklığı ne kadar büyükse, insanın onları yenme umudu da bir o kadar büyüdü. İnsanlar, onları alt etme yollarını ve onlara karşı kazandıkları zaferleri bilgi olarak ya da daha estetik hale getirerek aktardı.

Bu bölümde bahsedilen varlıklar, bu yansımaların Türk kültür dairesi içinde oluşmuş halleriydi. Bu varlıkların insanlara neler yapabildikleri, nerelerde yaşadıkları ve neden ortaya çıktıkları gibi soruların cevabı eski Türk inanç sistemindeydi.

BÖLÜM 8

DÜNYANIN SONU

Dünyanın ve evrenin sonuna dair anlatılan ya da insanları helak etme amacıyla gönderilen tufanı konu edinen mitlere "eskatoloji mitleri" denilir. Mitolojik sistemde, zıt kutbu olan kozmogoni mitleriyle birlikte bir döngü oluştururlar. Var olanın yok olmasını konu alan eskatoloji mitleri, genellikle her şey yok olduktan sonra yeni bir yaşamın doğacağına işaret eder.

Türk halklarının yok oluş anlatıları, takip edilmesi oldukça zor bir alandır. Araştırmacıların bu durumun sebepleri üzerine bazı benzer görüşleri vardır: Öncelikle Türk halkları dünyanın sonuyla pek ilgili değillerdi. Var olan eskatolojik anlatılar, etkisi altında kaldıkları dinlerle birlikte oluşmuş anlatılardı. Dünyaya biçilmiş son ile ilgili kitabelerdeki birkaç satır ipucu, Şamanist Türk halkları arasından derlenmiş "Kalgançı Çak" anlatısı ile Sümerlere dayandırılan Nuh tufanı hikâyesinin benzeri anlatılar Türk mitolojisindeki bu sınırlı alanın nadide anlatılarıdır.

BİR SON, BİR BAŞLANGIÇ

Her Şey, Var Olduğu Andan İtibaren Sona Yaklaşmaya Başlar

İnsanlık, hiçbir şeyin sabit tutulamayacağını ve mevcut konumunu koruyamayacağını, her şeyin yer ve şekil değiştirdiğini, zamanın durdurulmaksızın akıp gittiğini, buna bağlı olarak her şeyin sonunun geleceğini takvim sistemlerinden ve evrenin yaşına dair hesaplamalardan çok önce biliyordu. Her şeyin bir devinim içinde olduğunu o zamanın bakış açısıyla kavrayıp açıklıyor ve sözel anlatılarda biriktiriyorlardı.

Ancak sürekli değişen evrensel parçalarının her zaman doğrusal bir şekilde iyiden daha iyiye, düzenli olandan daha düzenliye doğru gitmeyeceğini kabul ediyordu. Evrende bir dengenin gözetildiği, zıtlıkların birbirini dengelediği bir sistem vardı. Buna göre düzeni er ya da geç kaos takip edecekti. Başlangıcı olan bir dünyayı mutlaka bir son beklemekteydi.

Evrenin bu büyük kaos-kozmos döngüsünü insan mikro düzeyde aslında her gün ve bütün yaşantısı boyunca deneyimliyordu. Her gün evinden, yani kozmosundan dışarıya çıkıyor ve bir maceraya atılıyordu. Dışarıdaki kaotik ortamla savaşıp ardından ertesi gün yeniden bozulacak olan kozmosuna dönüyordu.

Tamamladığı diğer bir döngü de kendi hayatıydı. İnsan doğduğu için ölmeye mecburdu. Ancak ölmeyi de bir son olarak görmüyordu. Öldükten sonra başka bir hayatta tekrar doğacağını, cennete ya da cehenneme gideceğini, mükemmel hayata ölümden sonra erişeceğini düşünüyordu.

Evrenin ve dünyanın oluşması ve ardından yok olması, bu döngünün makro düzeyde gerçekleşen versiyonuydu. Evren kaotik boşluktan yaratılıp düzene oturtulmuştu. Ama bu düzenin sonsuza kadar sorunsuzca süreceği düşüncesi insanın aklına yatmıyordu. Bu yüzden düzenin ardından kaosun tekrar döneceğini düşüyordu. Elbette bu kaos da kalıcı olmayacaktı. Varoluş ve yok

oluş, kaos ve kozmos, ölüm ve yaşam... Bunlar tıpkı kendi kuyruğunu ısırmış bir yılan gibi birbirini kovalayıp duruyordu.

Kendi kuyruğunu ısıran yılan figürü Ouroboros, insanın ve evrenin içinde bulunduğu sonsuz döngüyü, varlıkla birlikte yokluğu, ölümle birlikte yaşamı simgeleyen çok eski bir semboldür.

Kozmogoni mitlerini yaratan mitolojik zihin, doğal olarak eskatoloji mitleri de oluşturuyordu. Bu mitler, var olanın nasıl sona ereceğine dair bilgi veriyordu. Kozmogonik mitlerde ilk önce evren yaratılıyor, sonra sıra insanın yaşayacağı yere ve en sonunda insana geliyordu. Eskatoloji mitlerindeki yıkım ise içten dışa doğru olmak üzere insandan başlıyordu. İnsan ilk önce kendini, ahlaki ve toplumsal düzenini, doğayı bozuyor, bunun üzerine dünya sona doğru yaklaşıyordu. Dünyanın ve insanlığın sonu çeşitli şekillerde gelebilirdi ama en yaygını suyla yok oluştu. Çünkü su arındırıcıydı; dünyanın sonunu getiren, adeta dünyayı yaşlandıran kötülükleri, yozlukları ve olumsuzlukları arındırabilirdi. Aynı zamanda dünyayı yeniden, kozmogoni mitlerinde sıklıkla gördüğümüz başlangıçta sadece uçsuz bucaksız suların olduğu o ilk ana benzer bir hale döndürebilirdi. Peki, temizlenen ya da o ilk düzensiz formuna dönen dünya bu durumda sabit mi kalacaktı? Elbette hayır. Ya başka bir hayat, başka bir form, başka bir çağ başlayacaktı; ya da dünya üzerinde yalnızca seçilmiş insanlar ve kurtarılmaya layık görülmüş kişiler kalacaktı. O da bir gün bozulana dek sürecekti.

Alanının önemli isimlerinden din tarihçisi ve felsefeci Mircea Eliade, insanların bu dönüş fikrini güneş kültünden çok daha önce var olan ayda gördüklerini söyler. Ona göre, ay ölecek olanların ilkidir, ama yaşamaya başlayacakların da ilkidir. Ay tamamen gözden kaybolmaz. Küçülür, küçülür, kaybolacak gibi olur. Ama en küçük haline gelince tekrar büyümeye başlar. Küçük bir parça, ayın yeniden doğması için orada kalmalıdır.

İşte bu ebedi dönüşün simgesi hikâyelerde de karşılığını bulmuştur. İnsanlığın yok olması kaçınılmazdır, kıyamet gelecektir ama eninde sonunda, yeniden doğuş bu kıyameti takip edecektir. Bunun olması için de insanlığın tamamı yok olmaz. Kutsal bir kişi ya da küçük bir grup yaşamı tekrar yayacaktır.[1]

GÖKTÜRK KİTABELERİ'NDEKİ YOK OLUŞ: GÖĞÜN ÇÖKMESİ

Türkler Kıyametle Neden İlgilenmedi?

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Türk mitolojisi bir araştırma alanı olarak oldukça zorlayıcıdır. Kaynakların azlığı, derlemelerin yapılış şartları, birbirinden farklı hikâyeler, eldekilerin yorumlanma şeklindeki farklı, hatta bazen çatışan tutumlar, eklenmeye devam eden ve bununla birlikte gözden geçirilmesi gereken pek çok genel yargıdan kaynaklanan pek çok zorluk mevcuttur. İş eskatoloji mitlerine gelince ise durum daha da sorunlu bir hal alır.

Bunun sebeplerinden ilki ve en büyüğü, eskatoloji mitlerinin diğer inanç sistemlerinin etkisi altında çok fazla kalmış ve eklemelere maruz kalmış olmasıydı. Dünyanın sonu ve tufan hikâyelerinde Türklerin kabul ettikleri ya da etkisi altında kaldıkları Budizm, Lamaizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet dinlerinin etkileri çok açık bir şekilde görülüyordu.[2] Diğer mit gruplarında bazen zorlansak, hatta belli belirsiz görebilsek de takip edebildiğimiz Türk düşüncesine özgü iz, eskatoloji mitlerinde neredeyse tamamen kaybolmuştu.

Eskatoloji anlatılarının Türk mitolojisindeki yerini sorgulatan ikinci nokta, Türklerin kıyamet, son ve yok oluş fikriyle o kadar da ilgilenmemiş olmalarıydı. Çünkü ölüm ve yok oluş arasında keskin bir ayrım yapıyorlardı. Sanat tarihçisi Yaşar Çoruhlu, bu durumu arkeolojik bir bakış açısıyla örnekler. Arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, Türklerin öldükten sonra bu dünyadakine benzer bir yaşama sahip olacaklarına inandıklarını gösteriyordu. Bu durum proto-Türk halkları, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve diğer topluluklar için de geçerliydi. Ölünün gömülme şekli, günlük yaşamda ihtiyaç duyacağı kap kacaklar, silahlar, atı ve kıyafetleri ile gömülmesi, sanki diğer dünyada uykudan uyanacağının ve günlük hayatına devam edeceğinin düşünüldüğünü gösteriyor-

du. Saha araştırmacısı Roux da araştırmaları boyunca Türklerde kıyamet tarifine rastlamadığını, bu konunun Türkler arasında rağbet gören bir konu olmadığını belirtir. Türk düşüncesine özgü yok olma fikrine kısaca değinildiğini söyleyerek Göktürk Kitabeleri'ne işaret eder.[3]

Göktürk Kitabeleri'nde yer alan "Yukarıdaki gök yıkılmadıkça aşağıdaki yer yok olmadıkça, Türk halkı kim senin ilini töreni yok edebilir?" sözleri nihai yok oluşun göğün yerin üzerine çökmesiyle geleceğini söylüyordu. Başka bir yazıtta da benzer şekilde "Benim Gök'üm bizim üzerimize yıkıl," satırları yer alıyordu. Bu kısacık dizeler aslında gök, yer ve ikisinin arasında oluşan katmanın nasıl yok olacağını en açık ve arkaik şekilde ifade eden satırlardı. Türklerin evreni kurgulama biçimiyle doğrudan örtüşüyordu.

Daha önce de açıkladığımız üzere, evren üç katmandan oluşuyordu. Gök tıpkı büyük bir kubbe ya da bir çadır gibi yerin üzerini kaplıyordu. Gök katmanını sabit tutmak gerekiyordu; bu yüzden pek çok hikâyede göğü yerle birleştiren ve göğü sabit kılan bir yapıdan, güçlü bir direkten bahsediliyordu. Bazen bu "Temir Kazık" adı verilen Kutup Yıldızı idi. Bazen ise dalları göğe uzanan, kökleri yeri tutan ve üç katmanı birleştiren Bay Terek (direk) adlı ağaçtı. Göğün yerin tepesine çökmesi, canlıların ve insanların yaşadığı orta katmanın yok olması... İşte dünyanın, evrenin sonu buydu. Yazıtlarda gördüğümüz fakat ayrıntılı başka bir yazılı kaynağına ulaşamadığımız bu arkaik düşünce belki de Türklerin dünyanın sonu nasıl olacak sorusuna verdikleri en saf ve etkiden uzak cevaptı.

Gök Tanrı inancı bir yana, Şamanik bir bakış açısıyla bakarsak, Türklerin neden yok oluşla pek de ilgilenmediklerine dair başka yanıtlar bulabiliriz. Şamanik sistemde kişinin ölümü, tamamen ortadan kalkması anlamına gelmiyordu. Kişi ölmüyor, dünya hayatında nasıl biri olduğuna bağlı olarak yeni bir hayata başlıyor, form değiştiriyordu. Şaman ve bazı özel kişiler için ölüm daha da farklı bir hal alıyordu. Aşağı dünyaya inmek, ölmek ve yeniden dirilmek imkânsız şeyler değildi. Güney Sibirya destanlarında bu

geçişli durumun anlatı bağlamında nasıl çeşitlendirilip renklendiğine dair pek çok örnek bulabiliriz. Bu metinlerde kahramanlar sürekli yeraltına seyahat ederdi; yani manevi olarak ölebilir ve geri gelebilirlerdi. Bazen savaşırken ya da tuzağa düşürülerek öldürülen kahraman bir iksirle, bir duayla veya bir kam yardımıyla diriltilirdi.

Kişisel kıyamet olan ölümü böylesine atlatılabilir, çaresi bulunabilir bir hadise olarak düşünen halk, küresel kıyameti de çok keskin düşünmemişti. Bu yüzden kıyamet ve yok oluş fikirleri, araştırmacıların da hemfikir olduğu üzere Türk mitolojisinde büyük bir yer kaplamıyordu.

İşte tam da bu sebeple kıyametle ilgili diğer dinlerin etkisinden sıyrılmış, Türk mitolojisinin katmanlı düşünce yapısını yansıtan Türklere özgü yegâne hayal, *Göktürk Kitabeleri*'nde yer alan yer-gök katmanlarının en sonunda birleşmesi ve orta katmanın eriyip gideceği hayaliydi.

KALGANÇI ÇAK

Kalgançı Çak Geldiği Zaman Tanrı Kayrakan Kulağını Kapatır

Şamanist Türk topluluklarından edinilen bilgilere göre, Türk düşüncesinin dünyaya hazırladığı son "Kalgançı Çak"tı. "Kalacak olan çağ" anlamına gelen bu zaman dilimi, mevcut düzen yok olduktan sonra başlayacak olan bir tür altın çağ idi. Hem kıyameti hem de kıyametten sonraki zamanı ifade ediyordu.

Kalgançı Çak'a girilmeden önce, yeryüzünde onun yaklaştığını işaret eden pek çok olay meydana gelecekti. İyiliğin ve kötülüğün o zamana kadar korunmuş olan dengesi kötülük lehine bozulacaktı. Sona yaklaşıldıkça büyük tanrı kulaklarını insanlara ve olanlara kapatacaktı. Artık insan nesli ve dünya için yapılacak bir şey kalmayacaktı.

Bozulma insanlardan başlayacaktı; fitne fesada rağbet gösterecekler ve töreyi bozacaklardı. Ulus bozulacak, yurt başsız kalacak, hanlar hanlara saldıracak, uluslar birbirlerine kötülük yapacaklardı. Hak eden yiğitler itibar görmeyecek, onlar güçlülerin elinde oyuncak olurken ayak takımı da bey olacaktı. Ön ayakları kılıçlı, kuyrukları kamalı güçlü binek atlarıyla birlikte dokuz kişi ortaya çıkacak ve bu kişiler gördükleri ne varsa kesip biçeceklerdi.

İnsanın ve düzenin manevi olarak bozulması, fiziksel bozulma olarak da yansıyacaktı. Bir kişinin boyu adeta bir dirsek kadar kalacaktı. İnsan kara bir böcek gibi kanatlanacak, gözlerine kan dolacaktı. Anneler, babalar, çocuklar birbirinden ayrılacak, birbirlerini tanımaz, saygı göstermez olacaktı. Anneler dul kalmaya, nesiller kurumaya başlayacaktı:

"Baba çocuğunu tanımaz (şefkat göstermez)
Çocuk babayı tanımaz (saygı göstermez)
Başa bakır çıkar
Atbaşı kadar altın
Bir kap yemeğe durmaz (değmez)."

Sona yaklaştıkça tabiat dengesini yitirecekti. Dağlar tepeler çalkalanacak, yer uğuldayacaktı. Ağaçlar köklerinden kopacak, sular kuruyacaktı. Ay ve güneş ışık vermeyecek, gök gürleyip açılacaktı. Denizler dipleri görünecek kadar dalgalanacaktı. Adeta yerin altı ve üstü yer değiştirecekti:

"Kara su (su kaynakları) kanla (karışıp) akar
Yer tıkırdar, dağ tersine döner
Dağ yamaçları çöker
Gökyüzü titrer
Deniz çalkalanır
Yeryüzü aktarılıp sathi aşağı gelir,
Ağaç yosunu koparılıp külü (tozu) kalır
Gökyüzü depreyip dikişi açılır (yarılır)
Deniz çalkalanıp dibi görünür."

Doğanın dengesi bozulduğunda elbette kıtlık da kaçınılmaz olacaktı. *Köngü* denilen zehirli bir ot peyda olacak ve yayılmaya başlayacaktı. Daha da kötüsü, bu zehirli otun kökünden sarı bir çekirge çıkacaktı. Bu çekirge hem bitkilere hem hayvanlara hem de insanlara zarar verecek, her şeyi sömürüp bitirecekti:

"Nebat (kökünden) koparılır
Ürünü tükenir
Yerde (üstünde) köngül (gönül) denen nebat yetişir
Nebattan sarı çekirge çıkar
Hayvana doğru yürürse (rastlarsa)
Hayvanı yutar (öldürür)
Kişiye doğru yürürse (rastlarsa)
Kişiyi yutar, öldürür."

Tüm bunlar olurken insanlığın yardımına koşması için Tanrı Ülgen'in yönlendirmesiyle May Tere[4] ve Mandı Şire dünyaya inecekti. Aynı zamanda Erlik'in temsilcileri Karaş ve Kerey de yeral-

tından yeryüzüne çıkacaktı. Orta dünya gerçek bir savaş alanı olacaktı. Ancak insanlık Ülgen'in temsilcilerine pek kulak asmayacak, böylece dünya tamamen kötülüğün hâkimiyeti altına girecekti. Bu savaşın nihayetinde May Tere öldürülecekti. Kanı ateş olup yeryüzünü kaplayacaktı. Her yeri, kötülüğe bulanmış her şeyi, hatta Erlik'in ve kötülüğün yurdunu yakıp küle çevirecekti. Ardından dünyaya inen Ülgen tüm ölülere yeniden can verecekti. İşte "Kalgançı Çak" böylece başlayacaktı.[5]

Hikâyede insan dünyasının çöküşü, kozmik bir çöküşe evrilir. Erlik'in tebaası Karay ve Kereş'in yeryüzüne çıkması, yeraltının temsil ettiklerinin yeryüzüne hâkim olması demektir. Her ne kadar göğün temsil ettiği iyiliğe çağıran varlıklar dünyaya gönderilse de pek kabul görmezler. Alametlerden anlaşıldığı üzere, yeterince yozlaşan dünya Erlik'in zafer meydanı olur, en son iyilik de yeryüzünden silinir. Artık tepeden tırnağa kötülüğe bulanmış insanlar için yok oluştan başka çare kalmamıştır. Her şey yok olmalı, arınmalı, temizlenmelidir. Bu anlatıda, bu arınma ateşle gerçekleşir. Böylece yeni bir çağ, altın çağ her şeyin yok olduğu yerde yeniden başlar.

TÜRKLERİN TUFANI YAYIK

Seçilmişler: Utnapiştim, Nuh, Ülgen, Nama

Tufan, yoğun yağmur ve fırtınalarla, durdurulamaz sellerle, her yeri kaplayan sularla gelen felaketti. Tufan en basit haliyle yoldan çıkan, tanrılara saygısını kaybeden insanları cezalandırma yoluydu. Ama insanları hedef alan tanrılar çoğu zaman içlerinden özel bir kişinin ya da bir avuç insanın kurtulmasına izin verirlerdi. İnsanın neslini tamamen kurutmak istemeyen tanrılar, aslında dünyayı aşırılıklardan, kötülüklerden temizleyip kurtarmaya layık gördükleri kişiyle insanlık için yeni ve temiz bir dönem başlatma amacındaydılar. Türkler tufanı "Yayık" olarak adlandırırdı.

Tanrıların insanlara karşı bu tutumu ve cezalandırma biçimi, dünyanın çeşitli yerlerindeki milletlerde de kendine yer bulmuştu. Örneğin, en eski tufan miti bir Sümer tabletine yazılmıştı. İnsanların saygısızlıklarına dayanamayan Sümer tanrıları onları helak etmeye karar vermişti. Fakat bilge tanrı Enki, en azından bir insanı sağ bırakma önerisinde bulunmuştu. Daha sonraları "Nuh" olarak da anılacak olan Utnapiştim, işte bu seçilmiş kişiydi. Dünyanın en eski destanı olan *Gılgamış Destanı*'nda ölümsüz olan Utnapiştim, "uzaktaki Utnapiştim" olarak da anılıyordu.

İran tufan mitinde tanrı Ahuramazda, insanlar yeryüzünde aşırı çoğaldığı için bu kararı vermek zorunda kalmıştı. Tanrının tufandan korumak için haber verdiği şanslı kişi Yima idi. Yima, tufanın getirdiği soğuktan kendine bir sığınak yaparak kurtulmuştu.

Hint mitolojisinde balık tanrı Vişnu da Ösnu'ya haber vermişti. Böylece bir gemi inşa edilmiş ve balık önderliğindeki gemi zarar almadan tufanı atlatabilmişti. Yunan mitolojisinde de Zeus tufan kararının ardından, merhametlerinden etkilendiği yaşlı bir çifti sağ bırakma kararı almıştı. Semavi dinlerin ortak figürü ve tanrının bir temsilcisi olan Nuh ise insan soyunu ve pek çok hayvanın soyunu bir gemi yaparak kurtarmıştı.

Temel noktalarda benzerlikler gösteren bu hikâyelerin kökeni genellikle araştırmacılar tarafından Sümerlere bağlanıyordu. En eski uygarlıkların kurulduğu bölge olan Mezopotamya, böylesi bir sel felaketinin yaşanabileceği fiziki ve coğrafi yapıya sahipti. Değerlendirilebilecek bir başka yaklaşım ise, böyle bir felaket Sümerlerden önce yaşansa dahi, yazıyı ilk kullananlar Sümerler olduğu için onlar tarafından yazıya geçirilmiş olma ihtimaliydi. Bu da tufan anlatısını Sümerlerden çok daha eskiye götürmekte, dolayısıyla Sümerleri bu hikâyeyi ilk kaydedenler konumuna getirmekteydi. Her iki durumda da tufan hikâyesi Sümerlere dayanıyor, tufanın tarihi de Sümerlerle başlıyordu.[6]

Sümerlerle başlayan bu hikâye pek çok kültürü etkilediği gibi Türkleri de etkilemişti. Türkler arasında derlenen tufan hikâyelerinin temelinin Nuh tufanı olduğu kuşkusuzdu. Fakat Türk-Altay tufan mitlerinde Nuh'un yerini Nama ya da Ülgen almıştı.

Bir anlatıya göre, tufandan önce yeryüzünün hâkimi Tengiz (Deniz) Han idi. İnsanlar yaratılalı uzun zaman olmuş, ancak tanrılara olan saygılarını kaybetmeye başlamışlardı. Bu yüzden tufan kararı verilmişti. Ülgen tufanın olacağını, iyiliğiyle ve tanrılara yakın olmak için gösterdiği emekle öne çıkan Nama'ya haber verdi ve ona insanın soyu ile hayvanları kurtarmak için sandal ağacından bir gemi yapmasını söyledi. Nama; Soozunuul, Saruul ve Balıksa isimli üç oğluyla beraber Ülgen'in tarif ettiği şekilde gemiyi yapıp tamamladı. Bazı insanları ve hayvanları gemiye aldı. Ardından kara bulutlar, sisli hava gökyüzünü kapladı, yoğun yağmurlar yağmaya başladı. Denizlerden, karalardan, her yerden su fışkırıyordu.

Gemi derin sularda yüzmeye devam etti, ta ki sular çekilmeye başlayana dek. Gemi, Çomgoday ve Tuluttu dağlarında karaya oturdu. Ayak basacak bir yerin olup olmadığını öğrenmek için Nama bir kuzgun saldı. Kuzgun geri dönmedi. Ardından bir karga gönderdi, o da geri dönmedi. Ardından gönderdiği saksağan da geri dönmedi. En sonunda bir güvercin göndermeye karar verdi. Nihayetinde güvercin gagasında bir dalla geri geldi. Güvercine

diğer kuşların nerede olduklarını sorunca, onların bir leş bulup yemeye daldıkları cevabını aldı. Bunu duyan Nama diğer üç kuşu insanlardan uzak olmakla ve leşle beslenmekle lanetledi; güvercin ise insanlarla birlikte yaşamaya hak kazandı.

Tufandan sonra Nama, Yayık Han ismiyle tanrı seviyesine yükseldi.

Benzer bir tufan anlatısında, insanlara tufanın olacağını demir boynuzlu, gök tüylü bir teke haber vermişti. Onun görünmesi ve dünyayı dolaşmaya başlamasıyla birlikte felaketler de başladı. Yedişer gün depremler oldu, dağlar ateş püskürdü, yağmurlar yağdı, fırtına koptu, dolu ve kar yağdı. Tufan başlamadan önce tufanın olacağını bilen yedi kardeş vardı; en büyüğüne Erlik, en küçüğüne de Ülgen derlerdi. Olacakları daha önceden bildikleri için bu kardeşler bir gemi yaptılar, gemiye her hayvandan bir çift aldılar.

Sular çekilmeye başlayınca kara arayışına giren Ülgen sırasıyla horozu, kazı ve kuzgunu keşif için gönderdi. Ancak hiçbiri geri dönmedi. Tıpkı bir önceki hikâyede geçen türdeşleri gibi bir leş bulup yemeye dalmışlardı.

En sonunda yedi kardeş gemiden çıktı. Ama bir sorun vardı: Soyu tükenen insanların yerine yeniden insan yaratılmalıydı. İlahi bilgiye sahip olan Ülgen insan yaratmaya koyuldu. Altın bir fincanın içine bir çiçek yerleştirdi. Fakat insan yetiştirecek bu çiçeğin bir parçası Erlik tarafından çalındı ve bir grup insan yaratıldı. Ülgen ise kendi insanını yaratmakta kararlıydı. Ülgen yaratılan ilk türün batıya, kendi yarattığı insanların ise doğuya yerleşmesi için buyruk verdi.

Örneklerini gördüğümüz ve Nuh tufanıyla birebir örtüşen anlatıların yanında, daha farklı semboller taşıyan anlatılar da –kısa da olsalar– kayda geçmişti. Örneğin, Türk halkları arasında çeşitli derlemeler yapmış Grigory Potanin'in derlediği tufan mitosunda, tufana sebep olan şey yeri sırtında taşıyan bir kurbağanın hare-

ket etmesiydi. Kurbağa hareket ettikçe denizler dalgalanıp taşar, tufan meydana gelirdi. Çok eski zamanlarda insanlığın başına böyle bir olay gelmişti. Fakat tufandan önce bir sal yapan yaşlı bir adam insanları ve hayvanları kurtarmıştı.

İbrahim Dilek'in aktardığı Altaylara ait tufan beklentisi anlatısı da tufan mitlerinin belki de en özgün olanıdır. Altaylara göre dünyanın yaratılışından bu yana üç *aygul*, yani üç dönem ve bu dönemi bitiren bir felaket yaşanmıştı. Üç aygulun arası bin yıldı. İlk felaket ateşle gelmişti ve *ot aygul* denilmişti. İkinci felaket şiddetli fırtınalarla gelmişti ve *cotkon-salkındu aygul* adı verilmişti. Üçüncü felaket ise sularla gelmişti ve *suu aygul* denilmişti.

İşte yeryüzü şu an su felaketinden sonraki dönemdedir. Ancak felaketler henüz sona ermiş değildir. Sonraki dönem, *toş aygul* denilen buzul dönemi olacaktır. Bu kez de son, her şeyin donmasıyla gelecektir.[7]

BÖLÜM 9

KAHRAMANLAR

Evrene, nesnelere, kökenlere, kavramlara dair kutsal açıklamalar yapan mitleri destan, masal ve efsane gibi türler takip etmişti. Bu anlatılarda mitik bilginin izleri kendini bazen açıkça bazense daha gizli, ama her durumda kesinlikle belli ediyordu. Destanlar, insanların başlangıçtan beri örmeye bağladığı anlatı zincirinin kahramanlıklarla ilgili olan parçalarıydı. Türk halkları bu anlatı zincirine en çok destan ekleyenlerdi. Orta Asya, adeta bir destan üretme merkeziydi.

Türkler göçebeydi, yaşamları hızlı hareket etmeye dayalıydı. Bu yüzden yerlerinde durup, kâğıt kaleme sarılıp tarihlerini ve hikâyelerini yazma yoluna gitmemişlerdi. Bunun yerine, bu bilgileri destan haline getirip sözle aktarmayı seçmişlerdi. Kopuz ya da ona benzer müzik aletleri eşliğinde hikâyelerini anlatıyorlardı. Bu anlatma görevi ozanlara düşüyordu. Hikâyeleri müzik eşliğinde ezberlemek ozanların işini kolaylaştırıyordu. Böylece nereye giderlerse gitsinler, hafızalardaki bilgiler şarkılarla birlikte peşlerinden geliyordu.

Doğal olarak bu destanlar kahramanların anlatılarıydı. Peki ya *kahraman* kimdi? Sadece savaşan kişilere mi kahraman denilmeliydi? Bu soru kesinlikle düşünmeye değerdi. Sadece savaşan, fetheden kişiye kahraman demek pek adaletli görünmüyordu. Çünkü kahraman olmak tek bir kalıba sığamazdı. Bir dini lider, bir ozan, bir şair, bir mucit, bir ev kadını da pek tabii kahraman olarak değerlendirilebilirdi.

Destan kültürünün dünyadaki en önemli kaynaklarından Türk kültür dairesi, klasik kahramanlar başta olmak üzere farklı kahraman figürlerini de bünyesinde barındıran harika bir kaynak: Ozan kahraman, kadın kahramanlar, kahraman demirciler, kültür kahramanları, avcı ve balıkçı kahramanlar; bize ne anlatacaksınız?

BİLGE OZAN KAHRAMAN DEDE KORKUT

"Dedem Korkut Geldi, Boy Boyladı, Soy Soyladı"

Anlatılarda geçen bazı kişilerin kim oldukları, nerede yaşadıkları, asıl isimleri ve neler yaptıkları hakkında farklı farklı bilgiler vardır. Fakat böyle kişilerin tarihsel yaşantıları çok da önemli değildir; onu yaratan ve onun hakkında hikâyeler anlatan, onu mevcut konumuna yerleştiren halk için temsil ettiği şey çok daha fazla önem taşır. Böyle kişiler birer semboldür. Temsil ettiği bir değer, bir mevki vardır. İşte Dede Korkut, Türk dünyası için böyle bir karakterdir. Tarihsel kaynakların sürekli onayladığı, sözlü kaynakların sürekli tekrarladığı bir gerçek vardır: Nerede anılırsa anılsın, Korkut bir bilgedir, bir töre koruyucusu ve uygulayıcısıdır. O "ata"-dır, o "dede"dir.[1]

Dolayısıyla Korkut Ata, Türk dünyası için sembolleşmiş bir kişi olarak tanımlanabilir. Türk milletlerinin farklı süreçlerinde ve farklı durumlarında farklı şekillerde görülür. Kim olduğu, nerede yaşadığı ve tarihi kişiliğiyle ilgili bazı bilgiler vardır. Rivayete göre iki yüz doksan beş yıl yaşamıştır. Oğuz soyundan İnal Han ile diğer üç hana daha vezirlik yapmıştır. Kaynaklarda Muhammed Peygamber zamanına yakın yaşadığı söylenir. Elçi olarak peygamberi ziyaret etmiş, İslamiyet'in kurallarını öğrenmiş ve Müslüman olmayan Türkler arasında İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır.

Sözlü kaynaklar ise onun ozanlığına vurgu yapar: Hem Müslüman bir ozan hem de tam tersine, Müslüman kâhinlere karşı girişilen yarışta akıl danışılan bir şaman ozandır. Hayatına dair birbiriyle uyuşmayan bilgilerle tanımaya başladığımız Korkut'un annesinin bir su perisi ya da dev anası olduğu söylenir. Böylece bu dünyayla da pek uyuşmadığı, bu dünyadan ayrıksı bir yanı olduğu söylenmiş olur.[2]

Korkut'un önemi tarihsel kişiliğini aşıyordu. Onu belirli bir Türk topluluğuna, belirli bir şehre, belirli bir döneme sığdırmak imkânsızdı. Sembolize ettiği bilgelikle, atalar sözü söyleyen ozanlığıyla

ve Türk töresinin uygulanmasını sağlayan otorite imajıyla artık tarih sahnesindeydi.

Dede Korkut'un Bir Ayağı Mitolojide

Dede Korkut'un hikâyesi çok eski zamanlara, ta mitolojik zamanlara kadar uzanır. Doğumuyla ilgili anlatılan bir hikâyeye göre, bir dev kızından doğmuştu ama doğumu sıradan bir insan gibi olmamıştı pek. Evet, sonraları bilgeliğin temsilcisi olacak Korkut, dünyaya mitolojik bir varlık gibi gelmişti.

Bu anlatıya göre Korkut, anasının karnından şekilsiz bir torba olarak çıkmıştı. Etraftaki herkes korkuya kapılmıştı ama annesi onun bir insan olduğuna inanıyordu. Doğurduğu torbaya benzer o varlığı aldı ve onu kazıyıp yontmaya başladı. Sonunda torbanın içinde bir insan belirmeye başladı. Annesi onu alıp emzirdi. Dehşete düşmüş insanlar böylece rahatladılar ve çadırlarına döndüler. Yeni doğmuş bu çocuğa "Kurkud" diye seslenmeye başlamışlardı bile.

Dede Korkut insanın en ilkel korkusunu, yani ölüm korkusunu işleyen hikâyelerin de başkahramanıydı. İnsanlığın en eski hikâyesinin kahramanı, Sümerlerin Gılgamış'ı ölümün kaçınılmazlığı karşısında nasıl çaresiz hissedip yollara düşmüşse, Türk dünyasının bilgesi Dede Korkut da ölümden çok korkmuş, ondan kaçmak için dünyanın öbür ucuna yolculuk etmişti.

Türkmen ve Kazak halklarından edinilen bu rivayete göre Korkut Ata bilgisiyle insanlara hep yardım eder, hekimliğiyle onları iyileştirirdi. Bu iyilikleri karşılığında tanrı ona bir nevi ölümsüzlük bahşetti ve istemediği sürece ölmeyeceğini bildirdi. Böylece Korkut Ata uzun yıllar yaşamaya devam etti. Ancak bir gün yavru bir boğanın peşinden koşup yakalayamadı, yorulup bir kenara oturdu. "Ölmezsem yetişip onu yakalarım," dedi. Yıllar, belki yüzyıllar sonra Korkut ilk kez ölümü anmıştı. Söylediği şey onu çok tedirgin etti. Ya tanrı bunu bir istek olarak kabul edip onun canını alırsa ne olurdu?

Ölüm korkusuyla yaşadığı yerde daha fazla kalamadı. Toplandı, dünyanın ta öbür ucuna gitti. Orada birkaç adamın bir mezar

kazdığını gördü. "Bu mezar kimin içindir?" diye sorduğunda, "Korkut içindir," cevabını aldı. Korkusu iyice artan Korkut dünyanın diğer ucuna gitmeye karar verdi. Orada da kendisi için mezar kazanlarla karşılaştı. Bundan sonra dünyanın neresine giderse gitsin kendi mezarının kazıldığına şahit oldu.

Artık karada ölümden kurtuluş olmadığına kanaat getirmişti. Bu yüzden seccadesini (bazı anlatılara göre ise hırkasını) ve kopuzunu alıp suda yaşamaya karar verdi. Suyun üzerinde adeta yüzüyormuş gibi yaşamaya başladı. Ölüme yakalanmamak içinse gözü hep açıktı. Bir yandan kopuzunu çalıyor, bir yandan kutsal kitabını okuyordu. Böylece ölümden bir süre daha uzak kalabilecekti.

Ancak bir gün gözleri uykuya yenik düştü. O sırada, kimsenin erişemediği suyun ortasındaki yaşamına birdenbire bir su yılanı erişti ve onu ısırdı. İnsanlar Korkut'u suyun yakınlarında bir yere gömdüler. Kopuzu ise bundan sonra dertli dertli "Korkut, Korkut!" diye inlemeye başladı.[3]

"Korkut" ismi "kork-" fiilinden gelir. Bu isim belki insan dünyasına tam olarak ait olmamasının insanlarda yarattığı korkudan, belki de insan için en temel korkulardan olan ölüm korkusundan geliyor olabilir.

Ozanların Piri Dede Korkut

Kopuzu Dede Korkut'a ölünceye kadar eşlik etmiş, ölümden biraz daha kaçabilmesine yardımcı olmuştu. Kopuzun bu kadar vefalı olmasının bir sebebi vardı: Varoluşunun sebebi Dede Korkut'tu. Çünkü ilk kopuzu o yapmış, ilk kopuzu o çalmış, ilk şarkıyı o yazmıştı. Dolayısıyla ilk ozandı, ozanların piriydi.

Bir Karakalpak efsanesine göre, Korkut Ata bir gün kopuz yapmaya niyet etti, fakat bir türlü başarılı olamıyordu. Yine bir gün kopuz yapmak için en uygun ağacı ararken ormanda şeytanlara rast geldi. Korkut Ata'nın elindekini görünce şeytanlar sorular sormaya başladılar. Sonra da bir köşeye çekilip gizlice kopuzun nasıl

yapılması gerektiğini tartıştılar, bütün püf noktaları söylediler. Bu sırada Korkut Ata onları kenardan gizlice dinleyip her şeyi öğrendi. Hemen öğrendiklerini uygulayıp ilk kopuzu yaptı.[4]

Kırgız şamanları da kopuz çalmayı, söylemeyi Korkut Ata'dan öğrenmişlerdi ve onu böyle anıyorlardı:

"Su (Sırderya) ayağında Er Korkut
Felaketleri sen (Korkut Ata) korkut!
Baksilerin (kamların) Piri sen değil mi idin?
Göz kulak ol, elimden tut!
(...)
Ölü desem ölü değil
Diri desem diri değil
Ata Korkut evliya!"[5]

Dede Korkut'un ozanlık özelliği yaşadığımız coğrafya için de çok tanıdıktır. Türk edebiyatının ve folklorunun en önemli eserlerinden olan *Dede Korkut Hikâyeleri*'ne[6] adını veren Korkut Ata, hikâyelerde akıl danışılan, sorunları çözen, arabuluculuk yapan, bilge söz söyleyen, hikâyelerin sonunda dualarını sunan, eğlenceyi ve toyu başlatan, son sözü söyleyen kişidir. Hikâyelerin sonundaki mutlu sahnelerle kapanışı o yapar:

"Dedem Korkut geldi, boy boyladı, soy soyladı, kopuz çaldı, şadılık eyledi, bu Oğuznameyi düzdü. Yom vereyim hanım, yerli kara dağların yıkılmasın! Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!"

Sözün özü, Korkut Ata çok eski zamanlardan beri Türklerle birlikteydi. Onun hikâyesi mitolojik bir zamanda başlayıp daha gerçekçi sınırlara indirgenmişti. Bu ortak değerle, Türk coğrafyasının tamamında ve aynı isimle kimi zaman vezir, kimi zaman ozan, kimi zaman danışman, kimi zaman veli, kimi zamansa hekim olarak karşımıza çıktı. Korkut Ata; Buda, Mani, Hıristiyan ve İslam etkilerine rağmen ölmemişti. Türk ruhunu, Türk töresini korumaya ve söylemeye devam etti; onu bilmek bir görevdi.[7]

KADIN KAHRAMANLAR

At Üstünde Kırk Belikli Kadın Savaşçılar

Dünyanın dört bir yanındaki destanlara bakıldığında görülür ki destan dünyasında kadın silikti. Belirli rollerin dışına çıkmıyordu. Çünkü tarih ilerledikçe ataerkil düşünce de etkisini iyice artırmış, düzenini kurmuştu. Bu düzende kadının dört başı mamur bir kahraman şeklinde ortaya çıkması ve bildiğimiz, klasik bir kahraman gibi davranması zordu. Dolayısıyla toplumun kabul ettiği, onun doğal dinamiklerinden gelen ve özümsediği durumların aktarıldığı sözlü anlatılarda kadın kahramanlara rastlamak neredeyse imkânsızdı.[8] Destan başta olmak üzere diğer anlatılarda kadının bir başkahraman olarak görüldüğü, kahramanca savaştığı, bir yeri ya da halkı kurtardığı, düzen oluşturduğu, yönettiği, karar alıcı konumunda ve büyük bir aile kurarak soyunu devam ettirdiği gibi bir konuya sahip anlatılar ortalarda görünmüyordu.

Türk dünyası, işte bu çok genel kanının içinde çok özel bir yerde duruyordu. Çünkü Türk dünyası at üstünde kahramanlık yapan, örgülü saçları ve elinde kılıcıyla savaşan, yurdunu kurtaran kadın kahramana hiç de yabancı değildi. Özellikle Güney Sibirya bölgesindeki Altay ve Hakas halklarının anlatılarında pek çok kadın kahramana (Huban Arığ, Ak Çibek Arığ, Altın Arığ, Oçı Bala, Boodoy-Ko, Kün Sarığ Han vb.) rastlanıyordu. Daha önce de vurguladığımız gibi bu bölgelerin bir nevi korunmuş olması, yer, din ve kültürel alan değiştiren diğer Türk topluluklarına nazaran arkaik özelliklerini daha fazla korumaları sebebiyle kadın kahraman örneklerini muhafaza etmişti. Ayrıca farklı bir bölgede yaşayan Kırgızların da Cangıl Mirza'sı vardı: hikâyesindeki günümüz kadınlarının sorunlarına benzeyen bazı detaylarla tanıdık başka bir kadın kahraman.

Kadın kahramanın varlığı, bazı araştırmacılarca anaerkil dönemin izleri olarak yorumlandı. Bazı araştırmacılar ise Türk kültüründe kadına verilen değer üzerinden bu durumu açıklamaya çalıştı.

İnanç sistemindeki kadının öncül rolünün ataerkilleşmeye rağmen tamamen silinememiş olması ya da yaşam şartlarının kadın ve erkeğin eşit konumlandırılmasına sebep olmuş olabileceği gibi açıklamalar da yapıldı. Tüm bu tartışmaların kaynağında kadın kahramanların macerasının erkek kahramanların macerasından neden farklı olduğunu bulma çabası vardı. Kadın kahramanlar, onların neler için savaştıklarına, yolculuklarının nasıl bittiğine dair özel bir dikkat beklemekteydiler.[9]

Kahraman Huban Arığ'a varoluş amacı söyle açıklanır: "Evlenmemek üzere, yabancı ülkesine eş olarak gitmemek üzere yaratıldın." Bu Türk dünyasının kadın kahraman için çizdiği sınırın özeti gibidir: Kadın kahraman kendini bir şeye adayarak var olur.

Soyun Koruyucusu Altın Arığ

Özel bir soydan gelen bazı kimseler kutsal bir kahraman tarafından korunuyordu. Kahraman Altın Arığ da Alp Han'ın soyunu korumakla görevliydi. Herhangi bir tehlike görülene kadar bir kayanın içinde Ak Boz At'ıyla uyumaktaydı. Alp Han'ın soyundan gelen Çibetey Han daha çok küçüktü ve ülkeyi yönetmesi görevi, onun yerine Piçen ve İçen Arığ adlı kız kardeşlere verilmişti. Fakat maalesef görevini kötüye kullanan bu kız kardeşler ilk önce kayanın içindeki kahramanı ve atını, sonra da Çibetey Han'ı öldürdüler.

Bu haksızlık karşısında ilahi bir kuvvet devreye girdi ve gökyüzünde yaşayan Huu İney onları tekrar diriltti. Altın Arığ ve Çibetey Han'ın dirilmesinden sonra Huu İney'in oğlu Hulutay da onların yolculuğuna dahil oldu. Birkaç terslik olsa da Piçen ve İçen Arığ'dan intikamlarını aldılar ve yurtlarına doğru yola koyuldular. Ama evlerine dönerken Hulutay ve Çibetey artık Altın Arığ'a ihtiyaçları olmadığını düşünüp onu dağda hayvanlarla birlikte bıraktı.

Yurtlarına dönen iki yiğit de evlendi. Fakat terslikler peşlerini bırakmadı. Günlerden bir gün, yağmadan döndüklerinde kendi yurtlarını yıkılmış halde buldular. Altın Arığ'ın yeniden devreye

girmesinin tam zamanıydı. Yapılan savaşta Altın Arığ pek çok düşmanın yanında çift tırnaklı korkunç canavarı da yenerek yurdu kurtardı. Fakat savaş esnasında yanlış bir şey yapıp Hulutay ve karısı Pora Ninci'nin oğullarını yanlışlıkla öldürmüştü. Bu yüzden Pora Ninci intikam almak istiyordu.

Çibetey Han'ın da bir oğlu vardı. Uygun yaşa gelince ona evlenecek bir kız bulundu ve düğünü kuruldu. Bu düğünde Altın Arığ içkiyi biraz fazla kaçırıp sarhoş oldu. Pek çok kahraman gibi Altın Arığ'ın da canı bedeninde değil, başka bir yerde saklanıyordu. Altın Arığ sarhoşluğunun etkisiyle işte bu yeri ağzından kaçırdı. Canının altın kayanın yanındaki iki başlı guguk kuşunun içinde olduğunu söyleyiverdi. İntikam fırsatını yakalayan Pora Ninci hemen gidip kuşu öldürdü. O anda Altın Arığ da atı da toza dönüşüp öylece dökülüverdiler.

Bu kez de ak sakallı bir ihtiyar bu tozu aldı, bir çeşit sihirle yeni bir alp ve at yarattı. Tozun içinden Taptaan Mirgen adlı bir erkek alp, bir de at doğdu. Ayrıca bu ihtiyar, Taptaan Mirgen'in her şeyi düzeltecek kişi olduğunu müjdeledi. Gerçekten de bu macera Çibetey'in oğlunun han olmasıyla, Taptaan Mirgen'in de güzel bir genç kızla evlenmesiyle mutlu sona ulaştı.

Tavşana Dönüşen Kız Kardeş Boodoy-Ko

Ağabey Kögüdey Kökşin ile kız kardeş Boodoy-Koo halkıyla birlikte güzel bir hayat sürüyordu. Bir gün ağabeyin uzun bir ava çıkması gerekti. Halkı ve evlerini Boodoy-Ko'ya emanet etti; bir de yapmaması gereken şeyleri sıraladı. Fakat ağabeyi ayrılınca Boodoy-Koo bu yasakların hepsinin çiğnedi. En önemlisi de ocaktaki ateşin sönmesine sebep oldu. Bu yüzden ateş aramak üzere yola çıkması gerekti.

Nihayet dürbünüyle bir evde ateşin parladığını gördü. Bu ev Celbegen'in eviydi. Kapıda onu Celbegen'in karısı karşıladı, ona ateşi de verdi; ama aynı zamanda Boodoy-Ko'ya büyü yapmıştı. Zavallı Boodoy-Ko evine varamadan ölüverdi. Celbegen ise ordularını yolladı ve köylerini yağma etti.

Kögüdey Kökşin sonunda evine dönünce savaşıp yurdunu kurtardı ve kız kardeşini diriltti. Her şeyi düzene sokmuştu; sıra bunu kutlamaya gelmişti ki Kögüdey Kökşin aniden ölüverdi. Kız kardeşi Boodoy-Ko onun bedenini demir bir sopaya dönüştürerek bir kayın ağacının dibine bıraktı ve ağabeyinin kılığına girdi. Başka bir kağanın kızını almak için yapılan yarışa katıldı ve kazandı. Bütün her şeyi önceden planlamış gibi kağanın kızını yurduna getirdi. Yurda eş olarak getirilen bu kız, ağabey Kögüdey Kökşin'i diriltmenin yolunu biliyordu. Böylece Kögüdey Kökşin yeni bir hayata uyandı.

Tüm bunlar olurken ise Boodoy-Ko çoktan tavşan olup ormana kaçmış, ardında da bir mektup bırakmıştı. Böylece herkes olanı biteni anlamıştı.

Kız Başını Er Kılan Cangıl Mirza

Cangıl Mirza'nın hikâyesi kendisiyle evlenmek isteyen kişilerin etrafında dönüyordu. Bu kadın kahramanın en büyük derdi, ısrarla kadınlara verilen rollere sokulmak istenmesine rağmen bunları reddetmesi ve büyük bedeller ödemesiydi. Anlatıda bu temel karşıtlık sürekli yineleniyordu: Kahraman övülürse erkek gibi oluşu için övülüyor, yerilirse kadınlık özelliklerinden ve kadın olduğu için yeriliyordu. Fakat kahraman yurdunu güvene almak için her türlü kahramanlığı ve fedakârlığı gösteriyordu.

Cangıl Mirza, kendisiyle evlenmek isteyen birçok beyi ve askerlerini yenerek pek çok kez evlenmekten kurtulmayı başarmıştı. Hatta Erdene Bey, onunla evlenmek için Cangıl Mirza'nın halkı olan Noygut halkına saldırmış, onlara zulmedecek kadar ileri gitmişti.

Kalmatay Bey de Cangıl Mirza'ya talip olanlardandı. Bu kez Cangıl Mirza ona buyruk vermemesi, vurmaması, onu sınırlamaması koşuluyla evlenmeyi kabul etti. Fakat bir süre sonra hata yaptığı anlaşılacaktı. Bir süre bu sözlerini tutan Kalmatay, bir zaman sonra Cangıl Mirza'yı dövmeye, hor görmeye, akrabalarına göndermemeye başladı. Hatta yaptığı bir hatadan dolayı, Kırgız

ululları Cangıl Mirza'ya meydan dayağı bile attılar. Bir de bu zor süreç içinde çocukları olmuştu: Artık Cangıl Mirza kahraman bir savaşçı kadın olmaktan çok uzaktaydı.

Halk da bunun farkındaydı, bu yüzden Cangıl Mirza'dan kahramanlık görmek istediler. Cangıl Mirza kıyafetlerini giyinip kuşandı, silahlarını eline aldı, atına bindi. Adeta yeniden uyanmış gibiydi. Meydana geldi ve kimsenin sözünü dinlemeden atını sürüp oradan kaçtı. Ardından gelen Kalmatay'ı ve adamlarının hepsini öldürdü. Yurduna dönmek istedi, fakat oğlunu ne yapacaktı? Çocukların kahramanlar için utanç olduğunu düşünüyordu; ama anne olarak ona kıyamıyordu da. Çareyi, oğlunu kendi çocuğuymuş gibi büyütebilecek olan amcasına emanet etmekte buldu. Onun kendi evladı olduğunu dahi söylemedi. O günden sonra da Cangıl Mirza hiç evlenmedi, ömrünü halkını korumaya adadı.

Farklı Türk topluluklarından sırasıyla Hakas, Altay ve Kırgız halklarının kadın kahramanlarının hikâyelerini gördük. Bu destanlar oldukça hacimli destanlar; dolayısıyla burada bahsedilen kadarıyla her detayı yakalayabilmek mümkün değil. Ancak nasıl başladıkları, ne için mücadele ettikleri ve destan sonunda nasıl bir konumda bulunduklarını içeren basit bir özet bile kadın kahramanın yolculuğunun neden ve nereye doğru gerçekleştiği konusunda bilgi verir.

LİDER KAHRAMAN OĞUZ KAĞAN

Cihan Hâkimiyetinin Peşinde

Sözlü kültürde anlatıyı kovalarken aslında onu oluşturan topluluğun özelliklerini de kovalarız. Çünkü bu anlatı, bir ihtiyaç sonucunda halkın içinde ve doğal yollarla oluşmuştur. Onu oluşturan halkta önemli bir karşılığı vardır.

Bir kahraman ve onun dokunduğu toplumun etrafında gelişen destansı anlatılar da işte böyle bir ihtiyacın ürünüydü. Halk, tarihindeki büyük bir zaferi hatırlama arzusundaydı. Destanlar, bir topluluğun ne kadar büyük işler başarmış bir millet olduğunu gelecek nesillere aktarmak, onlara maddi ya da manevi bilgiyi iletmek, birlik beraberlik ruhu oluşturmak, kötü zamanlarda umudu canlı tutmak gibi önemli görevleri yerine getiriyordu. Bu bakımdan destanlar toplumsal yönü çok güçlü anlatılardı.

Ortak bir hikâye toplumu bir arada tutabilirdi. Kahramanları, yani destanları ortak olan insanlar birbirine kenetlenirdi. Bu yüzden Oğuz Kağan, Türk dünyasının tam merkezine yerleşip oraya bir ilmek atmıştı. Oğuz Kağan Türklerin kahramanı, Oğuz Atası, aynı zamanda Türkleri bir araya getiren ilk büyük Türk devletinin hakanı, komutanıydı.

Hem kahraman hem ata hem de kurucu olan Oğuz Kağan'ın destanı, aslında Türklerin devletleşme sürecindeki ilk adımının hatırasıydı. Aslında bu önemli süreçteki mücadelelerin, estetik ve kurgusal öğelerle zenginleştirilerek doğal bir şekilde anlatılmış ve yayılmış versiyonuydu.

Halkların destan üretmek için bazı uygarlık dinamiklerine sahip olması gerekliliği sadece Türk destanları için değil, dünyadaki diğer kahramanlık destanları için de geçerliydi. Destan üreten halklar, küçük gruplar olarak sürdürdükleri izole yaşantılarından çıkmış ve daha büyük topluluklar halinde, daha sistemsel bir yapı kurmuş olan halklardı. Bu gruplar, düşman olarak belirledikleri diğer gruplarla çatışmaya başlamıştı. Bu seviyedeki halklar artık

güç, liderlik, birlik olma, topluluk veya millet olma, üzerinde yaşadıkları toprağı savunma ve genişleme gibi ideallere aşinaydılar.

İşte ancak böyle bir toplum doğrudan tarihinde yaşanmış mücadeleyi temel alarak ya da genel ilkelerine göre kurgulayarak destan anlatıları oluşturabildi. Mücadeleyi temel alan bu anlatıların odağında elbette fiziksel olarak güçlü bir lider ya da savaşçı bir kahraman olmalıydı. Türk dünyasında devlet olma idealinin oluştuğu yerde ise karşımıza Oğuz Kağan çıktı.

Oğuzname, Türklerin tarihi mücadelelerini, hayat görüşlerini, devlet sistemini vs. içeren eserlere verilen isimdir. *Oğuz Kağan Destanı* Oğuznamelerin en eskisidir.[10]

Oğuz Kağan, Türk milleti için klasik anlamdaki kahramanlığın resmiydi. Doğumu, büyümesi, gösterdiği ilk kahramanlık, evlilikleri, çocukları, düşmanlara korku salması, Tanrı tarafından seçilmiş olması ve yine onun tarafından her zaman desteklenmesi, milletini ve boyunu yücelterek bu dünyadan ayrılması, ideal bir "kahramanın yolculuğu" hikâyesiydi. Klasik Türk kahramanlarının en arkaik olanı Oğuz'du.

Kimilerine göre bu güçlü kahraman kurgu değil, tarihsel bir figürün destanlaşmış haliydi. En çok bağlantı kurulan kişi Büyük Hun Devleti'nin hakanlarından Mete Han'dı. Çin yıllıklarına göre Mete Han, babası Teoman'ı öldürüp batıdaki ve doğudaki düşmanlara galip gelmişti. Askerlerini eğitirken sert, disiplinli, kimi zaman acımasızdı. İşaret ettiği eşi veya babası dahi olsa askerlerin oraya ok atmaları ister, tereddüt edip atmayanları hemen öldürürdü. Atıldığında ses çıkararak yön ve hedef gösteren oku icat etmişti.

Rus Sinolog Nikita Biçurin ve Ziya Gökalp, Mete ile Oğuz Kağan'ın aynı kişi olduğunu söylerken Bahaeddin Ögel ise Oğuz Kağan anlatısının Mete'den çok önce söz konusu bölgede var olduğu fikrindeydi. Wilhelm Radloff ise Oğuz Kağan'ın Mani dinini

resmi din kabul eden Uygur hakanı Bögü Kağan olduğunu düşünüyordu. Rıza Nur için Oğuz Kağan Büyük İskender, Marquart için Cengiz Han'dı. Grigory Potanin ise Oğuz Kağan'ı Moğol efsanelerindeki Moğol kahramanlara benzetiyordu.[11]

Sözlü ortamda tam olarak belirleyemeyeceğimiz olayların etkisiyle ve kesinliği olmayan tarihlerde oluşan *Oğuz Kağan Destanı* sözlü ortamdan yazıya da aktarılmıştı. Bulunan en eski yazma, Uygur harfli nüsha olarak da bilinen, on üçüncü yüzyılın sonları ile on dördüncü yüzyılın başlarında yazıya geçirilen nüshaydı. Bu versiyonda mitolojik izler ve motifler çok belirgindi; arkaik özelliklerini henüz kaybetmemiş, başka inançların etkisinden uzak görünüyordu. Bu yazma Türkoloji'nin en önemli kaynaklarından biriydi. Destanın bir de İslamiyet etkisinde yazıya geçirilmiş versiyonu vardı. Bu nüsha on dördüncü yüzyılın başında Reşidüddin Fazlullah tarafından yazıya geçirilmişti.[12]

Anlatıları okuduktan sonra fark edebileceğiniz gibi, bu iki versiyon arasında bazı temel farklılıklar vardı. Ancak her iki versiyonda değişmeyen şey, Oğuz Kağan'ın bütünüyle lider ruhlu bir kahraman oluşuydu. Hayatının her adımı olağanüstüydü; bu işaretler doğumuyla birlikte başlamıştı. Doğumu normal olmadığı gibi normal anne babadan olmadığı hemen anlaşılıyordu. Daha ilk günden Oğuz Kağan'ın özel bir çocuk olacağı belliydi. Misyonu ise Türk ismini taşıyarak –İslami versiyonda Türk ismi ve İslami bir görev taşıyarak– cihan hâkimiyetini sağlamak olacaktı.

Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur Harfli Versiyonu

Ay Kağan'ın gözü parladı ve doğum başladı...

Bu mucizevi doğumdan çok güzel bir çocuk dünyaya geldi. Güzel diye nitelendirilmişti ama ayakları öküz ayağı, beli kurt beli, omuzları samur omuzu, göğsü ayı göğsü gibiydi, bütün vücudu tüylerle kaplıydı. Annesinin memesinden sadece bir kez emdi. Ondan sonra çiğ et, şarap ve çorba istedi.

Bu özel çocuk hızlıca büyüdü. Artık çözmesi gereken ilk büyük sorunla karşı karşıyaydı. Oğuz Kağan'ın yaşadığı şehrin hemen

dışında ulu bir orman vardı. Burada Kıyand-kat[13] adlı korkunç bir varlık yaşıyordu. Bu varlık insanların mallarına zarar veriyor, sadece hayvanları değil, insanları da yiyordu. Oğuz Kağan görevini bildi: Bu canavarı yenmeli ve halkı kurtarmalıydı. Yayını, okunu, kılıcını ve kalkanını alıp ormana doğru yola çıktı. Kıyand-kat'ı yakalamak için bir plan hazırladı. Bir geyik avlayıp onu ağaca astı, sabah olunca geyiğin ortadan kaybolduğunu gördü. Ardından bir ayı bağladı, canavar onu da alıp götürdü. Oğuz Kağan çok akıllıydı: Aslında bu yöntemle hem canavarın gücünü test etmiş hem de oraya gelmeye alıştırmıştı. Sonraki sabah hayvanları astığı yerde kendisi durdu. Canavar yine geldi. Oğuz Kağan acı kuvvetiyle ve aletleriyle canavarı yere serdi. Övündü. Övünürken işini kolaylaştıran savaş aletlerini de anmayı ihmal etmedi:

"Demir olduğu için kargım onu öldürdü, bakır olduğu için okum onu öldürdü."

Kahramanlığını kanıtlayan bir kahraman için sonraki adım evlilikti. Ama bu evlilik özel bir evlilik olmalıydı. Oğuz Kağan'a da evleneceği kadın olağandışı bir şekilde gökten bir ışık vasıtasıyla geldi. Bir akşam karanlıkta otururken Oğuz Kağan bir yere parlak bir ışığın indiğini gördü ve hemen oraya gitti. Parlak ışığın ortasında çok güzel bir kız oturuyordu. Oğuz Kağan kızla birlikte oldu, muradına erdi. Bu ilişkiden Kün (güneş), Ay ve Yultuz (yıldız) adlı üç erkek çocuğu oldu.

Oğuz Kağan'ın kendine eş bulma maceraları burada sonra ermemişti. Bir gün ormanda avlanırken gölün ortasındaki ağacın kovuğunda öylece oturan bir kız gördü. Kızın güzelliğine hayran oldu. Onunla da ilişkisi oldu ve çocukları doğdu. Adları Kök (gök), Tağ (dağ) ve Tengiz (deniz) idi.

Oğuz Kağan ve eşleri arasındaki aşk ilişkisi metinde çok kısa cümlelerle yer alıyordu. Orijinal haliyle: "Anı sevdi, aldı, anung birle yaddı, dilegüsün aldı." (Onu sevdi aldı, onunla yattı, dilediğini aldı.)

Oğuz Kağan kutlu evlilikler yapmış, soyunu devam ettirecek tam altı oğlan sahibi olmuş, hâkimiyetini kurmuştu. Ancak büyük bir kahraman için bu yeterli değildi. Beylerini toplayıp bir ziyafet verdi. Bu ziyafette kurt sembolünün önderliğinde fetihlere başlanacağını duyurdu. Hedefi, tıpkı bir çadır gibi yeryüzünü örten göğün kapladığı her yerdi. Tüm dünyanın hâkimi olmak için yola çıkacaktı.

Farklı bölgelere, buraların hükümdarlarına haber gönderdi. Yanında olacaklara hediyeler vereceğini, onları dost kabul edeceğini, yanında olmayanlara ise savaş açacağını bildirdi. Elbette bunu kabul edenler kadar etmeyenler de vardı. Urum Kağan, Oğuz Kağan'ı desteklemeyeceğini söyledi; böylece aralarında savaş başladı. Ordusunu toplayan Oğuz, düşmanının üzerine yürüdü.

Bu seferin kutlu bir sefer, kendisinin kutlu bir hakan olduğunu kanıtlayan olay da işte burada gerçekleşti. Çadırında konakladığı bir günün sabahında Oğuz Kağan'ın çadırına bir ışık indi. Bu ışıktan gök yeleli, gök tüylü bir erkek kurt çıktı. Oğuz Kağan'a ordunun önünde yürüyeceğini söyledi. Bunun üzerine Oğuz'un ordusu bu kurdun önderliğinde düşman üstüne yürümeye başladı. Ne de olsa tanrının temsilcisi onlara yol gösteriyordu.

Oğuz, Urum Kağan'ı ve kardeşi Uruz Bey'i böylece mağlup etti. Kendisine tabi olan Uruz'un oğluna şehri çok iyi koruyup sakladığı için Saklap adını verdi. Ordunun karşısına çıkan İtil Irmağı'nı geçmek için kendisine ağaçlardan bir tür köprü yapan beye de Kıpçak adını verdi.

Yolculuk sırasında bir gün Oğuz Kağan'ın atı kaçıp karlı, buzlu bir dağa çıktı. Ordunun içinden bir bey atı bulup getirdi. Üstü başı kar olmuştu ama yine de soğuğa dayanmıştı. Oğuz Kağan, bundan sonra ona ve halkına Karluk denilmesini buyurdu.

Başka bir seferde karşılarına duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı ise demirden büyük bir ev çıktı. Evin kapılarını açmaya başaran adama Kalaç adını verdi.

Verilen bu isimler, aslında çeşitli Türk halklarının isimleriydi. Bu halklar yaptıkları kahramanlık ve özelliklerine göre isimlerini bizzat Oğuz Kağan'dan almışlardı.

Kurdun önderliğindeki ordu ve Oğuz Kağan yürüdü, yürüdü... Kurdun durduğu yerde savaştılar, topraklarını her yönde genişlettiler, katırlara sığmayacak zenginlikler ele geçirdiler.

Tüm bu maceraların ardından Oğuz Kağan bir düş gördü. Rüyasında altın bir yay güneşin doğduğu yerden battığı yere uzanıyordu, üç gümüş ok da kuzeye doğru uzanıyordu. Uykusundan uyanınca, ona rehberlik eden Uluğ Türük ile rüyasının ne anlama geldiğini yorumladıktan sonra oğullarını huzuruna çağırdı. Kün, Ay, Yultuz'u doğuya; Kök, Tağ ve Tengiz'i batıya avlanmaya gönderdi. Tıpkı rüyasındaki gibi büyük oğulları altın bir yay, küçük oğulları da üç gümüş ok bulup getirdiler. Oğuz Kağan mutluydu ve rahatlamıştı. Bir ziyafet kurdurup bütün beylerini çağırdı. Kutlamalar kırk gün kırk gece sürdü. Bu ziyafetten sonra yurdunu oğulları arasında paylaştırdı. Görevini yerine getirmiş, amaçlarına ulaşmıştı. Kendi deyimiyle Gök Tanrı'ya borcunu ödemişti.

Oğuz Kağan'ın bir kahramana yakışır bir şekilde başlayan macerası yine milli bir kahramana yakışır şekilde sonuçlandı. Ülkesinin güvenliğini sağladı, ordu sistemini kurdu, topraklarını genişletti, soyunu devam ettirecek yiğit çocuklar yetiştirdi ve ülkesini onlara bıraktı. Oğuz Kağan, savaşçılığının yanında bir liderdi; tanrının kutunu almış bir yönetici, bir sistem kurucuydu, birleştiriciydi. Onun Türklerin en önemli kahramanı olmasının sebebi işte buydu. Sadece savaşan bir topluluğun değil, devlet haline gelebilmiş, onu sürdürebilecek bir milletin kahramanıydı.

Oğuz Kağan Destanı'nın İslami Versiyonu

Oğuz Kağan'ın Türk halkı için temsil ettiği değerler, yeni bir dini kabul etmek gibi büyük bir değişiklikte dahi yerini korudu. Böylece İslamiyet'e geçen Türkler arasında Oğuz Ata'nın kahramanlıkları anlatılmaya devam etti. Anlatılan Oğuz Kağan, yine aynı Oğuz Kağan'dı. Yine fetihler yapıyor, Türk ismini dünyanın dört bir yanı-

na yaymaya çalışıyordu. Ancak bu amacı İslam'ı yaymakla birleşmişti. İslam öncesi versiyondaki eski kutsal öğeler ve göndermeler İslami çerçeveye göre güncellenmiş, arkaik özellikler azalmıştı.

Müslüman Oğuz Kağan'ın macerası, bir han oğlu olarak dünyaya gelmesiyle başlıyordu. Kara Han'ın bir oğlu olmuştu. Ama çok beklenen bu bebek dünyaya geldikten sonra üç gün boyunca annesinden bir damla bile süt emmedi. Oğlu için çok endişelenen anne, bir gün rüyasında oğlunu gördü, oğlu dile gelmiş onunla konuşuyordu. Annesine, "Bir olan Tanrı'ya iman et!" diyor, Müslüman olmasını söylüyordu. Bu rüyadan sonra kadın, etraftakilerden gizli Tanrı'ya iman etti ve sütünün oğluna tatlı gelmesi için el açıp yalvardı. Duası kabul oldu, çocuk annesinin sütünü emmeye başladı.

Bu özel çocuk bir yıl sonra konuşmaya başladı. Kendi ismine kendi karar verdi; kendine Oğuz ismini seçti. Oğuz güzelliği ve tavrıyla dikkat çekiyordu. Büyüdükçe okun, kargının, kılıcın yanında aklını da çok iyi kullanmayı öğrendi. Zaman geçiyordu; artık kendini kanıtlamış bu gencin evlenme vakti gelmişti. Eş seçmedeki şartı yine kadının o tek Tanrı'ya iman ediyor olmasıydı. İki amcasının kızını onunla evlendirdiler ancak onlar Tanrı'yı tanımayı reddediyorlardı. Bu yüzden Oğuz onlardan uzak duruyordu. Ancak en küçük amcası Or-Han'ın kızı iman etmeyi kabul etmiş, Oğuz'a üçüncü eş olmuş ve ona kendini sevdirmişti.

Önceki iki eş kıskançlıkları yüzünden, başta Oğuz Kağan'ın babası Kara Han olmak üzere herkese Oğuz'un atalar dinine yüz çevirdiğini söylediler. Bu yüzden babası ve akrabaları Oğuz'u öldürmeye karar verdiler ve ona savaş açtılar.

Oğuz uzun süren savaşlar sonunda amcalarının ordularını yendi ve pek çok bölgeyi ele geçirdi. Müslüman olmayı kabul etmeyen halklara Muval (Moğol)[14] ismini vererek onları Karakurum'a sürdü. Bu halk yoksulluk içinde hayatlarını sürdürdü. Bundan sonra Oğuz, dünyanın her tarafına seferler düzenlemeye başladı. Hindistan'a, "karanlıklar ülkesi" denilen yere, Kıl-barakların ülkesine, Irak'a, Gürcistan'a, Şam'a, Rum ve Frenk diyarlarına,

Mısır'a, Acem topraklarına yürüdü. Bazılarını işgal etti, bazılarını vergiye bağladı.

Bu seferler esnasında karşılaştığı bazı durumlara göre halklara yeni isimler verdi. Kendisine uyanlara Uygur, tekerlekli arabalar yapan halkla Kanglı (Kağnılı), kar yüzünden ilerleyemeyen sülaleye Karluk, ağaç kovuğunda dünyaya gelen çocuğun soyuna da Kıpçak adını verdi.

Tüm mücadeleler arasında en çetin geçen, dünyanın karanlık yerinde (kuzey tarafında) yaşayan Kıl-barak[15] halkıyla yapılan savaş oldu. Oğuz Kağan bu mücadelede pek çok askerini kaybetti ve yenilip geri çekilmek zorunda kaldı.

Kıl-barak halkı Oğuz Kağan'ın daha önce karşılaştığı halklara hiç benzemiyordu. Erkeklerinin yüzleri adeta köpeğe benziyordu. Medeniyet bilmiyorlar, çıplak ve yaya geziyorlardı. Savaş teknikleri de oldukça farklıydı. Vücutlarını tutkalla ve toprakla kaplayıp vücutlarını silah işlemez hale getiriyorlardı.

Kadınları ise aksine çok güzeldi. Bu kadınlar Oğuz'un askerlerini görüp hayran kalmışlardı. Hatta liderleri, İt-barak'ın karısı Oğuz'un askerlerinden biriyle ilişkiye girip onu sevince, Kıl-barakların nasıl yenilebileceğine dair savaş tüyolarını Oğuz Kağan'a iletti. Oğuz Kağan Kıl-barakları bu şekilde yenebildi.

Oğuz Kağan'ın İt-baraklarla karşılaştığı yer de karanlıklar ülkesidir ve onları yendikten sonra daha karanlığa, daha kuzeye doğru yol alır. Gözün gözü görmediği ama çok zengin olan bu topraklardan biraz mücevher alarak ayrılır.

Avrupa efsanelerinde İt-baraklara benzeyen, tıpkı onlar gibi karanlık ve soğuk yerlerde yaşayan Boruslar vardır.

Oğuz Kağan, tüm bu mücadelelerin ardından ülkesine dönüp bin yıl yaşadı. Kün (güneş), Yultuz (yıldız), Tengiz (deniz), Ay, Kök (gök) ve Tag (dağ) isimlerinde altı oğlu oldu. Oğuz Kağan öldükten sonra yerine oğlu Kün Han geçti.

İslami versiyonda da Oğuz Kağan görevini yerine getirmiş, düzeni kurup oğluna emanet ederek kahramanlık yolculuğunu tamamlamıştı. Bu yolculukta Oğuz Kağan'ın amacı hâkimiyetini genişletip devletini daim kılmaktı. İşte bu temel amaca İslami değerler eklenmiş, yalnızca anlatıdaki bazı noktalarda değişiklikler yapılmıştı.

Oğuz Kağan yine sıra dışı bir bebekti. Ancak bu kez doğuştan Müslüman bir kahramandı, Müslüman olmayan annesinden süt emmemişti. Birden fazla eş motifi burada da görülüyordu. Ancak bu kez sebep eşlerin Müslüman olmayı kabul etmeyişiydi. Fetihleri sırasında Âdem peygamberin memleketine savaş açmamış, oraya dokunmadan yoluna devam etmişti. Arkaik versiyonda kilit kişilerden biri olan ve Oğuz'a yol gösteren kurt figürü bu versiyonda yok olmuştu. Onun yerini Oğuz'a akıl veren, ona yaverlik eden, bazı savaşların ve ganimetlerin kazanılmasında payı olan Yuşı Hoca almıştı.

Oğuz Kağan'ın hikâyesi Türk dünyası tarafından asırlarca korunmaya değer bulunmuştu. O, Türk halkı için sadece bir kahraman değil, onlara zaferi tattırmış bir hakandı. Gerçekten bir Oğuz Kağan var mıydı? İsmi Oğuz değil de Motun ya da Mete miydi, yoksa Bögü Kağan mıydı? Milli duygularla ve halk estetiğiyle doğal olarak oluşmuş bir anlatının kurgusal kahramanı mıydı? Tüm bu soruları aşan bir gerçeklikle ister gerçek ister kurgusal olsun, Oğuz Kağan, Türk halklarındaki örnek lider ve yönetici algısını, hangi değerlerin yüceltildiğini, devlet-halk-lider ilişkisini gösteren en arkaik figürdü.

KÜLTÜREL KAHRAMANLAR

İlklerin Kahramanları

Halklar, kendileri için savaşan kahramanları destanlar vasıtasıyla aktarıyorlardı. Ama elbette içinde bulundukları medeniyetin yalnızca savaşlarla kurulmadığının farkındaydılar. İlk ateşi getiren, ilk yemek yapan, ilk aletleri yapanları da aynı saygıyla anıyorlardı. Zaman geçtikçe, ilkler sıradanlaştıkça ve halklar arasında olumlu veya olumsuz etkileşimler arttıkça savaş hikâyeleri de öne çıkmaya başladı.

Ancak insanlar kendilerine, medeniyetlerine katkı yapanları unutmamaya kararlıydı. Halklar özellikle daha arkaik yönleri olan destanlarda, kahramanın bile asıl meselesinin savaştan çok kendi hayatını, yani insan hayatını kurmak olduğunu anlatıyorlardı. Onları anma görevini, mücadele hikâyelerinde bu medeniyet kahramanlarına kritik roller vererek yerine getiriyorlardı.

Örneğin varoluş bilgisine sahip olan ve bir sözüyle bu yaratımı başlatan Ak Ene'nin kritik rolü tartışılmazdı. İnsanlar, yaratılıştan önce de var olan bu varlığın formunu tasavvur edemediğinden uzun uzun anlatamamıştı, ama kolektif zihin onu çok arkaik bir zamandan hatırlıyordu: parlak, beyaz; insanların ve tüm evrenin anası.

Tasavvur edilemeyen, soyut Ak Ene'nin ardından daha somut, güçlü, iş bitirici, hâkim tanrı Ülgen geldi. Başlayan yaratımı düzenleme ve tamamlama işi Ülgen'in sorumluluğundaydı. Dünyadaki her şeyin ilkini bu kutsal varlık yaratmaya başladı. İnsanlık için dönüm noktası sayılabilecek ateşi ısınmaları ve yemek yapmaları için iyi niyetlerle insanlara getirdi.

Ateşi getirme görevi diğer mitolojilerde de önemli bir hadisedir. Genellikle ateş gizli bir yerde keşfedilir ya da çalınır. Amerikan yerli hikâyelerinde ateş bir tavşan tarafından çalınır, Avusturalya'da ateşi çalıp insanlara getiren bir kargadır. Polinezya'da

anlatılan bir hikâyeye göre ateş Tanrı Mahuika'dan çalınmıştır. En bilindik örnek ise Yunan mitolojisinde tanrılara ait ateşi çaldığı için cezalandırılan Prometheus'tur.

Bazı Türk halkları Ülgen'i daha ulaşılamaz bir figür olarak düşünüyordu. Bu yüzden araya kendilerine yardım edecek, Ülgen tarafından görevlendirilen May Tere'yi koymuşlardı. May Tere tanrının temsilcisi olarak insanlar için oldukça önemli bir sorunu çözdü: yemek yapmak. Yaratılış mitlerinden birinde tanrı tarafından dünyaya gönderilen insanlar –aslında ilk günahkârlar– Törüngei ve Eci'nin beslenmeyi öğrenmesi gerekiyordu. May Tere insanlara arpadan ekmek yapmayı, şalgamın suyunu çıkarıp karın doyurmayı, soğanı kullanıp yemek yapmayı, sincap avlamayı, balık tutmayı ve hayvan bakmayı öğretti.

Mitolojik Nart anlatılarında insanlara yemek yapmayı, ekmek pişirmeyi, boza pişirmeyi öğreten Satanay Biyçe'ydi. Tanrıların kızı olarak gelip insanlar arasına karışan Satanay'ın Nart uygarlığının gelişmesine diğer katkıları da onlara yün eğirmeyi, dikiş dikmeyi, kumaş dokumayı öğretmesiydi.

Tüm bu katkıları yapanları minnetle anmamak olmazdı, çünkü uygarlaşmamış insanın durumunun hiç de iç açıcı olmadığı çok eskiden beri biliniyordu. Arı Haan[16] işte bu ilkel zamanlarda yaşamış bir kahramandı. Tıpkı Er Sogotoh gibi o da kutsal ağaç ile gökten inmiş ilk insan örneğiydi. Bir mağarada yaşıyor, kayanın altındaki böceklerle besleniyordu; vücudu kabukla kaplıydı, hem beslenmesinden hem de yaşam şartlarından dolayı vücudunun bir tarafı farklı diğer tarafı farklı bir renkteydi.

Arı Haan'ın hayatını bir at değiştirdi. Bu at, yapayalnız dünyasında Arı Haan'ı adeta göksel bir emirle buldu, onun hayvanı/bineği olmak istedi. Tereddütlerine rağmen Arı Haan bu atı kullanmayı kabul etti ve bambaşka dünyaları işte bu atla keşfetti. At ve insanın buluştuğu bu hikâye, Türkler için çok önemli bir noktada bulunan atın ilk evcilleştirilmesi hikâyesiydi. İnsan ilkellikten atı kullanmaya başlayarak kurtulmuştu.

Yemek yapmayı, giyinmeyi, hayvan bakımını takiben gelişmeyi sürdürmeye niyetli olan insanın elinde çok büyük bir güç vardı: ateş. İnsan, ateşin ısınmaktan ve yemek yapmaktan çok daha fazlasına yarayacağını madenlerle birlikte keşfetti.

İlk demirci, yeraltının hâkimi Erlik'ti. Ancak Erlik örs ve çekicini kötülükler yaratmak için kullanıyordu. Nart destanları kahramanı Debet ise demirciliği insanların yararına kullanan bir kahramandı. Gök ve yer tanrısının oğlu olarak yerin yarılmasıyla doğmuştu. Vücudunun her bir tarafı farklı madenlerden oluşuyordu: Yüreği ateşten, kolları demirden, dişleriyle taşı kemiren, on parmağı tunç ile çelikten, tırnakları bronzdandı. Debet, ateş tanrısından taşları ve demiri işlemeyi öğrenmişti. Kömürü tutuşturup büyük bir ateş yakarak madenlerin işlendiği ilk atölyeyi kurdu. Nart halkı kötülüklerle savaşırken Debet'in görevi onlara kılıçlar ve zırhlar yapmaktı. At nalı yapmak da Debet'in maharetlerindendi.

Erlik'le birlikte başlayan demirciliğin hikâyesi, Türk halkları arasında bu mesleğin önemi arttıkça daha olumlu anılır oldu. Artık demircilik, halkına katkıda bulunan Debet ile, Kırgız kahramanı Manas'ın savaş aletlerini özel olarak yapan demirci Tarkan ile hatırlanıyordu.

Türkler için demircilik ana mesleklerden biri haline geldi, farklı milletler Türkleri demir işlemedeki maharetleriyle tanımaya başladı. *Ergenekon Destanı* işte bu maharetin Türkleri çok zor bir durumdan kurtarmasını anlatıyordu.

Demirciler ve Ergenekon'dan Çıkış

Köken anlatılarına göre Türk halkları bir bozkurdun yardımıyla yok olmaktan kurtulmuş ve soyları bir bozkurttan tekrar türemişti. Bozkurt yaralı bir çocuğu alıp korunaklı bir yere götürmüş, büyütmüş, bu kurt ve çocuktan Türk soyu devam etmişti. Bu halk zamanla çoğalmış ve bulundukları yere sığamayınca oradan çıkmış, yeni yerlerinde demircilikle uğraşmışlardı. Ergenekon'dan çıkış efsanesi de bu kurtuluş hikâyesinin farklı bir versiyonu, bir tamamlayıcısı niteliğindeydi.

Ergenekon'a "derin vadi", "sarp dağ geçidi", hatta "özgürlük günü" gibi anlamlar verilmişti.[17]

Bu hikâyede düşmanların kıyımından sadece iki kadın ve iki erkek kaçıp kurtulabildi. Kurtulan bu kişiler hayvanları takip ederek tehlikeli yamaçlardan, tek kişinin zor sığacağı dar dağ geçitlerinden geçerek korunaklı bir vadiye ulaştı. Burada hayatlarını sürdürebilecekleri bütün imkânlar vardı. Ulaşabildikleri için şükrettikleri bu yere yerleştiler. Zaman geçtikçe nüfusları arttı, vadiye sığamaz oldular. Çıkış için bir yer aradılar ancak atalarının geldikleri dar yolun nerede olduğunu unutmuşlardı, etraflarını çeviren dağları aşmak çok zordu. Burada Börteçine isimli demircinin önerisine kulak verdiler. Etraflarını çeviren dağ demirdendi, büyük bir ateş yakarak onu eritip buradan çıkabilirlerdi. Bütün halk ormandan odunlar topladı, dev bir ateş yaktılar, dağı eritip içinden çıktılar.

Hikâyeyi aktaran Reşidüddin Fazlullah ve Ebulgazi Bahadır Han, bu anlatıyı Türklerle aynı soydan geldiğini söyledikleri Moğolların kurtuluş hikâyesi olarak yazmışlardı.[18] Türklerle ilgili köken hikâyeleriyle benzerliği tartışılmayacak seviyede olan bu hikâyenin Moğollar için de anlatılıyor olması; binlerce yıl bir arada yaşayan, bazı kültürel kodlarında farklılık olsa da çokça ortaklığa sahip, birbirine hiç de yabancı olmayan toplulukların aslında güçlü bir hikâyeyi paylaşmalarıydı. Sözlü kültürün en doğal sonucuydu.

Bir anlatı başka bir halkın etkisiyle benimsenmiş, benzer anlatılar oluşturulmuş olabilirdi. Ancak bazı halklar tarafından kutsal emanet gibi görülen aynı anlatı ve arkasındaki büyük olay, bir diğer halk için kâbus olabilirdi. Türk halkları için özgürlük anlamına gelen Ergenekon'dan çıkış ve oradan yayılma, batıdaki halklar ve Ortadoğu halkları için çok da iyi hatırlanmayan bir hadise olmalıydı. Çünkü benzer hadise, Büyük İskender'le ilgili bir efsanede de karşımıza çıkıyordu.

Bu efsaneye göre, doğuya ilerleyen İskender karşısında yüce dağlar görmüştü; bu dağları aşmış ve ardını yurt edinmiş insanlar olduğunu duyunca ise çok şaşırmıştı. Bu kavim Nuh'un oğullarından Yafes'in soyundan geliyordu ve çok tehlikelilerdi. Bunun için İskender binlerce demir ve bakır ustası çağırdı. Bu halkın dağları aşıp kendi bulunduğu tarafa geçmemesi için demirden büyük

bir kapı yaptırdı. Ancak İskender, bu kapının Yafes'in torunlarını durdurmayacağını biliyordu. Bunun için sonraki nesilleri uyarmak adına kapıya bir gün bu halkın kapıyı aşıp geleceklerini, İran ve Roma ülkelerini işgal edeceklerini, en sonunda yine kendi yerlerine döneceklerini söyleyen bir kehanet yazdırdı. İşte Avrupalılar için Attila'nın Avrupa'ya yürüyüşü bu efsaneyle birlikte daha korkutucu bir hal aldı.[19]

Demir dağları ya da seddi yıkarak serbest kalacak bir kavmin hikâyesini biliyoruz: Ye'cüc ve Me'cüc. Efsanelerin yönlendirmesine göre, Ortadoğu ve Avrupalılar için bu kavme Türkler de dahildi.

Ergenekon anlatısının farklı versiyonlarında Börteçine ismi geçmese de kurtuluş yine demircilik mesleğinde, demircilerin dağı eritmesiyle gerçekleşir. Yani Ergenekon'dan çıkış hikâyesindeki kritik nokta demirin eritilmesiydi. Tarihsel olarak Türklerin temel mesleklerinden biri olmasına uygun olarak, Çin kaynaklarında yer aldığı üzere ve Aşina soyunun nasıl ortaya çıktığının anlatıldığı köken efsanesinde de söylendiği gibi Türkler demircilikte maharetliydi. Bu meslek onları Ergenekon'dan çıkarmıştı.

Balıkçı Ösküs Uul

Yaşadıkları yerin fiziksel özellikleri bir insan topluluğunun nasıl bir yaşam biçimi geliştireceğini ve dolayısıyla bu yaşam biçimi içinde hangi kavrama önem vereceğini belirliyordu. Örneğin, kuzeydeki ormanlık bölgelerde yaşayan ve avcılık ile balıkçılığın merkezde olduğu halklarda anlatılan hikâye bir avcı ya da bir balıkçıyla ilgili olabilirdi.

Eğer bu halk bir kahramanlık veya mücadele hikâyesi anlatmak istiyorsa, kendisi için önemli olan bu meslekleri muhakkak anlatının bir yerine eklerdi. Örneğin, Altay halkına ait Ösküs Uul hikâyesindeki kahraman bir balıkçıydı. Tutmaması gereken bir balığı tutmasıyla başı belaya girmiş, maceraya böyle atılmıştı.

Ösküs Uul'un (öksüz oğul) hikâyesi, Güney Sibiryalı Türk halklarının destanlarında görmeye alışkın olduğumuz gibi büyük bir savaşın hikâyesi değil, Şamanik yansımaların olduğu ve eşini kaçırmaya çalışan kötü bir kağanla yapılan mücadelenin anlatısıydı. Ösküs Uul anne babasını kaybetmiş, adında da geçtiği gibi öksüz bir oğlandı. Ottan yapılmış bir evde yaşıyordu. Kendisine bir olta ve yedi kayının kabuğundan bir gemi yapmış, öylece yaşıyordu.

Günlerden bir gün, yeraltında yaşan denizin hâkimi Talay Han'ın altın sırlı balığını tuttu. Balığı serbest bırakmasını söylemek için yeryüzünde beliren Talay Han'ın kuyruğuna tutunarak onun yeraltındaki mekânına girmeyi başardı. Oradan bir köpek alıp yeryüzüne çıktı. Yeryüzüne çıktıklarında bu köpek Altın Küskü adında çok güzel bir kıza dönüştü. Bu kız Talay Han'ın sihir de yapabilen kızıydı ve düşmanları Karatı Han ile mücadelesinde Ösküs Uul'u farklı nesnelere dönüştürerek, rakibinin hamlelerini önceden göstererek Ösküs Uul'un mücadeleyi kazanmasını sağlayacaktı. Kız ile birlikte eve dönen Ösküs Uul, oltasını alıp yine balık tutmaya gitti, ta ki diğer macerasına kadar.

Avcı Kahraman Kögüdey Mergen

Kögüdey Mergen de avcı bir topluluğun kahraman figürüydü. Aynı zamanda Maaday Kara'nın oğluydu. Maaday Kara, oğlunu düşmandan korumak için dokuz katlı bir dağın tepesinde, bir kayanın etrafındaki dört kayının arasına bir beşik yaptı, bebeği orada bıraktı. Bebeği Altay Dağı'nın iyesi yaşlı bir kadın buldu. Ona baktı, onu yetiştirdi. Artık büyüyüp kendinin farkında olan Kögüdey Mergen'in yaşlı kadından istediği ilk şey ok ve yaydı. Daha çocukken ormanda ava çıkmaya başladı. Maceralarında ok ve yayın önemi büyüktü. Erlik'in adamlarını da okuyla öldürmüştü.

Altay dilinde *mergen* "becerikli, kesin, isabetli" anlamlarına gelmektedir.

SONUÇ

Kitap boyunca bir şeyin yaratılış anını, yaratılış sebebini ve yaratılışın nasıl gerçekleştiği hakkında insanların akıllarındaki soru işaretlerini gideren ve kutsallık atfedilen anlatılar olan mitlerin Türk halklarına ait olanlarını okuduk. Evreni ve dünyayı meydana getiren hadiseler, kozmik sistemin işleyişi, kökenler ve atalar, tanrılar ve kutsal ruhlar, önem teşkil eden canlılar ve yerler, kötü ruhlar, kıyamet ve tufanla ilgili birçok mit... Farklı meseleleri konu alan tüm bu mitlerin her biri daha büyük bir hikâyenin parçasıydılar. Adeta parçaları bir araya gelen bir yapbozun oluşturduğu son resim gibi, bize eski Türk halklarının dünyasını gösterdiler. Ayrı ayrı mitlerle örülmüş bu kitapta, Türkler aslında kendileri hakkında bir hikâye anlatmış oldular.

Bu hikâyede öncelikle ortak bir yerden çıkıp göçlerle çok geniş bir alana yayıldıklarını, değişik milletlerle karşılaştıklarını, farklı dinlerin etkilerini taşıdıklarını, boylar halinde hareketli ve göçebe bir hayat yaşadıklarını, anlatılarının bu yüzden çok çeşitli hale geldiğini bize söylediler. Ancak anlatılarını sözlü olarak taşımakta çok başarılı olduklarını da gösterdiler.

Bize tanrılarından bahsettiler, en çok da göklerdeki yüce tanrıdan. Bu tanrının farklı isimleri ve yansımaları vardı: Gök Tanrı, Ülgen, Kayrakan, Kuday. Hikâyelerinde tanrılar sistemiyle ilgili söyledikleri bazen birbiriyle tutarlı olmasa bile emin oldukları bir şey vardı: Yüce tanrının dikotomik bir ikizi vardı. Bu iki kutbun temsil ettiği değerler sonsuza kadar çarpışacak ve dengeyi bulmaya çalışacaktı. Dünyanın sistemi böyleydi. Zaten tanrı yarattığı evrende bu zıtlığı gözetmiş, alt ve üst dünyayı birbirinden ayırmış, bu iki zıtlığın arasına insanı oturtmuştu.

İnsanın dünyası, tanrılar dünyası ile yeraltındaki kötülükler dünyası arasında kalmıştı. Her iki gücün olumlu ya da olumsuz etkisine maruz kalabilirlerdi. Bu yüzden tanrılarla kurdukları iletişimde çok dikkatliydiler. Belirli zamanlarda onlara şükür ve isteklerini iletiyorlardı. Tüm tanrılara saygılıydılar. Ülgen'e kurban verdikleri gibi Erlik'e de kurban verip onu mutlu ediyorlardı. Tanrılara ulaşmak için neler yaptıklarıyla ilgili ayrıntıları bizimle de paylaştılar. Kanlı ve kansız kurban ritüellerini, mesajlarını hangi kutsal ruhla gönderdiklerini, ölüyü uğurlama adabını, kötücül varlıkları kovalama yöntemlerini anlattılar. Bu faaliyetlerde şamanlar en büyük yardımcılarıydı. Şamanlar, orta dünyadaki insanların güvende olması için çok önemlilerdi. Hem tanrılarla iletişim gücüne sahiplerdi hem de hastalıkları tespit edip şifa dağıtıyorlardı.

Alt ve üst dünyanın etkilerinin yanı sıra kendi dünyalarında da yalnız olmadıklarını biliyorlardı. Yeryüzünde insanlarla birlikte iye dedikleri doğanın koruyucu ruhları vardı. Bir ağacın, nehrin, gölün, dağın, kayanın, ateşin, ormanın, hayvanların, hatta evin bile koruyucu ruhları vardı. Onlar için doğadaki her unsur gerçekten yaşayan, belli sınırları olan, tepkiler verebilen varlıklardı. Bu yüzden doğayla ilişkilerinde çok dikkatli olmak gerektiğini söylüyorlardı. Aksi takdirde ne gibi olumsuzluklarla karşılaşabileceğimiz hakkında da hikâyeler anlattılar.

Evrendeki dengeyi her zaman gözettiler. Ancak evrenin dengesi sonsuza kadar sürmeyecekti. Aydınlığı karanlığın takip edeceğini biliyorlardı. İlk insanlar hata yapmış, tanrının gazabına uğramıştı. Ataları Yafes'in babası Nuh ancak birkaç kişiyi kurtarabilmişti. Bunu bildiklerinden, kendilerinden sonraki Yafes'in torunlarını uyarmışlardı. İnsani değerlerin bozulacağı, ardından tüm kötülüklerin yeniden temizleneceği günü, yani Kalgançı Çak'ı bekliyorlardı.

Eski Türkler hikâyelerini anlatmaya devam ederken zaman değişmeye başladı. Mitik çağ yerini kahramanlar çağına bıraktı. Kahramanlık hikâyelerini artık ozanlar anlatıyordu. Kahramanlık anlatılarında mitolojinin izleri vardı. Ancak günümüze yaklaştıkça,

o zamanın insanları için *gerçeklik* olan mitik hikâyeler de ozanların anlattıkları kahramanlık anlatıları da modern insan için gerçeklik olmaktan çıktı. Modern insanın eskilerin anlattıklarını kavraması zorlaştı ve anlatılanları "hikâye, uydurma, ilkel açıklamalar" olarak nitelendirmeye başladı. Eskinin kutsal açıklamaları, günümüz araştırmacıları için bir araştırma nesnesi, araştırmacıların aktardıkları ise yazılıp ciltlenip bir okuma nesnesi oldu.

Modern insanın düşünüş biçimi, evrene ve doğaya yaklaşımı farklıdır. Eskilerin algıladığı gibi evreni bir bütün olarak, kendisini de bu bütünün doğal bir parçası olarak kavraması beklenemez. Çünkü merkezde artık kendisi var ve diğer her şeye bu merkezden bakmakta. *Türk Mitolojisi 101* ile biz de Türk halklarının tam anlamıyla kavrayamadığımız, nüfuz edemediğimiz mitolojik dünyasına karşıdan bakabildik; hayatımıza dikkatle baktığımızda bu mitik dünyanın miraslarını görebileceğimizin farkına vardık. Modern dünyanın okurları olarak yapabileceğimiz en iyi şey buydu. Dolayısıyla anlatılarla temel Türk mitolojisi yapbozunu metinsel düzeyde tamamlayan bu kitap Türk mitolojisine olan borcunu, okurları da anlatı mirasına kulak vererek atalara olan borcunu böylece ödemiş oldu.

TEŞEKKÜRLER

Zamanımızı mesai saatlerine, toplumsal ve ekonomik beklentilere, sınırlamalara ipotek ettiğimiz yaşam döngüsünde pek az insan ilgi alanıyla ilgili kendini geliştirmeye, okumaya, yazmaya imkân bulabiliyor. Maddi ve pratik geri dönüşü olmayan ilgi alanları ya bir kenara itiliyor ya da sosyo-ekonomik olarak daha az kaygılı kişilerin ilgi alanı olarak kalıyor. Böyle alanlarda olmak, hele ki mesleki bağlamda araştırmacı, yazar, akademisyen olmayı istemek adeta alınacak bir risk. Durum böyle olduğunda, bu riski almaya hazır kişilere cesaret veren, uygun ortam hazırlayan, farklı yönlerden bu maceracıya destek veren herkes bir teşekkürden çok daha fazlasını hak ediyor.

Ben de folklor, edebiyat, dil, halk kültürleri, mitoloji alanlarında okumalar yapmak isteyen, bu konularda akademik hayatını sürdürmeye çalışanlardanım. Kendimi şanslı saymalıyım çünkü bu süreçte bana destek olmuş pek çok kişi var. Adlarını burada tek tek anamayacağım, ancak yardımları için onlara minnettar olduğumu bilmelerini istiyorum.

Özellikle bu alandaki ısrarımın başlangıcında ve sürdürülmesinde sevgili hocam Aynur Koçak'ın payı çok büyük. Mitolojinin sadece bir araştırma konusu, hakkında tartışmalar yapılan bir mesele değil; hayatı çözümlemeye ve anlamlandırmaya yardımcı bir bakış açısı olabileceğini sezdiren hocama çok teşekkür ediyorum.

Bu kitabın belirlenen amaçlara uygun olarak planlanması, düzenlenmesi; heyecanlı ve çekinceli bir yazarın sakinleştirilmesi ve yönlendirmesi görevlerini hem bir profesyonel hem de bir

arkadaş olarak kusursuz bir şekilde yerine getiren sevgili editörüm Eda Okuyucu'ya çok teşekkür ediyorum. Bu kitabın belkemiğiydin. Sensiz mümkün olmazdı.

Ve sevgili eşim... Sana çoğu kez söylediğim gibi, Atlas Okyanusu kıyısındaki o yürüyüş için teşekkürler. Seninle başarısız olmaktan hiç korkmuyorum. Çünkü her zaman alternatif başka bir yerin mümkün olduğunu bana hatırlatıyorsun.

Canım annem ve babam yalnızca bu kitabın yazım sürecinde değil, hayatımın her adımında sevgi ve anlayışla yanımda olduğunuz için teşekkür ederim. Tüm mücadelelerimden, uğraşlarımdan sonra bana sakinleşecek, dinlenecek sade ve huzurlu bir ev verdiğiniz için size minnettarım.

NOTLAR

Giriş

1. Mircea Eliade'nin mit tanımı, mitlerin özellikleri, mitlerin sınıflandırılması ve adlandırılmasıyla ilgili ayrıntılı açıklamalar ve farklı milletlerden verdiği örnekler için *bkz. Mitlerin Özellikleri*, Simavi Yayınları, 2001.
2. Bu topluluklar için "arkaik, mitolojik, ilkel, yerel, eski insanlar ya da topluluklar" ifadeleri kullanılıyor. Ancak "ilkel" kelimesinin kullanılmasının çok doğru olmadığı görüşüne pek çok alan araştırmacısı gibi ben de katılıyorum.
3. Türk boylarının tarihi hakkında not ettiğim özet bilgiler için Ahmet Taşağıl'ın *İlk Türkler* (Kronik Kitap, 2021) adlı kitabından yararlandım. Türk boylarının yerleşim ve göç yerleri, siyasi ve sosyal özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler için kitabı inceleyebilirsiniz.
4. Milliyet adlandırmaları, dil adlandırma tartışmalarıyla birlikte ilerleyen, hem akademik hem ideolojik tarafı olan tartışmalardır. Kişisel görüşlere göre kaynaklarda farklı adlandırmalar kullanılabilmektedir. Örneğin, Azeri ya da Azeri Türkü, Hakasça ya da Hakas Türkçesi gibi. Bu kitap kesinlikle böyle tartışmalardan uzaktır. Yalnızca, "Türkler" kelimesiyle neyin kastedildiğini okurlara açıklamak amacıyla "Türk halkları" dediğimde Anadolu Türkleri, Türkmenler, Azeriler, Hakaslar, Şorlar, Başkurtlar, Yakutlar vd. kastettiğimizi söylemeliyim.
5. Örneğin, kitapta *Göktürk Kitabeleri* olarak anmayı tercih ettiğim eserlere "Orhon/Orhun Yazıtları ya da Kitabeleri" de deniliyor. Ancak daha yaygın olarak ortaokul ve lise kitaplarında anıldığı haliyle *Göktürk Kitabeleri* ifadesine daha çok alışkınız. Dolayısıyla tercihimi bundan yana kullandım.

1. Yaratılış

1. "Tanrı" kelimesinin Türk dünyasındaki çeşitli kullanımları için Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Türk Tarih Kurumu, 1986) ve Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Anahatları* (Kabalcı Yayınevi, 2002) kitaplarına bakabilirsiniz.
2. Animizm, doğayı bir bütün olarak düşünme temellidir. Bu inanış sistemine göre doğaya ait canlı veya cansız tüm unsurların bir ruhu vardır ve hepsi saygıdeğerdir. Animizmde ruh döngüseldir, yok olmaz. Tam da bu yüzden onlarla iyi ilişkiler kurulmalıdır. Aksi takdirde doğaya ait unsurların cezalandırıcı yönüyle karşılaşılır.

   Totemizm ise bir hayvanla, bitkiyle ya da doğa unsuruyla mistik bir bağ kurmaya ve onun inayetinin alınmasına dayanır. Halkın ya da kişinin bağlandığı toteme karşı bazı sorumlulukları vardır. Totem uygun bir yere konulur ya da taşınır, dövmesi yaptırılır, adına ritüeller düzenlenir.

   Daha fazlası için Sedat Veyis Örnek'in *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (Gerçek Yayınevi, 1995) kitabına göz atabilirsiniz.
3. Arap gezgin ve bilgin İbn Fadlan (877-960) Bulgar hükümdarının davetiyle ve onlara Müslümanlığın kurallarını öğretmek için 921-922 yılları arasında yola çıktı. Oğuzlar, Peçenekler, Başkurtlar, Hazarlar, Bulgarlar gibi Türk ve akraba toplulukların içinde bulunup onları gözlemledi. Daha sonra bu gözlemleriyle, ünlü *Seyahatname*'sini yazdı. *Seyahatname,* 1923 yılında tarihçi ve Türkolog Zeki Velidi Togan (1890-1970) tarafından İran'daki bir kütüphanede bulundu. Orijinal kaynağı hazırlayan ve bu bilgileri sunan kitap için *bkz.* Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Tarih Encümeni Yayınları, 2020.
4. Şamanizm, eski Türk inanç sisteminin bir parçası olarak kabul edilir. Bunun sebebi, Türklerin oldukça karmaşık bir dini yapıya sahip olmaları ve açıkça bazı Şamanist özellikler taşımalarıdır. Fakat Şamanizm tek başına Türk inanç sisteminin tamamını kapsamaz. Şamanizm zaman içerisinde, Türk toplulukları üzerinde pek çok etki bırakarak Sibirya ormanlarına ve Altay dağlarına çekildi ve bu bölgede varlığını korudu.

   Kronolojik olarak konu üzerinde fikir belirten ilk isimlerden olan Ziya Gökalp, Türklerin *toyonizm* denilen ilkel bir dine mensup olduklarını söyler. Yusuf Ziya Yörükan ise bu ilkel dini "Şamanizm" olarak görür. Bazen ise Gök Tanrı'nın yanındaki farklı ruhlara ve yer

tanrısının varlığına dikkat çekilir. Bu ve benzeri unsurların varlığıyla Türklerin bir tür monoteist inanca sahip olduğu görüşü çelişir; Şamanist sistem, eski Türk sistemi denilen dinin bir parçasıdır. Daha fazlası için *bkz*. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 1986, s. 1-15 ve Yusuf Ziya Yörükan, *Şamanizm*, Ötüken Neşriyat, 2014, s. 55-63.

5. Orta Asya'daki yaşam ve Türkler ile ilgili ilk araştırmaları yapan Rus araştırmacıların Şamanizm'e odaklanması üzerine Türkler-Şamanizm ilişkisi güçlendi ve Türklerin temel dini Şamanizm olarak algılandı. Fakat bazı araştırmacılar, Türklerin asıl dininin Gök Tanrı dini olduğunu, Türklerin Şamanizm'le alakalarının olmadığını güçlü bir şekilde savunur.

   Altaylar'da yaşayan Türk ve akraba topluluklarda Şamanizm görülür. Ancak bu Şamanizm, Orta Asya Türk medeniyetinin inanç sisteminden daha gelişmiştir. Eğer Türklerin dini Şamanizm olsaydı buna muhakkak kendi yazdıklarında ve kitabelerinde yer verirlerdi. Türklerin özellikle doğayla ilişkiye dayanan bazı uygulamaları Şamanizm'in getirisi değildi; onlar zaten doğanın gücüne inanıyorlardı. Fakat bütün bunlar Türk inanç sistemindeki yer-su ve doğaya saygı kültünün şamanlıkmış gibi algılanmasına sebep oldu. Oysa Türklere göre yer ve gök bir bütündü ve tek bir Tanrı tarafından yaratılmıştı. Bu ikisi arasındaki ayrımlar sonradan ortaya çıktı. Ayrıca bir şeyin kutsal bulunmasıyla ona tapılması aynı değildir. Dolayısıyla şamanlık etkisini artırıp Gök Tanrı inancını gölgelediyse de Türklerin milli kültü Gök Tanrı'dır ve özellikleri *Göktürk Kitabeleri*'nde de açıkça belirtilir.

   Daha fazlası için *bkz*. Saadettin Gömeç, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2003, s. 79-104; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 1997, s. 300-314; Bahaedin Ögel, *Türk Mitolojisi* I, 2003, s. 146-150; Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I*, 2020, s. 197-202.

6. Gök Tanrı ve Şamanizm inancının birlikte yaşadığına dair çıkarımlar için Yaşar Çoruhlu *Türk Mitolojisinin Anahatları* (Kabalcı Yayınevi, 2002); Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların* Dini (İşaret Yayınları, 1994) kitapları ile Seyfi Karakaş'ın *Türklerin Orijinal Dinleri Meselesi* (Gazian*tep University Journal of Social Sciences*, 2014) adlı makalesini inceleyebilirsiniz.

7. Dünya mitolojilerindeki yaratıcı dişil güç örnekleri için Aynur Koçak'ın *Mitlerle Varoluş Yolculuğu* (Alfa Yayınları, 2016) kitabına bakabilirsiniz.

8. Daha fazlası için bu konuyu ayrıntılı bir şekilde işlediğim "Kültler" bölümüne bakabilirsiniz.
9. "Söz ile Yaratım", "Sonsuz Uçuş", "Kutsanan Toprak", "Erlik İnsanın Peşinde" başlıklarında geçen bütün mit alıntıları Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* adlı kitabından alınmıştır.
10. Bu anlatı, bir tufan sonrası yaratılışı anlatısıdır. Burada Ülgen, tıpkı Nuh'a benzer. Yedi kardeşi ile birlikte tufandan kurtulmuştur. Ülgen aralarında en bilge olandır, Erlik ise kardeşlerin en büyüğüdür. *Bkz.* Andrey Viktoroviç Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, 2016, s. 19-20.
11. Bu anlatıyı Yaşar Çoruhlu, Uno Harva Holmberg'in derlemelerinden aktarır. *Bkz*. *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, 2002, s. 104.
12. Bu bölümde aktarılan kuş hikâyeleri Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* kitabındaki "Diğer Altay-Türk Yaratılış Destanları" ve Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Anahatları* kitabındaki "Türk Mitolojisinde Evren/Dünya ile İlgili Tasavvurlar" bölümlerinden alınmıştır.

2. Türklerin Kökeni

1. Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I,* Ötüken Neşriyat, 2020, s. 150-151.
2. Tözlerle ilgili daha geniş açıklamalara ve kaynaklara "Hayvanlar" bölümünün "Töz, Metamorfoz, Kurban" alt başlığından ulaşabilirsiniz.
3. Özkul Çobanoğlu, "Türk Mitolojisinde Anaerkil Dönem Üzerine Tespitler" adlı makalesinde gelişen medeniyetle birlikte kutsalların farklılaştığını ve dolayısıyla mitlerin değiştiğini dönemlere ayırarak ve örnekler vererek açıklar. Bu makalede, ormanda yaşayan Türk halklarının bozkıra çıkmalarıyla ilgili yapılan tespitler, bizim bu başlık altında bahsettiğimiz ağaç kökenli hikâyelerden bozkurdu ata olarak gösteren hikâyelere geçişi açıklarken kaynağımız oldu. (*Türk Söz ile Kültür Varlıklarının İzinde 1* içinde, Kutlu Yayınevi, 2020, s. 117-160.)
4. *Axis mundi*, Mircea Eliade'nin *Dinler Tarihine Giriş* (Kabalcı Yayıncılık, 2015) kitabında kullandığı bir tanımdır. Bunlar, gök ile yer arasında geçişi mümkün kılan yerlerdir. Yani normal insan katmanının tanrısal katmanla iletişim kurabileceği alanlardır. Doğada dağ, mağara, ağaç, kuyu ya da insan yapımı bir kule, bir mabet, bir ev de *axis mundi*

görevi görebilir. Tüm bu yerler aslında yaratılışın gerçekleştiği o ilk merkezin insan tasavvurunda güncellenen sembolleridir. Günümüzde Altay Dağı, Olimpos Dağı veya Fuji Dağı farklı halkların anlatılarındaki *axis mundi* örnekleriyken, Kabe de insan yapımı bir *axis mundi*'dir.

5. *Bkz*. Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012, s. 336. Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I*, Ötüken Neşriyat, 2020, s. 167-168. Ayrıca Türk kültüründe merkezi ağaç olan Bay Terek'i incelediğimiz "Dünyanın Merkezi Ağaç" bölümüne de bakabilirsiniz.
6. Er Sogotoh'un hikâyesinin daha detaylı versiyonları için şu iki kaynağa bakabilirsiniz: Metin Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, TDK Yayınları; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, 2003.
7. Bu anlatı için yararlanılan iki kaynaktan biri olan Ögel'in aktardığı metne göre, bahsedilen ağaçlar yaşlı şamanlara benzetilmez; doğrudan kuzeyde yaşayan şamanlar olduğu, bu şamanlar arasından en ihtiyar olanın ana şaman olarak tanındığı söylenir. Yani ağaç, kuzeydeki en yaşlı şamana benzer.
8. Ateşin insanlara getirilmesi miti söz konusu olduğunda akla ilk gelen, Yunan mitolojisindeki Titan Prometheus'tur. Prometheus, tanrılara ait olan ateşi gizlice çalıp insanlara getirir. Türk mitolojisinde ise ateş tanrıların bir hediyesi olarak insanlara verilir. Bazı anlatılarda bu tanrı Ülgen'dir.
9. Türklerin ataları kurtlardı ve sesleri de birbirine benziyordu. Bahaeddin Ögel ise bu duruma daha gerçekçi bir not düşer. Ona göre bahsi geçen bu şarkılar uzun hava tekniğine benzer biçimde söylenirdi. Bu söyleyiş tarzı Çinlilere çok garip gelmiş olmalı ki böyle bir yorum yapmışlar. (Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*.)
10. *fu-li* kelimesinin Türkçe karşılığı *pö-rü*'dür. Çünkü Türkçedeki "p" sesinin Çincedeki karşılığı "f"; Türkçedeki "r" sesinin Çincedeki karşılığı ise "l"dir. Bu not Radloff'un *Sibirya'dan* adlı kitabını çeviren Ahmet Temur'un notudur. Söz konusu not için *bkz*. Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan I*, Maarif Basımevi, 1954, çev. Ahmet Temir, s. 130. Aynı etimolojik bilgiyi Ahmet Taşağıl *Gök-Türkler I* kitabında A-shih-na ailesinin kendilerine "börü", yani Çincede *fu-li* ya da *pu-li* dediklerini söyleyerek tekrarlar. (Türk Tarih Kurumu, 2003.)

11. Bu rivayetler hakkında daha detaylı bilgi için *bkz*. Ahmet Taşağıl'ın *Gök-Türkler I* adlı eseri ve Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* adlı eseri.
12. Bu noktada bazı okurlar, bu köken mitinin Kao-çı (Kao-che) halkına ait olduğunu, dolayısıyla Türk mitolojisiyle nasıl bir ilgisi olduğu üzerine haklı bir soru sorabilirler. Türklerden bahsederken, onların kültürlerini, hikâyelerini, inançlarını anlamaya çalışırken yapmamız gereken şeylerden biri, "Giriş" bölümünde de söylediğimiz üzere, Türk halklarındaki boy yapılanmasını anlamaktır.

    Kao-çı boyu, Hunlar döneminin boyları olan Ting-Ling ve Wu-Sun'ların ardından aynı bölgede sahneye çıkan boydur. Hunlar zayıflayıp Batı'ya doğru göç etmeye başladıklarında Orta Asya'da kalanlara Kao-çı (Kanglı) denildi. Aynı zamanda Göktürklerin ataları olarak da bilinirler. Göktürler dönemine (542-745) yaklaştıkça aynı bölgede Tölösler öne çıkar ve Göktürk devletinin asli unsuru haline gelirler.

    Bu boyların tamamı Hunlar zamanından itibaren takip edebildiğimiz, Göktürkler zamanından itibaren "Türk" olarak anmaya başladığımız halkın devamıdır. Boylar şeklinde ve kendilerine has, dinamik bir örgütlenme biçimleri vardır. Bu yüzden Kao-che halkının bu miti, Türk mitolojisinin bir parçası olarak anlatılabilir, hatta anlatılmalıdır.
13. A-shih-na, Moğolca *şona/çino* kelimesi ve Çincede hürmet bildiren "-a" önekinin birleşmesiyle oluşur ve "soylu kurt" anlamına gelir. Konu üzerine daha ayrıntılı bir açıklama için Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi I* kitabına bakabilirsiniz.
14. Türklerin menşe rivayetlerinde görülen fenomenlerden biri olan ışığı ilklikle bağdaştırma fikri Fuzuli Bayat'a aittir. (*Türk Mitolojik Sistemi I.*) Önceleri tanrının dünyada bir ilki başlatmak için gönderdiği ışık, değişen kültür ve inanç dinamikleriyle yeni pozisyonunu alır. Örneğin, Müslüman Türklerde artık bu ışık evliyaların ve bu dünyada çeşitli iyilikler yapmış kişilerin mezarlarında görünmeye başlar. Hâlâ tanrısal olanın, tanrıya yakın olmanın bir işaretidir. Bu bağlantıyı kuran Yaşar Kalafat'ın "Geçmişten Günümüze Türk Halk İnançlarında Işık" *(Milli Folklor Dergisi*, 1993, 3/20, s. 32) makalesi de konunun güzel bir özetini sunar.
15. Maniheizm ile ilgili başlangıç seviyesinde okumalar için çevrimiçi TÜBİTAK Ansiklopedisi'nin ve TDV İslam Ansiklopedisi'nin "Maniheizm" maddelerine; konuyla ilgili önemli kaynaklardan olan Kurt

Rudolph'un "GNOSIS: the Nature and History of an Ancient Religion" başlıklı makalesinin çevirisine (çev. Mustafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, s.378-393); İngilizce kaynak olarak da Encyclopedia Britannica'nın "Manichaeism" maddesine bakabilirsiniz.

16. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Türk Tarih Kurumu, 2013, çev. Mürsel Öztürk.
17. Bu anlatı için Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Türk Tarih Kurumu, 1986) ile Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* kitaplarından yararlanılmıştır.
18. Konu üzerine çeşitli kaynaklar arasından bizim tercihimiz Zuhal Ölmez'in çalışması oldu. *Bkz.* Ebulgazi Bahardır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Simurg Yayıncılık, 1996, haz. Zuhal Kargı Ölmez.

3. Evren Tasavvuru

1. Gök (*yaruk*) ve yer (*karang*) Emel Esin'in ifadeleriyle "Türklerin en eski, belki de öz kozmolojisiydi". Eski Türk inancının en çok karşılaştırıldığı Mani ve Zerdüşt dinlerinden ve bu zıtlığa ahlaki anlam veren diğer inanışlardan farklı olarak Türklerdeki bu iki zıt ilke hep birlikte bir bütün olmayı ifade ediyordu. Yani gök iyiliğin, yer kötülüğün simgesi değildi. Türklerin bu bakış açısını onaylamayan Mani rahipleri gökteki ve yerdeki ruhların tamamını kutsal gördükleri için Türklerin cahil olduğunu söylüyordu.

   Esin, Türklerin birbirini dengeleyen bu düalizm anlayışını, dokuzuncu yüzyılda yazılmış şu metinle anlayabileceğimizi söyler: "Bu kâinatta, üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli-göklû, dişili-erkekli (ilkeler) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir." (Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 19-23.)
2. Bu benzetmeyi Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* kitabında bulabilirsiniz.
3. Bu örneklerle birlikte farklı milletlerin tasavvurlarını da içeren Şamanist kozmoloji örnekleri için Mircea Eliade'nin *Şamanizm* kitabına bakabilirsiniz.
4. Gezegen isimlerinin günümüz Türkçesi ile anlamları şöyledir: *Suv yultuz* "su yıldızı", *Oot yultuz* "ateş yıldızı", *Erklig* "kuvvetli", *Igaç yultuz*

"ağaç yıldızı", *Sarıg orungulug* "sarı bayraklı". Daha detaylı bilgi için Emel Esin'in *Türk Kozmolojisine Giriş* kitabına bakabilirsiniz.

5. Küçükayı ve Büyükayı hakkında bahsettiğimiz tüm anlatılar ve daha fazlası için Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* kitabını inceleyebilirsiniz.
6. Emel Esin'in *Türk Kozmolojisine Giriş*'te belirttiği gibi Kök-luu'nun diğer adının "evren" olması da ilgi çekicidir. Evren kelimesi evrilmek fiilinden türemiştir. Bu isimle ejderin evrenin hareketiyle doğrudan bağlantısı olduğu açıkça görülüyor: Evrenin evrilmesinin, yani hareket etmesinin sebebi Evren ejderinin onu döndürmesidir.
7. Fuzuli Bayat *Türk Mitolojik Sistemi I* kitabında bu ve benzeri örnekler için "evrenin zoomorfik tasarımı" ifadesini kullanır. Bu tasavvurda evren sistemi hayvanlarla, hayvanlara dayalı bir biçimde açıklanır. Zoomorfik tasavvurlar, antropomorfik tasavvurlardan daha eskidir. Okurlara net bir örnek olması bakımından dünyayı taşıma miti üzerinden şu örnek verilebilir: Dünyanın bir öküz tarafından taşınması zoomorfik bir kavrayışken Yunan mitolojisinde dünyayı taşıyan Atlas miti antropomorfik bir kavrayıştır.
8. Renk sembolizmi ya da simgeciliği, adından da anlaşılacağı üzere renklere sembolik anlamlar yüklemektir. Bu sembolik anlamların ortaklıklar taşıyabileceği söylenebilir ama evrensel değillerdir. Bu anlamları renklerle buluşturan kültürdür, yani renkler farklı halklar için farklı anlamlar taşırlar. Sarı, farklı kültürler için enerjiyi, pozitifliği, hastalığı, ayrılığı ya da eski Türk kültüründe olduğu gibi toprağı ve vatanı temsil edebilir. Bu konu çerçevesinde Türk kültürüyle ilgili yazılan ana kaynaklardan biri olan Seyfi Karabaş'ın *Dede Korkut'ta Renkler* (Yapı Kredi Yayınları, 1996) kitabına bakabilirsiniz.
9. Bu tabloyu Emel Esin'in *Türk Kozmolojisine Giriş* kitabında verdiği bilgilerle oluşturdum. Fuzuli Bayat ise Çin kaynaklarına dayalı "bu verilerin gerçeği ne kadar yansıttığı da ayrı meseledir" diyerek bilgilerin doğruluğu konusunda küçük bir not düşer. (*Türk Mitolojik Sistemi I*, s. 43) Ancak bunların Türk yazılı ve sözlü eserleriyle tasdik edildiğini de ekler.
10. Yönler arasındaki hiyerarşiye dair daha fazla açıklama için Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* kitabında sayfa 243-244 arasına bakabilirsiniz. Burada geçen ve benim de kullanmayı tercih ettiğim "cennet yanı" ifadesinin "huzurlu, verimli, bereketli yer" anlamına geldiğini düşünüyorum.

11. Doğu yönünün kutsallığı ile ilgili örnekleri Jean-Paul Roux'nun *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (s.87) ve Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* (s. 163-164) kitaplarından aldım. Daha fazlası için bu iki kaynağa bakabilirsiniz.
12. Bu dizelerin çevirisi genellikle "Güneş bayrağımız, gök çadırımız olsun!" şekildedir. Ben burada Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* kitabındaki çevirisini kullanmayı tercih ettim.
13. Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi I*'de (s.47) aktardığı bu mit, evrenin üçe ayrılmasını diğer anlatılara nazaran savaş, çekişme, paylaşma gibi kavramlarla çok daha somutlaştırır.
14. "Dünyanın göbeği" ifadesine Jean-Paul Roux'nun *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* ve Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* kitapları gibi pek çok kaynakta rastlanılır. Geçişi akılda kalıcı bir şekilde ifade ettiğini düşündüğüm için bu kalıbı "dünyanın göbek delikleri" olarak kullanmayı tercih ettim.
15. Bir canı kurtarmak için yeraltına giden şamanın yolculuğuna daha yakından bakmak isterseniz Mircea Eliade'nin *Şamanizm* kitabına göz atabilirsiniz.
16. Bu bölümde yalnızca katmanları tanıtmakla yetinip tanrıların etki alanlarına ve ayrıntılı özelliklerine yer vermemeyi tercih ettim. Bu konularda detaylı açıklamaları, tanrılar ve kutsal ruhlar panteonunu ele alan dördüncü bölümde bulabilirsiniz.
17. Süt Gölü'nün resmini çizebilmek için Mehmet Ali Yolcu ve Serkan Köse'nin "Türk Mitolojisinde Süt Gölüyle İlgili Tasarımlar" (*IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2017) makalesinden ve Murat Uraz'ın *Türk Mitolojisi* (Düşünen Adam Yayınları, 1994) kitabındaki "Süt Gölü" bölümünden yararlandım. Ayrıca not etmek gerekir ki "Süt Gölü'nün sahibi Ak Ene'dir" (*Türk Mitolojik Sistemi I*, s. 46) cümlesi doğrudan mitolojik bir bilgi olmayıp Fuzuli Bayat'ın Ak Ene, yaratıcı dişil güç ve Süt Gölü arasındaki bağlantıyı belirtmek için kullandığı ifadedir.
18. *Iduk yir sub* ifadesi doğaya ait unsurların koruyucularının genel adıdır. Başka bir düşünceye göre ise Iduk Yir Sub yeryüzü tanrısının/tanrıçasının özel ismidir. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için "Kültler" bölümüne bakabilirsiniz.
19. Ramazan Korkmaz, "Sınırları İhlal Edilen Doğanın İntikamı: Tepegöz", *Turkish Studies*, 2009.

20. Yeraltı dünyası tasvirlerini ve daha fazlasını Abdülkadir İnan'ın *Eski Türk Dini Tarihi* adlı kitabında bulabilirsiniz.
21. Olonholar, Yakut kültüründe iyi Ayıı halkı ve kötü Abası halkı arasındaki maceraları anlatan destan türüdür. Bu anlatılarda sıklıkla geçen konulardan biri Ayıı halkından kahramanın sevgilisinin Abası halkı tarafından yeraltına kaçırılmasıdır.

4. Tanrılar Panteonu

1. Bu bölüm için farklı iki inanışın aynı anda var olabileceğini ve toplumsal dinamiklere göre hâkim inancın değişip dönüşebileceğini net bir şekilde ortaya koyduğunu düşündüğümüz Jean-Paul Roux'nun *Eski Türk Mitolojisi* kitabındaki (Bilgesu Yayınları, 2011, s. 122) ve Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi I* kitabındaki (Ötüken Neşriyat, 2020, 5.bs, s. 205) görüşlerini aktarmayı tercih ettim. Konuyla ilgili daha geniş çaplı bir tartışma kitabın "Yaratılış" bölümündeki "Türkler Yaratılışı Nasıl Anlattı?" başlığında yapıldı. Farklı kaynaklar ve isimler için buraya göz atabilirsiniz.
2. Leonid Pavloviç Potapov, *Altay Şamanizmi*, Kömen Yayınları, 2012, s. 313.
3. Abdülkadir İnan *Eski Türk Dini Tarihi* kitabında, şaman dualarında Kayrakan'ın kutsal güçlere seslenirken sıfat mahiyetinde kullanıldığını, hatta Erlik'e de böyle seslenildiğini, bu isimde kutsal dağlar olduğunu söyler.
4. Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan II*, Maarif Basımevi, 1954, s. 9.
5. Abdülkadir İnan'a (*Eski Türk Dini Tarihi*, s. 20) göre Kırgız-Kazak lehçesinde *ülken* kelimesi "büyük, ulu" anlamlarına geliyordu. Buryat dilinde *ülgen* –yer-gök karşıtlığındaki– yerin sıfatı olarak "uluyer" anlamında kullanılıyordu. *Ulugün* ise halk ağzında Ülgen kelimesinin değişmiş haliydi.
6. Ülgen'in özellikleri için, Ülgen hakkında çeşitli kaynakları toparlayarak bir Ülgen resmi çizen Ramazan Volkan Çoban'ın "Türk Mitolojisinde İyilik Tanrısı Ülgen'in İnanıştaki Yeri, Tasviri ve Kökeni" (*Bilim ve Kültür-Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2013) adlı makalesinden ve Andrey Viktoroviç Anohin'in Şamanist panteondaki kutsal ruhların tamamı ile ilgili bilgileri bulabileceğiniz *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* kitabından yararlandım.
7. Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan II*, Maarif Basımevi, 1954, s. 25.

8. Bu çeviri ve Utkuçı'nın özellikleri için Abdulkadir İnan'ın *Eski Türk Dini Tarihi* kitabına bakabilirsiniz.
9. Bu bölümde Yayık'ı sadece şamanlara yol gösteren ruh bağlamında ele aldım. Ancak Yayık denizlerin efendisi, Tufan prensi olarak da anılıyordu. Radloff da yer-su ruhlarından taşmış suların hâkimi Talay Han'ın diğer isminin Yayık Han olduğunu söyleyerek bu bağlantıyı biraz da olsa netleştirir. (Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, 2002, s. 31). Yer-su ruhları konusunu daha sonra, beşinci bölümde ("Kültler") detaylarıyla ele alacağız.
10. Andrey Viktoroviç Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, 2006, s. 14.
11. Kaynaklarda haklarında çok da fazla bilgi olmadığı ve farklı kaynaklardaki bilgilerin tekrar olduğu görülen kutsal varlıklar Yayık, Karlık, Suyla ile ilgili bilgiler için Andrey Viktoroviç Anohin'in *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* kitabından yararlandım.
12. *Saçı* kelimesi, "saçmak" fiilinden türemiştir. Tanrılar ve kutsal varlıklar için, onlardan bir şey talep etmek için, kötülükten korunmak için bir yiyecek ya da içeceğin etrafa saçılması, serpilmesidir. Süt, alkol, nar, buğday, şeker, para gibi nesneler saçı yapılan nesnelere örnek olarak verilebilir. Aslında kansız bir kurban ritüelidir. Eski Türklerden beri var olan bu geleneğin günümüzdeki izlerini gelinin başına para, altın, şeker saçılması; yola çıkanın arkasından su dökülmesi; bereket için nar kırılması âdetlerinde görebiliriz.
13. Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, 2002, s.31.
14. Faklı milletlerde plasenta gömme geleneği olduğunu Abdulkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* kitabından öğreniyoruz. Günümüz Anadolu kültüründe ise plasenta gömme geleneği görülmüyor. Bunun yerine ama bununla direkt bağlantılı olarak, bebeğin göbek bağını özel bir yere gömme âdeti vardır. Bu âdete göre bebeğin göbek bağı nereye gömülürse, kişinin ileride oraya yerleşeceği ya da kaderinin o yer etrafında şekilleneceği düşünülür. Örneğin, çocuğunun ileride çok başarılı olmasını isteyen aile göbek bağını bir okulun ya da ünlü bir üniversitenin bahçesine, kendisiyle kalmasını istiyorsa evinin bahçesine, doktor olmasını istiyorsa bir hastane bahçesine gömer.
15. Leonid Pavlovich Potapov, "Eski Türklerin Tanrısı Umay" başlığıyla Türkçe'ye çevrilen makalesinde verdiği bu örnekleri Moskova Etnog-

rafya Arşivleri'ne dayandırır, tek tek farklı Türk halklarının uygulamalarını açıklar (*Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*, çev. Muvaffak Duranlı, 1996).

16. Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi II*, 2018, s. 56-57.
17. Umay'ın kayın ağaçlarını gökten indirmesi doğrudan gözümüze çarpmasa da yine doğumla ilgilidir. Anlatılarda ağaç can verir, bir soyun başlangıcıdır, çocuk ruhları ağaç dallarında durur. Yani Umay figürü, çok eski zamanlarda ağaçlara verilen rolü üzerine almıştır. Bu açıklama için Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* (s. 56-57) kitabına bakabilirsiniz.
18. Bu cümle Kültigin Yazıtı'nın Doğu yüzünün otuz birinci satırında yer almaktadır. *Göktürk Kitabeleri* ile ilgili pek çok günümüz Türkçesine uyarlama çalışması yapılmıştır. Burada Erhan Aydın'ın *Orhon Yazıtları* adlı çalışmasından yararlandım.
19. Bu kötücül varlığa fonetik olarak Kara Umay'a benzeyen "Kara May, Hara Imay" da denilmekteydi. Bahsettiğim bu geleneği uygulayan Hakaslar "Çeek Umay" (aç gözlü Umay) diyorlardı. Kazaklarda isim değişmişti, ama aynı özellikleri taşıyan Mayneke adlı bir ruh vardı. Bu kötü varlıkla Anadolu'da Umacı adıyla karşılaşırız (Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi II*).
20. Abdulkadir İnan'a göre, bu ritüelde en çok gülen kadın için "Ayısıt bunun içinde girdi" denilir (*Tarihte ve Bugün Şamanizm*). Doğum sonrası yapılan ve erkeklerin alınmadığı bu plasenta gömme ritüeli pek çok mitik detay barındırır. Kayın ağacının üzerine çeşitli resimler çizilip bu resimlerden sığın ve geyik olanlar ateşe verilir. Bu, bir nevi kurban adama ritüelidir. Ayrıca ateş arınmayı, yeni hayatın başlangıcını sembolize eder. Yeni hayat kahkahalarla, neşeyle başlar. Haliyle bu ritüel gözümüzde kadınlarla ilgilenen, doğurgan, kahkahaları seven, neşeli bir Ayısıt canlandırır.
21. Erlik ile Erlik'in mekânının tasvirleri için Andrey Viktoroviç Anohin'in *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (s. 6-10) ve Abdulkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (s. 39-40) kitaplarına bakabilirsiniz.
22. Andrey Viktoroviç Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, 2006, s. 10.
23. Yakutlarda doğumdan sorumlu dişi kutsal ruh örnekleri fazladır. Bunlar sadece insanların değil, atların, boynuzlu hayvanların, köpeklerin ve tilkilerin de doğumlarından sorumlu ruhlardı. Kübey Hatun, Enem

Yayuçi örnekleri ve farklı örnekleri merak ediyorsanız Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* adlı kitabının "Umay'ın Diğer Kültlerle İlişkisi" başlığına bakabilirsiniz.

24. Ürüng Ayıı Toyon'un ("Beyaz Yaratıcı") Yakut yaratılışını nasıl gerçekleştiğini birinci bölümde ele almıştık. Ayrıntı ve kaynaklar için "Kutsanan Toprak" başlıklı bölüme bakabilirsiniz.
25. Fiziksel özellikleri açıkça savaşı, öfkeyi, mücadeleyi çağrıştıran Kızagan'ın bir benzeri olan Kisigan Moğolların savaş tanrısıdır. Bu tanrı, ordu savaşta zor bir durumdayken yardıma gelir, orduya liderlik eder ve savaşı kazanmalarını sağlar. *Bkz*. Uno Harva, *Altay Panteonu*, Doğu Kütüphanesi, 2015, s. 129.

5. Kültler

1. Daha geniş tartışmalar ve Türkologlar arasındaki fikir ayrılıkları için Leonid Pavlovich Potapov'un *Altay Şamanizmi* (Kömen Yayınları, 2012) adlı kitabının "Yer-su" bölümüne, "Mitolojik Ana" kompleksi için Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* (Ötüken Neşriyat, 2007) adlı kitabının "Mitolojik Ana (Yer Ana) Kompleksi" bölümüne bakabilirsiniz.
2. Derlemeler için Wilhelm Radloff'un *Sibirya'dan II* (Maarif Basımevi, 1956, s. 6-7) kitabını inceleyebilirsiniz.
3. Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Anahatları* kitabına göre otların, ağaçların, bitkilerin koruyucu ruhları bu tanrının çocuklarıydı. Yani aslında yeryüzünün kutsal ruhu Aan Alahçın Hotun, insanların çocuklarına zarar vermesine ağlıyordu.
4. *Bkz*. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 50-51.
5. Bu bölümde bahsettiğimiz dağların isimlendirilmesi ve şaman duası örnekleri için Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* kitabındaki "Yer-Su Tanrıları" bölümüne ve Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* kitabındaki "Dağlar" bölümüne bakabilirsiniz.
6. Bu anlatı, *Uygurların Göç Destanı* olarak bildiğimiz anlatıdır. Kaynak olarak Ziya Gökalp'in *Türk Uygarlık Tarihi* (İnkılâp Kitabevi, 1991, s. 63-64) adlı kitabından yararlandım.
7. Yada taşı, Türk halklarının kendi aralarındaki çekişmelerin de nesnesi olmuştur. Rivayetlere göre Yafes'in soyundan gelen Oğuz kavminin yükselişi yada taşını yine Yafes'in soyundan gelen Türk kavminden

çalmalarıyla mümkün olmuştu. Diğer bir rivayete göre, Oğuz'un yada taşını çalmasının ardından, hâkimiyeti elinde tutmak isteyen Türk kavmine Çin başka büyüler tılsımlar göndermişti. (Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, s. 46-47.)

8. Bu hikâyeler için Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 160-163) kitabına bakabilirsiniz.
9. Orman iyesini memnun etmenin yollarının detayları için Mehmet Açа'nın "Güney Sibirya Türklerinde Ava Destancı ve Masalcı Götürme Geleneği" (*TÜBAR*, 2007) makalesini inceleyebilir; dağ ruhunun görünüşü hakkında ise Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* (Ötüken Neşriyat, 2007, s. 219-220) kitabına göz atabilirsiniz.
10. *Bkz*. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 64.
11. Pervin Ergun *Türk Kültüründe Ağaç Kültü* kitabında, "kayın" kelimesinin çeşitli Türk lehçelerindeki hallerini verir ve *Divanu Lügati't-Türk*'te de bu ağacın "kadın" şekliyle yer aldığı belirtir. Türk lehçelerindeki "kayın", "gayın", "kazın", "xatın" kelimelerinin incelendiğini ve bu kelimelerin Ana Türkçedeki "kadın" kelimesine dayandığını söyler. (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.)
12. Kurban merasimini bütün ayrıntılarıyla okumak isterseniz Wilhelm Radloff'un *Sibirya'dan II* (Maarif Basımevi, 1956) adlı kitabının 22-31 sayfalarına bakabilirsiniz.
13. Bu anlatıyı Verbitskiy'den aktaran Pervin Ergun'dur. *Bkz*. *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 199.
14. *Bkz*. Wilhelm Radloff'un *Sibirya'dan I*, Maarif Basımevi, 1956, s.69.
15. Özkul Çobanoğlu, "Batı Sibirya Türk Kültürü Tetkiklerine Göre Kayın Ağacının Türk Mitolojisinde 'Kutsal'laşmasının Maddi Kültürel Nedenleri" (*III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2010) makalesinde kayın ağacının Türkler için neden bu kadar kutsal olduğuna dair maddi sebepleri açıklar. Bunun bir sebebi de bu ağacın Türklerin günlük hayatlarında oldukça işe yarar olmasıdır.
16. Türk mitolojisi bağlamında bu başlıkta bahsettiğim ve bahsetmediğim ağaçlar üzerine daha fazla bilgi edinmek isterseniz, benim de yararlandığım kaynak olan Pervin Ergun'un *Türk Kültüründe Ağaç Kültü* (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004) kitabına bakabilirsiniz.

17. Bu konu oldukça tartışmalıdır. Çığ, çam ağacı süsleme geleneğinin, eski bir Türk âdeti olduğunu söylediği ve yılın son günü yapılan Nardugan Bayramı'ndan geldiğini söyler. Bu iddiasını Türk dünyasının pek çok ülkesinden bilim insanlarıyla görüşmelere, ortak kanılara dayandırır. Fakat Türk mitolojisi çalışmalarında bu fikrin tam anlamıyla destek bulduğu söylenemez.
18. Kadın-ateş-şaman bağlantısını etimolojik açıklamalarla Türk kültürü bağlamında açıklayan kaynak olarak Fuzuli Bayat'ın *Türk Kültüründe Kadın Şaman* (Ötüken Neşriyat, 2010) kitabına bakabilirsiniz.

    Dünya kültürlerinde ateş-kadın ilişkisini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan şu iki kitap da faydalı olabilir: Evelyn Reed, *Kadının Evrimi*, Payel Yayınevi, 1994 ve Manuella Dunn Mascetti, *İçimizdeki Tanrıça Kadınlığın Mitolojisi*, Doğan Kitap, 2000. Her iki kitapta da tüm dünyadan örneklerle, kronolojik ve kültürel olarak kapsamlı bilgiler verilir. Yalnızca ateş-kadın ilişkisi değil, kadının konumlandırılmasıyla ilgili –içerdikleri tartışmalı noktalarla birlikte– alternatif bir bakış açısına erişebilirsiniz.
19. Bu mit için Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 66) kitabına bakabilirsiniz.
20. Wilhelm Radloff'un *Sibirya'dan* ve Anohin'in *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* kitabından bunun gibi pek çok şaman ayini sahneleri okuyabilirsiniz.
21. *Bkz.* Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 69.
22. Burada geçen ateş iyesi ve su iyesinin birbiriyle görüştüğünü söyleyen şiirsel ifadeler için Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 69) kitabına ve su iyesinin fiziksel özellikleri için Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* (Ötüken Neşriyat, 2007, s. 247-248) kitabına bakabilirsiniz.
23. Eski dinin yeni din ile birlikte yaşamasına çok güzel bir örnek. Bu töreni aksakallı bir ihtiyar yönetir. Bu kişi de eski dindeki kam, şaman konumunun yeni dine uygun bir şekilde aktarıldığı kişidir. Tören için Leonid Pavloviç Potapov'un *Altay Şamanizmi* (Kömen Yayınları, 2012, s. 335) kitabına göz atabilirsiniz.
24. Bu bilgiyi veren Abdülkadir İnan'ın (*Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 29) dikkat çektiği gibi, bu kozmik olay Türk lehçelerinde "tutulmak" fiiliyle ifade edilir. Türk halklarının adeta

ortak bir karar almışçasına onca fiil arasından bu filli seçip kullanmaları, güneşin kötü ruhlar tarafından tutulup kaçırıldığını söyleyen çok eski bu inanca dayanır.

25. Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi II* (Türk Tarih Kurumu, 2010, s.282) kitabında aktardığı bu anlatı, mitolojik zihnin doğa olaylarını nasıl kutsal sebeplere bağladığına dair güzel bir örnektir. Ağaçlara yıldırım düşmesi olayını gören insan bunun nasıl oluşmuş olabileceğine dair sorular sormuştur. Yaşadıkları coğrafi bölgenin bitki örtüsünün ağaçlardan oluşması ve onların içinde yaşayan ve sıklıkla gördükleri sincapların varlığı kutsal bir sebebe bağlamak için uygun ortamı oluşturmuştu. Tanrı sincabı arıyordu, yıldırımlar bu yüzden ağaçlara düşüyordu.
26. Şimşekler çakarken, yıldırımlar düşerken korkmama, aksine saygı gösterme âdeti Müslüman Türklerden Başkurtlarda zıt yönde bir değişime uğramıştı. Onlar şimşek çakarken saçı yapmanın aksine sütün, ayranın üzerini örterlerdi. Bunun sebebi bir Başkurt hocasına sorulduğunda şöyle bir cevap vermişti: "Eskiden şimşek çakarken sütü havaya saçarlar, israf ederlerdi, bu dini olarak uygun değildir. Bu yüzden olacak ki hocalar halkı süte, ayrana, kımıza yıldırım düşer diyerek korkutmuşlar." (Abdülkadir inan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 30.) Görünen o ki eski bir dini inanış, yeni inanış içinde kendine bu kez tam tersi bir yer bulmuş.

6. Hayvanlar

1. Terimsel karışıklığı gidermek adına Abdülkadir İnan'ın *Makaleler ve İncelemeler I* kitabında yer alan "Ongon ve Toz Kelimeleri Hakkında" (s. 268-273) adlı makalesine bakabilirsiniz.
2. Kökenin kurda dayandırıldığı mitler için "Türklerin Kökeni" adlı bölüme bakabilirsiniz.
3. Bahaeddin Ögel, Moğollarda kurt ata inancının bulunmadığını, Cengiz Han'ın babasının kurt olması anlatısının Türklerden etkilenmeleri sonucu kültüre girdiğini açıkça ifade eder. *Bkz. Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 112.
4. Kurganlardan elde edilen figürlerin çizimlerini görmek için Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* (2010, 5. bs.) çalışmasının 41. sayfasına bakabilirsiniz.
5. Bu ifade Uygur harfli *Oğuz Kağan Destanı*'nın 98. ve 99. satırlarında yer alır. *Bkz.* Rahmeti Arat ve Wilhelm Bang, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, 1936, s. 17.

6. Kurt Baba efsanesi ve halk inanışlarında kurdun yeri için daha fazlası için Yaşar Kalafat'ın *Türk Halk Tefekküründe Kurt* (Birikan Yayınevi, 2009, s. 40-41) adlı kitabına bakabilirsiniz.

   Ayrıca "kurt" ifadesi, fetheden derviş konumundaki kişileri belirtmede kullanılan tek terim değildir. İslam'ın Anadolu'da ve Balkanlar'da yayılma misyonunu fetihler aracılığıyla gerçekleştiren Aslan Baba, Geyikli Baba, Koyun Baba ve Barak Baba gibi isimler de bilinmektedir.
7. Zekeriya Karadavut'un konuyla ilgili yararlandığım makalesinin yönlendirmesiyle ulaştığım Karadeniz Bölgesi'nde derlenen efsanelerden (Cengiz Gökşen, "Giresun Efsaneleri", Yüksek Lisans Tezi, KATÜ, 1999) "Ana Geyik" efsanesini örnek olarak verelim: Çok çocuğu olan bir ailenin en küçük çocuğu hastalanır. Anne nasıl olsa çok çocuğum var diyerek yayla yolunda hasta çocuğunu bir ağacın kovuğuna bırakır. Ancak yaylada hastalığa yakalanan diğer çocukları ölür. Bu sürede geyik terk edilen çocuğu besleyip iyileştirmiştir. Yaylaoğulları sülalesi bu çocuktan çoğalmıştır, bu yüzden geyik eti yemek onlara haramdır.
8. Göktürklerin insan kurban ettiğini öğrendiğimiz bu anlatıyı aktaran Bahaeddin Ögel şu notu da ekler: Türklerin insan kurban ettiğine dair bilgiye bu anlatı hariç hiçbir kaynakta rastlanmaz. Ancak bu hikâye çok çok eski olmalıdır, belki de tarih öncesidir. Zaten bu yüzden Çin kaynağı bile hikâyenin Göktürklerin atalarıyla ilgili olduğunu söyleyerek eskiliğini vurgular. *Bkz. Türk Mitolojisi I*, s. 570.

   Geyiklerle ilgili daha fazla anlatı için Ögel'in *Türk Mitolojisi II*'de yer alan "Geyik ve Türkler" bölümünü ve Zekeriya Karadavut'un "Anadolu Türk Folklorunda Geyik" (*Milli Folklor*, 2007) adlı makalesini inceleyebilirsiniz.
9. Diğer adıyla Azak Denizi; Rusya-Ukrayna-Kırım üçgeninde bulunan bir iç denizdir.
10. Bu anlatı, altıncı yüzyılda yaşamış Got yazar Jornandes (Jordanes, Jordanis) tarafından aktarılmıştır. Geyiği takip edip batıya ilerleme hikâyesi, farklı kaynaklarda Kimmerler ve Got halkı için de anlatılır. Daha fazlası için *bkz.* Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 132-133.
11. Türk dünyasında ayı-insan ilişkisini anlatan daha fazla hikâye için Pertev Naili Boratav'ın *Türk Mitolojisi: Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi* (Bilgesu Yayıncılık, 2012) kitabı ile

"Türk Dünyası Efsanelerin Ayı Tasavvurunun Değişim ve Dönüşümü" (*Milli Folklor*, 2014) adlı makalesinden yararlanabilirsiniz.

12. Yer-su iyelerinin anlatıldığı önceki bölümlerde orman iyesinin kadın şeklinde düşünüldüğünü belirtmiştim. Orman iyesi hem hayvan hem de insan şuretinde olabiliyordu. Tarihin önceki safhalarında hayvan görünümlü (zoomorfik) görünümden insan görünümlü (antropomorfik) görünüme doğru bir geçiş söz konusudur. Bu geçişin ve ayının Türk dünyasındaki adlandırmalarına dair daha detaylı açıklamalar için Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* kitabındaki "Ağaç Kültü ve Orman İyesi" bölümünü inceleyebilirsiniz.
13. Bu efsaneyi, Gülhan Atnur'un "Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması" (Atatürk Üniversitesi, 2002, s. 890-891) adlı doktora tezinden aldım.
14. Oğuz isminin kökenleri hakkında pek çok araştırmacı farklı bakış açılarından yanıt verir. "Demircilikte usta olan efsanevi Türk liderinin adı, ok atma eylemindeki oktan gelmiş olmalıdır," diyenlerin yanı sıra, "ağız sütü, doğumdan sonraki ilk süt, kavim, boy, bilge, akıllı" gibi anlamları bulunan köklerden geldiğini iddia edenler de vardır. Bu tartışmalara, önemli isimlere ve iddialarına dair daha fazla bilgi için Bilge Özkan Nalbant'ın "Oğuz Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler" (*Türkbilig*, 2010) adlı makalesine bakabilirsiniz.
15. Oğuz Kağan ve boğa arasında yapılan bu güzel bağlantıyı Fuzuli Bayat'ın *Dede Korkut Oğuznameleri* kitabında (s. 43) bulabilirsiniz.
16. Kanatlı ve kutsal atların nereden geldiği ile anlatılar için Adullah Murat Tilav'ın "Sudan Çıkan At" (*Milli Folklor*, aktaran: S. Fedakar, 1997) adlı makalesine ve Jean-Paul Roux'nun *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* kitabına bakabilirsiniz.
17. Timur Davletov, *Huban Arıg*, Türksoy Yayınları, 2006, s. 132.
18. Kartal-şaman bağlantısına dair daha fazla bilgi için Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi I* kitabının "Türk Mitolojisinde Kartal" bölümüne bakabilirsiniz.
19. Yaratılış mitlerinde kuşların durumundan daha önce "Kuşların Gagasında Dünya" başlıklı bölümde bahsetmiştim. Tekrar olmaması adına bu bölümde yaratılışla ilgili yalnızca kısa bir hatırlatma yapmakla yetindim.

7. Kötüler ve Kötülük

1. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 17-18.
2. Demonoloji kötü varlıkları inceleyen bilim dalıdır. İngilizce *demon*, yani "şeytan" kelimesinden türemiştir.
3. Bu sözcükler için Yves Bonnefoy'un derlediği *Mitolojiler Sözlüğü*'nde (Dost Kitabevi, 1981) yer alan ve J.-P. Roux'nun kaleme aldığı "Demonlar: Türkler ve Moğollarda" maddesine; Celal Beydili'nin hazırladığı *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü*'ndeki (Yurt Kitap-Yayın, 2004) "Yeg", "Yel", "Çor" maddelerine; Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* (Ötüken Neşriyat, 2007) kitabında basmak fiilinin üreticiliğini ve Türk dünyasında hortlak için kullanılan kelimeleri şemalaştırdığı 287. ve 292. sayfalara bakabilirsiniz.
4. "Obur" kelimesinin günümüzde çok ve durmaksızın yiyen kişiler için kullanılması ilgi çekicidir. Her şeyi silip süpüren, kötücül ve açgözlü bir varlığın ismi daha dar anlamda yalnızca çok yemeyi ifade edecek şekilde yeni bir anlam kazanmıştır. Konu hakkında Beydili'nin bir önceki notta bahsi geçen sözlüğündeki "Açgözlü" ve "Obur" maddelerinden karşılaştırmalı okuma yapabilirsiniz.
5. "Obur Satanay" ifadesinin "Kâhin Satanay" olarak çevrildiğini Ufuk Tavkul'un *Nartlar: Karaçay-Malkar Mitolojisinin Destan Kahramanları* (Türk Dil Kurumu, 2011) adlı kitabından öğreniyoruz. Bölümde bundan sonra örnek verdiğim Nart anlatıları için bu kitaba ek olarak aynı yazarın *Karaçay-Malkar Destanları* (Türk Dil Kurumu, 2004) kitabını kaynak olarak kullandım. Obur hakkındaki karşıt olumsuz hikâye ise Fuzuli Bayat'ın *Türk Mitolojik Sistemi II* (s. 383) kitabında geçiyor.
6. Abdülkadir İnan *Makaleler ve İncelemeler I* (Türk Tarih Kurumu, 1998) kitabındaki "Al Ruhu Hakkında" adlı makalesinde, albastıyı kovma merasimlerinde söylenen bu ve benzeri ilahilere yer verir. Bunların baksılar tarafından kopuz eşliğinde söylendiğini belirtir.
7. Bu ruhun nişanlısını sevmeyenlere musallat olması, bilimsel olarak cevap verilemeyen durumların dini ya da metafiziksel hikâyelerle açıklanması mekanizmasının çok açık bir örneğidir. Sevmediği bir adamla evlenen genç kadınların içinde bulunduğu psikolojik durum, sıkışmışlık hissi, üzüntü ve belki de depresyon böyle bir kötü varlığın musallat olmasıyla açıklanmıştır.

8. Bu bölümde verilen tüm örnekler, Ahmet Burak Turan'ın *Türk Canavarları Sözlüğü*'nde (Gerekli Kitaplar, 2020) yer alan hastalığa sebep olan ruhlar arasından seçildi.
9. İyi dev-kötü dev ayrımını, Naciye Yıldız "Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler" (*Milli Folklor*, 2010) makalesinde yapar ve dev figürünün tüm Türk dünyasındaki iyi ve kötü hallerine dair örnekler verir.
10. Ögel, bu değerlendirmeyi masallar üzerinden yapar. Anadolu ve diğer Türk masallarında, Hint ve İran masallarındaki devlerin özelliklerinin görüldüğünü söyler. Ancak kuzeye doğru gidildikçe Hint ve İran devlerinin etkisi azalır; bu bölgedeki Türk anlatılarında devler artık "eski ve yerli" kalıplara girmişlerdir. Bu etkileşim ile bir nevi kombinasyon oluşur, Türklerin yeraltındaki kötü ruhları devler gibi tasavvur edilir. *Bkz. Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu, 2010, s. 564.
11. Bahaeddin Ögel, Fuzuli Bayat ve Alimcan İnayet gibi isimler çalışmalarında Celbegen'in dişil bir gücün kötücül transformasyonu olabileceğini belirtirler. Ferah Türker ise "Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Varlık: Celbegen" (*Milli Folklor*, 2012) adlı makalesinde Celbegen'in Erlik ile bağlantısına dikkat çeker. İncelemeleri doğrultusunda Celbegen'in çok güçlü bir erkek bahadır olarak da görüldüğünü belirtir.
12. Celmavuz'la ilgili *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz* (Bilge Kültür Sanat, 2010) kitabının yazarı Alimcan İnayet'e göre bu canavar, ateşle bağlantılı olarak koruyucu bir iyenin olumsuz halidir. Anaerkil dönemde çok önemli bir yere sahip bir tanrıça ya da savaşçı kadın tarihsel süreçte kötü bir ruha, canavara, deve, cine dönüşmüştür.
13. Emegenler için bu sınıflandırmayı Ufuk Tavkul, Nart destanlarını inceleyerek yapmıştır. Bu destanlarda emegenler Nart halkının düşmanı olan yaratıklardır. Farklı farklı tarifleri ve özellikleri olan emegenlerden en çok karşımıza çıkan tür, dev şeklinde olan emegenlerdir. Daha detaylı bilgi için Ufuk Tavkul'un *Karaçay-Malkar Destanları* kitabına (s. 72) bakabilirsiniz.
14. Emegenlerin insanın kurduğu ideal düzende, yani kozmosta yeri yoktu. Onlar düzenden önceki kaotik alana aitlerdi. Sadece korkutucu devler değil, sembolik olarak da başlangıçtaki dişil kaosun temsilcileriydiler. Erkek kozmosunda kaosun dişil olarak nitelendirilmesi şaşırtıcı bir durum değildi.

Bu değerlendirmeler için Aynur Koçak'ın "Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Kaotik Varlık Olarak Emegen/ler" (*Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 2018) adlı makalesini inceleyebilirsiniz.

8. Dünyanın Sonu

1. Bu bölümde anlatılanlar hakkında daha ayrıntılı bilgi almak için *bkz.* Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*.
2. Eskatoloji mitlerinin etkileşime en çok maruz kalan mitler olduğu fikrine katılan araştırmacılardan Fuzuli Bayat bu durum için "senkretik" kelimesini kullanır. *Bkz. Türk Mitolojik Sistemi*, s.114.

   Teolojik, felsefi ve dini bir terim olarak "senkretizm", TDK'nin verdiği sözlük anlamına göre düşünce, inanış ve öğretilerin kaynaşmasıdır. Yani Türk eskatoloji mitleri, farklı inançların birleşip ortaya çıkardığı anlatılardır. İnançlar kaynaşmış, birbirine eklemlenmiştir. Dolayısıyla artık bir iz sürmekten ve ayrımı görmekten söz edilemez.
3. Konu üzerine daha detaylı bilgi için Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* ile Jean-Paul Roux'nun *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* kitaplarına bakabilirsiniz.
4. Uno Holmberg tarafından ortaya atılan bu iddiaya, Yaşar Çoruhlu *Türk Mitlojisinin Ana Hatları* kitabında değinir. Tartışmaya açık bu iddianın yanında May Tere'nin gerçekten de bir mesajcıya, bir peygamber figürüne benzer göndermeleri olduğu açıktır. Yeryüzü tamamen yok olmadan önceki son kötülük, bardağı taşıran son damla onun öldürülmesi, kurban edilmesidir. Farklı inanç sistemlerindeki figürlerle de karşılaştırılabilirdir. Anlaşılan May Tere figürü çok fazla üzerinde düşünülmemiş, ancak kesinlikle üzerine gidilmesi gereken pek çok konudan biridir.
5. Geniş bir şekilde özetlemeye çalıştığımız bu anlatı hem Radloff'un hem de Verbitskiy'nin derlemeleri arasında yer almaktadır. Anlatıların özetlerine Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* adlı kitabından ulaşabilir, manzum kısımlar için Saadet Çağatay'ın Altay dilinden yaptığı birebir Türkçe çeviriyi de içeren "Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı" (*Türkoloji Dergisi*, 1977) adlı makalesine bakabilirsiniz.
6. Sümerlerin konumlandırılması ve insanlık tarihi içindeki önemi için Samuel Noah Kramer'in *Tarih Sümerle Başlar* adlı kitabına başvurabilirsiniz. Ayrıca Sümer tufan mitinin yanında farklı kültürlerden tufan

miti örnekleri için İsmail Gezgin'in *Gılgamış* adlı kitabındaki "Tufan" bölümüne göz atabilirsiniz.

7. Tufan mitleri üzerine daha detaylı anlatılar ve bilgiler için Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm*; Andrey Viktoroviç Anohin'in *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* ve Onur Alp Kayabaşı'nın "Türk Mitolojisi'nde Eskatoloji Mitleri" (*Folklor/Edebiyat*, 2016) adlı makalelerine bakabilirsiniz.

9. Kahramanlar

1. "Ata" ve "dede" kelimelerinden açıkça anlaşıldığı üzere, Dede Korkut Türklerin inanç ve değerler sisteminin önemli ayaklarından birini oluşturan atalar kültüyle bağlantılıdır. "Dede" ve "ata" sıfatı verilen kişiler geçmişte yaşamış ve hâlâ ışık olan ataların bir halkasıdır, törenin temsilidir. Korkut'a verilen bu sıfatlar rastlantısal değildir.
2. Burada amaç tarihsel kaynaklarda Korkut Ata'nın nasıl geçtiğini tek tek açıklayarak bu kaynakların yazarları, dönemleri ve bakış açıları gibi konularla okuru yormak değildir. Bu yüzden sadece Korkut Ata'dan nasıl söz edildiği ile kısaca bilgi vermekle yetindik. Dede Korkut'un çeşitli kaynaklarda nasıl anlatıldığına dair detaylı açıklamalar için Hasan Özdemir'in "Dede Korkut'un Kişiliği ile İlgili Efsaneler" (*Türkoloji Dergisi*, 2003) ile Muharrem Ergin'in "Dede Korkut Üzerine II" *(Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2012) adlı makalelerine ve Orhan Şaik Gökyay'ın *Dedem Korkudun Kitabı* içinde yar alan "Dede Korkut" bölümüne bakabilirsiniz.
3. Korkut Ata'nın hayatının mitik kısımlarıyla ilgili hikâyeleri Orhan Şaik Gökyay'ın *Dedem Korkudun Kitabı* içinde ki açıklama bölümünde CXX-CXII sayfaları arasında bulabilirsiniz. Ayrıca bazı hikâyelerde, Korkut'un ölümden kaçmasının bir rüya yoluyla olduğunun anlatıldığını eklemek gerek. Muharrem Ergin'in "Dede Korkut Üzerine II" (*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2012) adlı kaynak makalesinde aktardığı versiyonda mezarını kazanları rüyasında görür ve kırk yaşında öleceğini öğrenir. Yine dünyanın farklı yerlerine gider ama aynı rüyayı görmeye devam eder.
4. *Bkz*. Hasan Özdemir, "Dede Korkut'un Kişiliği ile İlgili Efsaneler" (*Türkoloji Dergisi*, 2003).
5. Belirli kısımlarını verdiğimiz bu kam duasının geniş hali için Abdülkadir İnan'ın *Makaleler ve İncelemeler I* kitabının "*Kitab-ı Dede Korkut* Hakkında" bölümüne bakabilirsiniz.

6. *Dede Korkut Hikâyeleri* olarak bilenen kitap ilk olarak 1815 yılında Almanya'nın Dresden şehrinin kütüphanesinde Henricus Orthobius Fleischer tarafından bulundu. Oğuzlara ait, ana konusu kahramanlık olan on iki hikâyeden oluşur. Salt kahramanlık hikâyeleri olmasının çok üzerinde, Oğuzların göçebe hayattan yerleşik hayata geçişinin izlerinin ve buna bağlı olarak Orta Asyalı Oğuz halkının Anadolu coğrafyasındaki değişiminin açıkça görülebildiği, İslam öncesi dönemle İslami dönem arasında köprü kuran bir eserdir. Devlet yönetimi, günlük yaşam, kültürel öğeler ve âdetler vs. hakkında çeşitli bilgiler verir.

   Dede Korkut Hikâyeleri'nin ikinci nüshası ise 1952 yılında Vatikan'da İtalyan Türkolog Ettore Rossi tarafından bulundu. Bu nüshada yalnızca altı hikâye vardır, birinci nüshada görülen diğer altı hikâye eksiktir.
7. Korkut Ata'nın diğer dinlerin etkilerine rağmen ölmediğini, bu yüzden onu bilmenin görev olduğunu ifade eden cümleler Abbülkadir İnan'a aittir. *Bkz. Makaleler ve İncelemeler I* içinde *"Kitab-ı Dede Korkut"*, s. 72.
8. Walter Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür* adlı kitabında bu konuyu ayrıntısıyla ele alır. Sözlü aktarımın yöntemleri yazılı aktarımınkilerden oldukça farklıdır. Sözlü kültürün aktardığı bilgiler tekrarlanması, pekiştirilmesi gereken, toplum için garip olmayan, yani aktarmaya ve korunmaya değer görülen bilgilerdir. Bunun da kendine has yöntemleri vardır: aktaranın bir önceki aktarandan (hocasından) öğrenmesi, tekrarlar yapılması, alışıldık motiflerin, hayallerin ve kalıpların kullanılması vs. Bu sistemde, anlatıcıya veya dinleyiciye yabancı gelecek en ufak bir bilgiye/duruma yer yoktur. Çünkü bu, onun çabucak unutulmasına zemin hazırlar. Yüzyıllar boyu sözlü ortamda aktarılmış ve günümüze kadar gelmiş anlatıların sırrı işte budur.
9. Bu konuyu "Türk Destanlarında Kadın Kahramanın Yolculuğu" adlı yüksek lisans tezimde işlemiş, toplumsal bazı sınırlar çizildiğine dair düşüncelerimi amatör bir araştırmacı olarak dile getirmiştim.

   Kadının yanında her zaman ikincil bir erkek kahraman bulunur. Bu, aslında toplumun kolektif zihninin bulduğu bir çözümdür. Kadının eskiden beri taşıdığı Umay'a benzeyen soy koruyucu gücü ile Türk toplumlarına yabancı olmayan savaşçı kadın gücü birleştirilerek bir kadın kahraman yaratılmıştır. Destan boyunca kahramanlıklarına şahit olduğumuz kadın, anlatıda adeta ortadan kaybolmaya prog-

ramlanmış gibidir: Ya geldiği doğaya geri döner, ya ölür, ya yıldıza dönüşür ya da cinsiyet değişikliğine uğrar ve anlatı biter. Kadın kahraman eliyle ya da ikincil kahramanla birlikte kurulan düzen, bu erkek kahramana kalır. O yönetici olur, onun çocukları olur, yani klasik erkek kahraman konumuna o yerleştirilir.

Toplum bir kadın kahramanın bütün yönleriyle *kahraman* olduğu, kurduğu düzenin başına geçtiği anlatıları yadırgar. Çünkü destanın, yani kahramanlık hikâyelerinin ortaya çıktığı toplumsal sistem halihazırda ataerkilleşmiş bir sistemdir.

10. İçeriklerinden dolayı Oğuzname kategorisine girip girmeyeceği tartışmalı olan eserlerle birlikte yirmiden fazla Oğuzname vardır. Bazıları tarihsel bazıları epik içeriğe sahiptir; bazıları sözlü ortamda oluşmuş bazıları doğrudan bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. Araştırmacıların kullandıkları bu ayrımlar gözetilmeksizin en önemli Oğuznameler şunlardır: Uygur harfli *Oğuz Kağan Destanı*, Reşidüddin Fazlullah'ın yazdığı *Câmiü't-Tevârih*, Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*'si, Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'u, Tebrizli Hasan Bayatlı'nın *Câm-ı Cem-Âyin*'i, *Dede Korkut Kitabı* ile *Uzunköprü*, *Kazan*, *Topkapı*, *Günbet Yazmaları*.

    Konuyla ilgili daha fazla bilgi için Ahmet Bican Ercilasun'un *Nehir Destan Oğuzname (Oguz Bitig)* kitabına; Fuzuli Bayat'ın *Mitten Tarihe Sözden Yazıya: Dede Korkut Oğuznameleri* ve *Oğuz Destan Dünyası: Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü* adlı kitaplarına bakabilirsiniz.
11. Oğuz Kağan'ın tarihsel figürlerle bağlantılarını gösteren birincil kaynaklara ve tartışmalara Ögel'in *Türk Mitolojisi I* kitabındaki "Mete ve Oğuz Han" (s. 11) bölümünden ulaşabilirsiniz.
12. Uygur harfli *Oğuz Kağan Destanı* için Reşit Rahmeti Arat ve Willy Bang'in *Oğuz Kağan Destanı* kitabını, destanın İslami versiyonu için Zeki Velidi Togan'ın hazırladığı *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi*, *Tercüme ve Tahlili* kitabından yararlanılmıştır.
13. Bu canavar, çevirilerde "gergedan" olarak geçer. Ancak biz burada, özel bir canavar olduğu algısını bozmamak için onu özel ismi olan "Kıyand-kat" ile anmayı tercih ettik.
14. Aslında anlatıdaki bu küçük bölüm Moğollar ve Türkler arasında kurulan akrabalığı gösterir. Yazara ve yazarın edindiği bilgiye göre Moğollar Türk soyundan gelir, Oğuz Kağan'ın amcalarıdırlar, ancak Oğuz Kağan'ın buyruğuna karşı geldikleri için sürülmüşlerdir.

15. İt-barak ya da Kıl-barak başları köpek, vücutları insan olan halka verilen isimdir. Köpek suretli bu topluluk, Oğuz Kağan'ı yenilgiye uğratan, Oğuz Kağan'ın savaş ile değil de hileyle yendiği tek kavimdir. Ögel'in *Türk Mitolojisi I*'de bahsettiği gibi "Barak, İt-barak, Kıl-barak" isimlerinin *barmak* ("varmak") fiilinden türemiş "hızlı koşan", "av köpeği", "uzun tüylü", "köpek soyundan gelen" vb. anlamlarda kullanıldığı düşünülmektedir. Zamanın seyyahları, yazarları ve bunlar üzerine çalışan bazı araştırmacılar bu halkın aslında kimler olduğuna ve nereli olduklarına dair kafa yormuşlardır.

    Konuyla ilgili İbrahim Şahin, "Barak Adı ve Etnotoponimlerden Hareketle Barakların Ana Yurdu Meselesi" (*Dil Araştırmaları,* 2022) adlı makalesinde bu farklı yaklaşımları bir nevi özetleyerek *barak* kelimesinin pek çok soy ve yer ismiyle bağlantılı olduğunu gösterir. *Barak* bir soyun adı olarak kullanılmasının yanında ve Afganistan'da Kabil'in güneyinde ve kuzeyinde, İran'ın Güney Horasan bölgesinde, Özbekistan'da Semerkant civarında, Kazakistan'ın Akmola eyaletinde, Başkurdistan'ın güney ve kuzeyinde, Kırım'da, Romanya'da ve hatta Karaçay-Çerkes özerk bölgesinde yer adı olarak kullanılmıştır. Buna ek olarak burada bir göç yolu gördüğünü ve aynı zamanda *barak* kelimesinin doğrudan kötü bir anlam taşımadığını söyler. Bu yüzden *barak* kelimesine, *it* ya da *kıl* kelimeleriyle kötücül anlamlar eklenir ve bu haliyle düşmanlık, pislik, kötülük belirtecek şekilde kullanılır.
16. Mehmet Açа'nın "Oğuz Kağan ve Arı Haan Destanları Uygarlaşma Süreci Açısından Nasıl Okunabilir?" (*Milli Folklor*, 2009) adlı makalesinin, insanlığa savaş dışında katkıda bulunan kahramanlar hakkında düşünmeye başlamam konusunda ilham olduğunu söylemeliyim. Açа, söz konusu makalede Oğuz Kağan'ı ve Arı Haan'ı "medeniyet kahramanları" olarak değerlendirir. Arı Haan'ın tanrıların bilgiyi verdiği, uygarlaştırdığı ilkel insanın prototipi olduğunu; Oğuz Kağan'ın ise farkında olarak medeniyetin gelişimine katkıda bulunan bir "medeniyet kahramanı" olduğunu söyler.
17. "Ergenekon" isminin nereden geldiği ve nasıl okunması gerektiğiyle ilgili farklı düşünceler vardır. Bu tartışmalar destanın aslında hangi millete ait olduğu ile ilgili tartışmalarla paraleldir. Bu noktada bence en çarpıcı iddia Dursun Yıldırım'a aittir. "[Ergene Kon] = [Erkin Kün] mü?" adlı makalede Yıldırım, Ergenekon'un en başta Reşidüddin

tarafından yanlış kaydedildiğini ve bunun böylece sürüp gittiğini belirtir. Doğru okunuş ve anlam olarak "Ergin Kün"e işaret eder. Bu hikâye erginlenme, yani gelişme ve güç sahibi olma hikâyesidir ve atalar mağarası kültüyle bağlantılıdır. Türk dillerinde eskiden beri var olan "erkin" kelimesi "yeterlilik", "iktidar" anlamına gelir. Güncel Türk dillerinde aynı kelime "özgürlük", "serbest kalma" gibi anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla Erkin Kün, "Özgür Gün, Özgürlük Günü" anlamındadır. Türkler için başlangıçtır.

18. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I* kitabının "Ergenekon Efsanesi" (s. 60) bahsinde bu anlatının Reşidüddin tarafından "Moğollaştırıldığını", sonraki kaynakların ise bunu tekrar ettiğini söyler.
19. Bahaeddin Ögel, Büyük İskender ile ilgili bu efsanenin aslında Ergenekon efsanesinin karşı taraftan anlatılan versiyonu olduğunu söyler. Gerçekten de Türk halkları tarafından anlatılan Ergenekon efsanesinde büyük, demirden dağları eriterek oradan çıkıp yayılan, güçlenen bir halkın hikâyesi anlatılırken, diğer tarafta yüce dağları aşan, demiri eritip sınırlı alanlarından çıkarak işgale başlayan bir halkın hikâyesi vardır.

DİZİN

Semboller

12 hayvanlı Türk takvimi 128

A

abra 69, 245
Âdem 32, 40, 53, 92, 198
Ahuramazda 175
Ak Ene 24, 25, 26, 30, 64, 65, 78, 79, 96, 199
alas (nida) 82
Albastı (Alkarısı, Kara Umay) 90, 91, 155, 156
albıs 147
Altay Dağı 22, 204
Altaylar 78, 106
Altın Arığ 143, 185, 186, 187
Anadolu 10, 67, 127, 132, 133, 134, 135, 150, 159, 213
animizm 21
Anohin , Andrey Viktoroviç 11
antropogoni 38
Arçurı 153, 154
ardıç 109, 112
Arsan Duolay 62
at 42, 59, 70, 86, 127, 128, 130, 139, 140, 156, 185, 187, 200
ateş 51, 60, 100, 104, 114, 115, 116, 117, 118, 158, 174, 177, 187, 199, 200, 201, 202
Avrupa 39, 112, 134, 151, 197, 203
ay 26, 28, 52, 122, 123, 138, 160, 167
ayı 81, 122, 123, 127, 129, 135, 136, 138, 147, 160, 161, 192, 193
Ayısıt 91

B

Balkanlar 132
Bamsı Beyrek 134
Bay Terek (Temir Terek) 106, 108, 109, 170
Biçurin, Nikita 191
boğa 127, 130, 137, 138
Boodoy-Koo 187
Börteçine 202, 203
Budizm 21, 22, 169
Buryatlar 21, 141
Büyükayı 59

C

Cangıl Mirza 185, 188, 189
Celbegen 160, 161, 187
Celmavuz 151, 160, 161
Cengiz Han 48, 131, 192
çam 42, 101, 109, 112, 141

Çığ, Muazzez İlmiye 112
Çin 10, 11, 22, 45, 54, 103, 104, 105, 132, 133, 139, 191, 203
Çudlar 111

D

Dede Korkut (Korkut Ata) 7, 67, 134, 181, 182, 183, 184
Dede Korkut Hikâyeleri 67, 134, 184
Demir Kazık (Kutup Yıldızı) 58, 63, 81, 83, 122

E

Ebulgazi Bahadır Han 53, 202
Elbruz Dağı 163
Eliade 9, 167
emegenler 236
Ergenekon Destanı 102, 201
Erlik 5, 6, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 69, 70, 78, 92, 93, 94, 95, 108, 135, 137, 147, 148, 149, 158, 160, 173, 174, 177, 201
Er Sogotoh 41, 42, 43, 44, 96, 200
eskatoloji 165, 167, 169
Eski Türk Mitolojisi (Roux) 76
etnogoni 38

G

Gaia 24
geyik 39, 127, 129, 133, 134, 193
Gılgamış Destanı 175
Gökalp 191
Gökbörü 131, 132
Gök Tanrı (Kök Tengri) 4, 6, 20, 21, 22, 23, 24, 64, 73, 75, 76, 77, 100, 170, 195
Göktürk Kitabeleri 7, 22, 23, 75, 100, 132, 170, 171
Göktürkler 22, 47, 123, 169
güneş 28, 52, 122, 123, 167, 173, 193, 197
Gürcistan 132, 196
gürgen 141

H

Hakaslar 21, 90, 106
hayat ağacı 108
Hıdırellez 116, 121
Huban Arığ 140, 185, 186
Hunlar 103, 105, 123, 128, 131, 169

I

Irk Bitig 139, 140
İbn Fadlan 119, 214
İnan 101, 155
İskender 192, 202, 203

K

Kalgançı Çak 7, 165, 172, 173, 174
Kaos 5, 18, 19
Kara Han 43, 44, 54, 55, 64, 196
Karlık 6, 83, 86, 87
kartal 39, 81, 86, 108, 127, 141, 142
kavak 109, 112
Kaygusuz Abdal 134
kayın 42, 77, 84, 89, 103, 110, 111, 112, 116, 120, 141, 188
Kayra Han 6, 24, 64, 69, 76, 78, 79, 80, 92, 97
Kazaklar 222
Kırgızlar 120

Kızagan Tengere 78, 97
kopuz 161, 183, 184, 235
kozmogoni 17, 18, 24, 147, 165, 167
kozmos 18, 166, 167
Kögüdey Mergen 204
körmös 148
Kuday 28, 33, 34, 121, 207
Kuran 120
kurban 22, 44, 63, 70, 73, 76, 86, 92, 93, 97, 109, 110, 116, 120, 123, 124, 125, 128, 130, 139, 149
kurt 39, 40, 45, 46, 47, 96, 127, 129, 131, 132, 133, 192, 194, 198, 201
Küçükayı 59

M

Mandı Şire 26, 32, 173
Maniheizm (Mani) 40, 49
May Tere 27, 78, 173, 174, 200
Mete Han 27, 78, 174, 200
Mergen Tengere 78, 97
metamorfoz 129
Mete Han 191
Mısır 10, 15, 197
Moğollar 21, 131, 202
monoteizm 21

N

Nama 175, 176, 177
Nartlar 140
Noel 112
Nuh 5, 40, 53, 54, 55, 104, 165, 175, 176, 177, 203
Nuh Tufanı 104

O-Ö

obur 151
Od Ana 67, 114
Oğuz Kağan 7, 47, 48, 55, 61, 119, 131, 132, 137, 138, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198
Oğuz Kağan Destanı 47, 61, 137, 191, 192, 195
Oğuzlar 10, 22, 32, 119, 120, 131
Oğuzname 191
orman iyesi 100
Orta Asya 10, 11, 20, 23, 24, 60, 102, 111, 142, 179, 215, 219
Ortadoğu 202, 203
orta dünya 66, 67, 85
Ouroboros 167
Ögel, Bahaeddin 117, 133, 160, 191
Ösküs Uul 203, 204
Ötüken Dağı 22, 102

P

Pegasus 139
Peru 114
Potanin 11, 177, 192
Potapov 220, 221, 223, 225
Prometheus 200
puudak 81, 110

R

Radloff, Wilhelm 11, 35, 100, 111, 118, 191
Reşidüddin Fazlullah 192, 202
Roux 76, 150, 170

S-Ş

Samanyolu 58
Samoyedler 134
Satanay 151, 161, 163, 200
Seyahatname (İbn Fadlan) 22, 119
Sibirya 10, 11, 20, 38, 40, 61, 88, 90, 111, 135, 158, 160, 170, 185
su iyesi 119, 120, 153
Suyla 6, 83, 86, 87, 123
Sümerler 176
Süt Gölü 64, 65
şaman 22, 23, 33, 35, 70, 80, 81, 90, 93, 97, 110, 115, 129, 134, 135, 141, 150, 181
Şamanizm 4, 20, 21, 22, 23, 33, 53, 74, 75, 76, 142
Şecere-i Terâkime (Ebulgazi Bahadır Han) 53
Şorlar 21, 106
şulmus 147

T

tamga 129
Tarih-i Cihan Güşa (Cüveynî) 49
Tengere Han
Tepegöz 67
totem 128
totemizm 21, 22, 128
Toybadım Irmağı 69
töz 129, 131
Tuvalar 106, 157, 162

U

Uçmak 143
Ulu Han Ata Bitigçi 51
Ulu Toyon 43, 62, 147
Umay 6, 41, 64, 88, 89, 90, 91, 96, 100, 110, 143
Utkuçı 6, 83, 143
Utnapiştim 175
Uygurlar 49, 50, 123, 169
Ülgen 6, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 39, 64, 65, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 96, 97, 100, 101, 106, 108, 110, 112, 115, 117, 143, 173, 174, 175, 176, 177, 199, 200
Ürüng Ayıı Toyon 30, 62, 76, 97

V

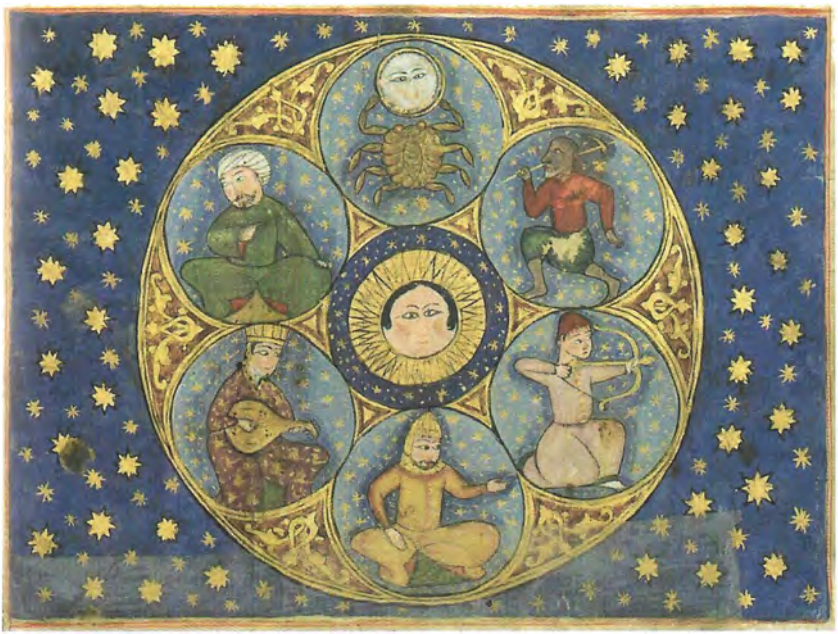
Verbitskiy, Vasily İvanoviç 11, 12, 25, 111
Vişnu 175

Y

yada taşı 104
Yafes 5, 54, 55, 104, 203, 208
Yakutlar 21, 62, 96, 97, 120, 136, 147
Yayık 6, 7, 54, 65, 83, 84, 85, 86, 175, 177
Yer-Su 6, 100, 101
Yutpa 148

Z

Zeus 175

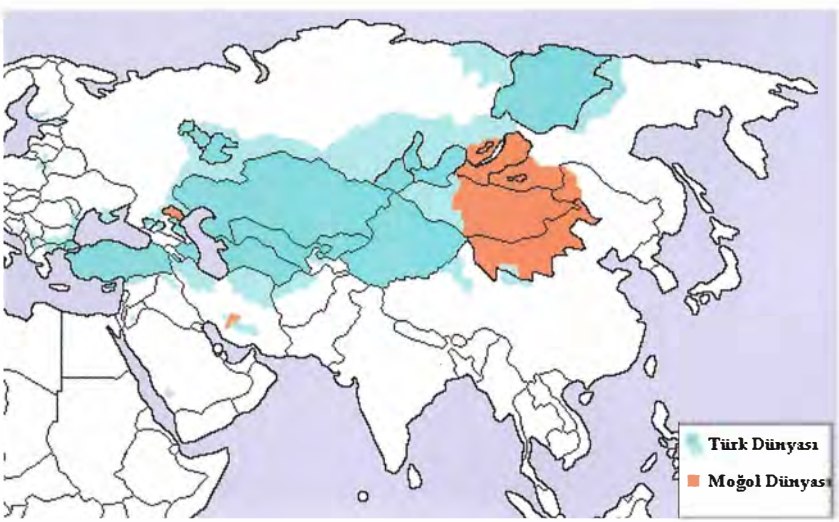
Kara Han, Ülgen, Kızagan, Mergen, Umay gibi tanrısal karakterleri içeren bir süsleme.

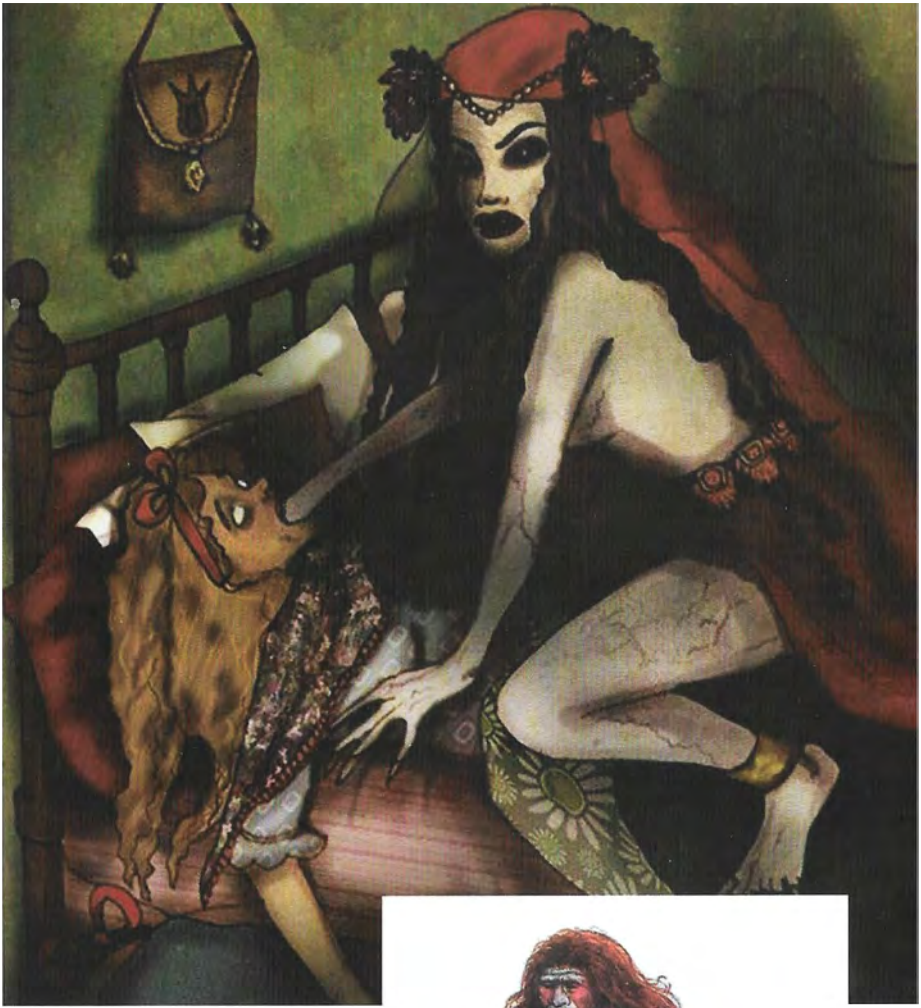
Bir Göktürk kağanına ait olduğu düşünülen (Mayhan Uul Kurganı, 7. yüzyıl) mezarın duvarlarına çizilmiş resimlerden biri.

Hun hakanı Mete Han'ın temsili bir resmi. Destan kahramanı Oğuz Kağan ve Mete Han'ın aynı kişi olduğu iddia edilir.

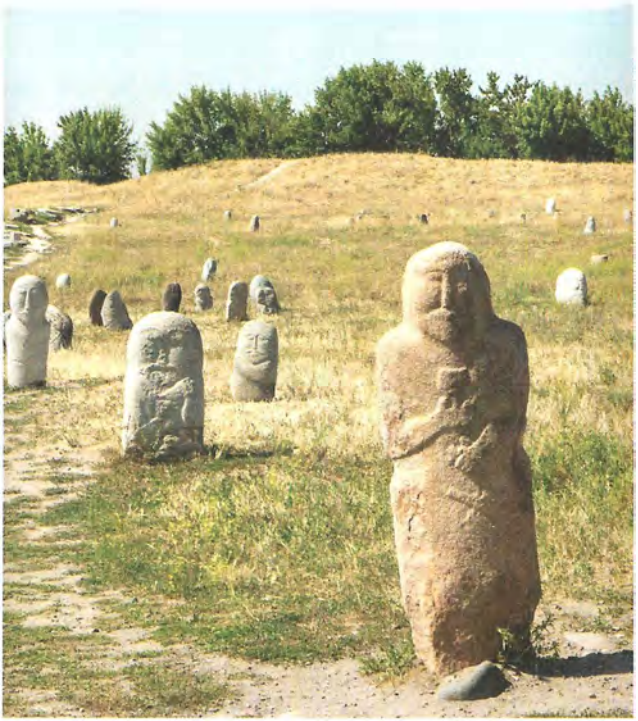

Türk dünyası. Türk halkları Orta Asya'dan çıkıp geniş bir alana yayıldılar ve beraberlerinde hikayelerini de götürdüler.

İki farklı Albastı (ya da Alkarısı) tasviri. Albastı, amacı kadınlara ve bebeklere zarar vermek olan bir canavar figürüdür. Doğumu zorlaştırır, yeni doğmuş bebeklerin ruhlarına musallat olur, lohusaların ciğerini yemek ister, çocukları hasta eder.

Kahraman savaşçılara -alplara- özel heykel mezar taşları.

Türklerde mezar taşı dikme, bir hatıra ya da anıt olarak taş dikme, taşa yazı yazma geleneği gelişmiştir. Bu tür anıt taşlardan en önemlileri Göktürk Kitabeleri ya da Orhun Yazıtları olarak bildiğimiz eserlerdir. Bu eserler, Moğolistan'daki Orhun Müzesi'nde korunup sergilenmektedir.

(*sağ üst ve sol alt*) Şaman ve davulu. Eski inanışa göre şamanlar, şifa verme ve öte dünyayla iletişim kurma yeteneklerine sahiplerdi. Davulları da bir müzik aletinden çok ayin sırasında şamanın transa geçmesinde bir yardımcı ve şamanın yolculuğunu anlatan simgesel bir yol haritasıydı.

(*üstte*) Bir şaman davulu üzerinde Tengri'ye giden yol, kayın ağacı, binek, kurban tasvirleri.

Çeşitli Umay Ana tasvirleri. Bu kutsal ruh çocukların, kadınların özellikle hamilelerin korunmasından sorumluydu.

Umay ile ilişkilendirilen Hüma kuşu tasviri.

Çeşitli hayat ağacı tasvirleri. Hayat ağacı Bay Terek, dünyanın merkezinde olduğuna inanılan kutsal ağaçtı.

Yeraltının lideri, kötülüğün kaynağı Erlik Han.

BİR ÇIRPIDA TÜRK MİTOLOJİSİ

Başlangıçta uçsuz bucaksız sulardan başka hiçbir şey yoktur: Daha ne yer, ne gök, ne deniz varlığa gelmiştir... Tanrı Ülgen bu bilinmez suların üzerinde uçup durur fakat konacak bir yer bulamaz. Bu sırada ilahi bir ses ona hitap eder ve "Karşına çıkan şeyi tutup yakala," der. Tam o sırada sulardan bir taş fırlar. Ülgen hemen taşı yakalar; artık üzerinde durabileceği bir yer vardır. Şimdi sıra dünyayı ve diğer âlemleri yaratmaya gelmiştir. Ülgen, dünyayı yaratmaya başlamak ister ama bunu nasıl yapacağını bilemez. İlahi sesin ona yanıt vermesini umarak bunu nasıl yapabileceğini sorar. Bu kez sesin kaynağı olan Ak Ene (Beyaz Ana) kendini gösterir, "Yap, olsun," der ve sulara gömülüp ortadan kaybolur...

Türk mitleri bu öyküyle başlıyor ve birbirinden ilginç başka pek çok mitle devam ediyor.

Mitolojiye ve Türklerin eski inançlarına ilgi duyanlar için eşsiz bir kaynak!

internet satış
saykitap.com
ISBN 978-605-02-0971-6
9 786050 209716
SAY YAYINLARI

sayyayincilik.com
facebook.com/sayyayinlari
twitter.com/sayyayinlari
instagram.com/sayyayinlari